

K. MÁMBETOV, G. JAQSÍMOVA, R. NIETOVA

ÁDEBIYAT

7-KLASS USHÍN SABAQLÍQ

*Qaraqalpaqstan Respublikası Xalıq bilimlendiriw
ministrliǵı tastıyqlaǵan*

*Qayta islengen hám tolıqtırılǵan
ekinshi basılım*

NÓKIS
«BILIM»
2017

KBK 83.3 Qar
M-22
UOK 821.512.121
(075)

K. Mámbetov, G. Jaqsımova, R. Nietova.
Ádebiyat. Orta mekteptiń 7-klass ushın sabaqlıq.
Nókis, «Bilim» 2017. 256 bet.

ISBN 978-9943-4440-0-3

KBK 83.3 Qar
M-22
UOK 821.512.121
(075)

Pikir bildiriwshiler:

- Qutlımuratov B.** — filologiya ilimleriniń kandidatı, docent.
Allaniyazova T. — Nókis qalası 18-sanlı mekteptiń qaraqalpaq tili hám ádebiyatı pání muǵallımı
Adenbaeva Z. — Nókis rayonu 17-sanlı mekteptiń qaraqalpaq tili hám ádebiyatı pání muǵallımı.
Allayarov M. — NMPI pedagogika hám psixologiya kafedrasınıń aǵa oqıtıwshısı.

Respublika maqsetli kitap qorı qarjıları esabınan
basıp shıǵarıldı.

ISBN 978-9943-4440-0-3

© **K. Mámbetov, G. Jaqsımova,
R. Nietova**
© «Bilim» baspası, 2017

ÁDEBIYAT TARIYXÍ HÁM FOLKLORÍ HAQQÍNDÁ TÚSINIK

Ádebiyat kóp jillar dawamında úyrenilgen ádebiy miyraslardıń jıyınıtǵı. Sonıń ushın da, onıń dáwirleri arnawlı pán sıpatında úyreniledi. Biz ótken sabaqlarda, yaǵnıy, V—VI klaslarda hárbir jazıwshı hám shayır haqqında maǵlıwmatlar berip barıp, olardıń dóretpelerinen úzindiler oqıp, sol shıǵarmalardıń mazmunı menen qısqaşa tanısqań edik. Lekin, ol temalarda shayır hám jazıwshılardıń ómirbayanları, olardıń óz zamanına bolǵan kózqarasları, kórkem shıǵarmalar arqalı aytqań oyları tereń úyrenilmegen edi. Sebebi, bul ádebiyat sabaqlarındaǵı dáslepki basqıshlar bolıp, olarda hátte kórkem shıǵarmanıń ózi de tolıq berilmeydi. Máselen: gúrriń, povest, roman, poema hám dástanlardan ayırım úzindiler ǵana qabıl etilip, olardıń qaharmanlarınıń tek háreketleri haqqındaǵı túsinipler talap etiletuǵın edi.

Al, VII klastaǵı materiallar pútkilley basqasha. Bul klastan baslap ádebiyat hárbir dáwirge bólinip, sol dáwirlerde jasaǵan shayır hám jazıwshılardıń ómirine, jasaǵan zamanına, sonday-aq, ol jazıp qaldırǵan yaqı bolmasa awızsha jetip kelgen shıǵarmalarǵa tolıq ilimiy sıpatlama beriledi. Yaǵnıy, hárqanday oqıwshı ádebiyat tariyxında ornı bar kórkem sóz iyeleri hám olardıń shıǵarmaları menen tolıq tanıs bolıwı lazım. Bunıń ushın eń dáslep ádebiyat tariyxı haqqındaǵı túsiniplerge iye bolıwımız kerek. Al, ádebiyat tariyxı degenimiz ne? Ádebiyat tariyxı degenimiz — ásirdeń ásirlerge xalıq arasında saqlanıp kiyatırǵan mádeniy miyraslarımızdıń tariyxı. Ádebiyat xalıqtıń ruwxıy baylıǵı, onıń mádeniy rawajlanıwınıń kórinisleri. Onda kórkem sóz sheberiniń ózi jasaǵan zamanlarǵa bolǵan kózqarasları jámlenedi. Sonlıqtan, ádebiyatta ómir gózzallıǵı, ómirdeń tásirleńiw, ruwxlanıw sóz boladı.

Demek, ádebiyat birden payda bola qoymaǵan. Onıń hár ásirdegi jónelisi hár qıylı. Sebebi, eń dáslep ertek, sońınan gúrriń, tolǵaw, qosıq, povest hám romanlardıń hár dáwirlerde payda bolǵanı sıyaqlı, olardıń bayanlaw usılları da hár qıylı bolǵan. Sonıń ushın da, sabaqlıqta hár dáwirdegi ádebiy dástúr hám onı tarqatıwshılardıń miyrasları da tolıq úyreniledi. Bul joldı tolıq hám anıq úyrengen jaǵdayda ǵana biz usı pándi tolıq ózlestirgen bolamız. Usınday sebepler menen biz de qaraqalpaq ádebiyatınıń payda bolıw jolın onıń saǵalarınan baslap úyreniwge tiyislimiz.

Basqa xalıqlardaǵı sıyaqlı ádebiyat eki túrli baǵdarda: 1) awızeki ádebiyat yaki bolmasa folklor. 2) jazba ádebiyat baǵdarında rawajlanǵan. Awızeki ádebiyat — xalıq mádeniy tariyxında awızeki tarqalǵan shıǵarmalardı óz ishine aladı. Olardıń payda bolǵan dáwiri hám avtorları haqqında pikir júrgiziw qıyın. Sebebi, olardıń payda bolıw dáwirleri haqqında tek shamalap ǵana pikir júrgiziw múmkin. Ol xalıq awzında qalǵan sózler bolǵanı ushın payda bolıw dáwiri uzaq. Hátte, jazba ádebiyat rawajlanbastan burın payda bolǵan miyraslar da kóp. Jáne xalıq tilinen jazıp alıńanı ushın da ondaǵı materiallar ádewir jeńil. Usınday sebeplerge kóre, folklor jazba ádebiyattan burın úyreniledi hám ádebiyattıń bir salası sıpatında xızmet atqaradı.

Al jazba ádebiyattıń ornı óz aldına bir tóbe. Bunda hárqanday ádebiyattıń basıp ótken jolı, jeke avtorlar dóretiwshiligi xalıq tariyxınıń soqpaqları menen baylanıslı jaǵdayda úyreniledi. Hárbir dáwirdiń ózine tán bolǵan avtorları hám olardıń jazba túrde qalǵan miyrasları sóz boladı. Sol tiykarda qaraqalpaq ádebiyatı tariyxında tórt basqısh payda bolǵan:

1) Túrkiy tilles xalıqlardıń jazba miyrasları hám onıń qaraqalpaq ádebiyatına qatnası. Bul dáwir VII ásirdegi «Orxon-Enisey» jazba esteliklerinen baslap, XIV ásirdegi túrkiy xalıqlardıń ózara bóliniwine shekemgi dáwirdi óz ishine aladı. Bul júdá erte dáwirlerdegi ádebiy miyras

bolǵanlıǵı ushın tili bir qansha awır. Biraq olar házirgi qaraqalpaq tiline awdarılǵan. Sonıń ushın da, bunı jat-sınbay, erte dáwirlerdegi ata-babalarımızdıń miyrasları sıpatında úyreniwimiz kerek. Sebebi, túrkiy tilindegi dáslepki danışpanlıqlar «Orxon-Enisey jazıwları», «Qorqıt ata kitabı», «Oǵuznama» hám «Baxıtqa baslawshı bilim» kitapları arqalı úyrenilgen. Bul bólim derlik barlıq túrkiy tilles xalıqlardıń mektep sabaqlıqlarında bar.

2) Qaraqalpaq ádebiyatınıń saǵaları (XIV—XVIII ásirler). Bul qaraqalpaq ádebiyatı tariyxındaǵı yarım jazba ádebiyat. Olay dep aytıwımızdıń mánisi, bul jaǵday qazaq, qırǵız hám noǵay ádebiyatınıń tariyxında da bar. Bul dáwirde jasaǵan shayırlardıń atları, jasaǵan zamanı, qaldırǵan miyrasları tariyxta málim bolǵanı menen jazba nusqaları saqlanbaǵan. Bular óz shıǵarmaların qobız járdeminde atqarǵan. Sonıń ushın da, olar jıraw-shayırlar dep ataladı. Olardıń XIV—XV ásirlerdegi wákilleri (Soppaslı Sıpıra jıraw, Asan qayǵı, Jiyrenshe sheshen, Dospanbet jıraw) qaraqalpaq, qazaq hám noǵay xalıqları arasına da teńdey taralǵan. Sol sebepli ol ellerde de yarım jazba ádebiyat sıpatında úyreniledi.

3) XIX ásirdegi qaraqalpaq ádebiyatı. Bul qaraqalpaq ádebiyatında jazba ádebiyattıń tolıq qalıplesip, Kúnxoja, Ájiniyaz hám Berdaq poeziyasın payda etken dáwir.

4) Házirgi dáwir qaraqalpaq ádebiyatı. Bul 1920-jıldan baslanıp, tap házirgi kúнге shekemgi ádebiyattı óz ishine aladı.

Sol tiykarda ádebiyatımız qaraqalpaq folklorı hám jazba ádebiyat tariyxı bolıp, eki salaǵa bólinedi.

VII klasta bul tarawdıń folklor hám jazba ádebiyattıń erte dáwirlerdegi túrkiy tilles qáwimler menen ortaq bolǵan bólegi, sonday-aq, «Qaraqalpaq ádebiyatınıń saǵaları» (XIV—XVIII ásirler) ádebiyatları ótıledi. Sol sebepli náwbettegi sabaq «Qaraqalpaq folklorı» haqqında baslanadı.

Xalıq awızeki dóretpeleri haqqında túsiniq

Folklor—inglis sózinen alınğan bolıp, xalıq danalığı, xalıq dóretpesi degen mánisti ańlatadı. Sol ushın da, xalıq awızeki dóretpelerin folklor dep ataw pútkil dúnya ádebiyatınıń kópshilik bóleginde ushıraydı. Jazba ádebiyat az rawajlangan ellerde folklor ádebiyattıń eń baslı bólegi bolıp esaplanadı. Bunnan tısqarı, folklor xalıq arasına ábden sińisip ketken ádebiyat bolǵanı ushın da, ol jazba ádebiyatqa qaraǵanda da anaǵurlım jiyi qollanıladı. Sebebi, bunda adamnıń sawatlı hám sawatsızlıǵı menen birlikte, sózge sheberlik, taqıwalıq, waqıyanı qızıqlı etip bayanlaytuǵın qatıqulaqlılıq eń baslı orınǵa kóteriledi. Xalıqtıń yadında qalǵan eń jaqsı qásterli sózleri tańlap alınadı. Sol sebepli ol jazba ádebiyatqa qaraǵanda da anaǵurlım keń rawajlangan.

Qaraqalpaq xalqınıń ótmish tariyxındaǵı uzaq dawam etken jawgershilik olardıń bir jerde tez oraylasıwına múmkinshilik bermegen. Bálki, sonnan bolıwı itimal, qaraqalpaq ádebiyatı tariyxında da folklor eń baslı orınlardıń birin iyeleydi. Xalıq awzınan jazıp alınğan 20 tomnan aslam ertekler, naqıl-maqallar, jumbaqlar, aytıslar, xalıq qosıqları, kúldirgi sózler, salt-dástúr jırları xalıqtıń mádeniy ǵáziynesi esaplanadı. Ele bulardıń jıynalmaǵanları da kóp. Xalıq awzınan jazıp alınğan jigirmadan aslam dástan hám sol dástanlardıń hárbiriniń 7—8 den aslam variantları bar. Demek, bulardıń bári de xalıq awızeki múlkiniń altın ǵáziyelerinen esaplanadı. Qaraqalpaq xalıq dástanlarınıń hárbirin awızeki roman dep ataw múmkin. Demek, xalıq arasında sonshama kóp ádebiy miyras yaki xalıq romanlarınıń payda bolıwı eldiń ruwxıy baylıǵınıń ádewir tereń bolǵanlıǵın bildiredi. Sol ushın da «Edige», «Qırq qız», «Sháryar», «Alpamıs», «Qoblan», «Máspatsha» dástanları xalıqtıń mádeniy baylıǵı bolıp tabıladı.

Folklorlıq shıǵarmalar awızsha taraladı hám birewden birew yadlap alıw arqalı ómir súredi. Olar sońǵı ásirlerde baspa sóz arqalı málim bolmaqta. Biraq, usınıń ózinde de qádimgi dóretiw hám taralıw ózgeshelikleri menen baspa sózge deyingi qáddin saqlap qaladı. Folklorlıq shıǵarmalarda hárbir xalıqtıń ómir tirishiligi, kún kórisi, arızıw-ármanı, tilek-maqsetleri sáwlelenedi. Folklorda xalıqtıń tariyxına tiyisli materiallar, onıń úrp-ádeti, salt-dástúri, jámiyetlik rawajlanıwı, tábiyat hádiyseleri boyınsha túsinipleri, ómir qubılıslarına qarım-qatnası, xalıqtıń filosofiyası kórkem sáwlelenedi. Solay etip, awızsha dórelip hám taralıp, xalıq arasında ayılıp kiyatırǵan, óziniń taralıw usılına qaray jámáátlik dóretpesige aylanıp ketken hám xalıqtıń turmısı menen tilegin, arızıw-ármanı menen úmitin, kópshiliktiń kóz qarasin hám ideyasın súwretleytuǵın ádebiy shıǵarmalar xalıq awızeki dóretpesi yamasa folklor dep ataladı.

Folklorlıq shıǵarmalardıń atqarıwshıları. Folklorlıq shıǵarmalar xalıqtıń altın ǵáziynesi, onı uzaq dáwirlerden beri saqlawshılar da, atqarıwshılar da xalıqtıń ózi. Xalıqtıń arasınan shıqqan talant iyeleri onı áwladtan-áwladqa jetkerip kelgen. Waqıttıń ótiwi menen bul shıǵarmalar óziniń dáslepki avtorların joıtıdı da, soń onı taratıwshılar, atqarıwshılar onıń dáslepki avtorları menen qızıqsınbaydı, oǵan ózleriniń kózqarasları, talabı hám tilegi esabınan qatnas jasaydı, ózgerisler engizedi, alıp qosadı, qullası, olar ózleri atqarǵan shıǵarmalardıń belgili dárejedegi sherik avtorları da boladı. Folklorlıq shıǵarmalardıń avtorları degende usı jaǵdaylardı esapqa alıwımız kerek. Bul ásirese iri folklorlıq shıǵarmalarda (erteke, qosıq, dástan) ushırasadı. Folklordıń mayda túrlerin hámme aytatuǵın hám atqaratuǵın bolǵan. Mısalı, jumbaq, naqıl-maqal, jańıltpashtı, erteke menen qosıqlardı qálegen adam ózinshe atqara beredi. Degen menen, bulardıń da arnawlı atqarıwshıları bolǵanlıǵın aytıw kerek. Basqalardan góre kóbirek biletuǵın erteke, jumbaqshı, naqılshı hám juwa-

bıy adamlar bolǵan. Olar ózleriniń qatıqulaqlıǵı, sózdi jupkerlestirip aytıwı, atqarıw sheberligi menen basqalardan parıq qıladı. Sonday-aq, naqıl-maqaldı, ráwiyat, ańızlar menen hikmetli sózlerdi kóp bilip, olardı óz ornında orınlı paydalana biletuǵın adamlar da bolǵan. Olar sózge sheshen atanıp, kópshilikke keń tanılǵan. «Toy baslar», «Bet ashar»lardıń da sheber atqarıwshıları da ataqlı sóz sheberleri bolǵan. Al folklordıń dástanlar sıyaqlı iri kólemli túrlerin tek ǵana ádebiyatshılar emes, saz-sáwbet boyınsha sawatlı hám uqııbı bar, talantlı adamlar da atqarǵan. Olar jıraw-baqısılar.

Jırawlar tiykarınan qaharmanlıq mazmunındaǵı dástanlardı atqarǵan. Onıń saz áspabı — qobız. Qaraqalpaq xalqınıń arasında keń tarqalǵan «Alpamıs», «Qoblan», «Qırq qız», «Edige» dástanları jırawlardıń atqarıwında taralǵan hám saqlanǵan. Jırawlardıń repertuarlarında tolǵaw, terme, aqıl-násiyat túrindegi shıǵarmalar da keń orın alǵan. Xalıq arasında keń taralǵan dástanlardıń bir túri liro-eposlar yamasa ashıqlıq jırları. Olardıń atqarıwshıları — baqısılar. «Ǵarip ashıq», «Yusup-Axmet», «Ashıq-Hámra» dástanları baqısılardıń atqarıwında taralǵan hám saqlanǵan.

Baqısılardıń saz áspabı — duwtar. Baqısılardıń qasında girjekshi, balamanshılar bolǵan. Baqısılıqqa qaraǵanda jırawshılıq ádewir erte payda bolǵan hám xalıq arasında óziniń uzaq aytıwshılıq dástúrlerine iye. Sonlıqtan bolsa kerek, geyde jırawlardıń repertuarınan liroepikalıq shıǵarmalardı da tabıwǵa boladı. Máselen, xalıq dástanı «Maspatsha»nı ashıqlıq mazmunındaǵı shıǵarmaǵa jatqarsaq, onı bizde Abdimurat, Tóre, Qıyas jırawlar atqarǵan. Dál sonday-aq, ayırım qaharmanlıq mazmunındaǵı dástanlardı baqısılar atqarǵan. Máselen: «Ǵoruǵlı» dúrkinindegi shıǵarmalardı baqısılardıń repertuarınan tabıwǵa boladı. Bul kóbirek sońǵı ásirlerde qońsılas shıǵıs xalıqları tárepinen kirip kelgen shıǵarmalardı tán. Jırawshılıqqa qaraǵanda baqısılıq keyin payda bolǵan hám tiykarınan otırıqshi turmıs penen tıǵız baylanıslı. Qaraqalpaq dástanların

atqarıwshılardıń arasında xalıqqa keń tanılǵan belgili jırawlardıń biri **Ógiz jıraw Niyaz ulı** (shın atı Xojambergen, 1884—1954) bolıp esaplanadı. «Alpamıs» dástanı usı Ógiz jırawdán jazıp alındı hám 1937-jılı Moskvada basılıp shıqtı. Dástan házir tórtinshi ret qayta basıldı. Ógiz jırawdıń tuwılǵan kúni respublikamızda keń túrde belgilenedi.

Qurbanbay jıraw (1876—1958). Onnan jazıp alıńǵan «Qırq qız» dástanınıń orıs, ózbek, qazaq, qırǵız, túrkmen hám basqa da kóplegen tillerde shıǵıwı arqalı Qurbanbay jıraw Tájibay ulı pútkil awqamǵa málim boldı. Ol 60 jil dawamında qaraqalpaq xalıq dástanların taratıwshı hám atqarıwshı boldı. Onıń repertuarında «Qırq qız», «Er Ziywar», «Qanshayım», «Bozuǵlan», «Er Qosay» usaǵan xalıq dástanları orın aldı. Ol ataqlı Jiyemurat jıraw menen Nurabulla jırawdıń shákirti. Xalıq danalıǵın saqlaw hám atqarıwdaǵı ájayıp xızmeti ushın oǵan «Ózbekistan xalıq jırshısı» húrmetli ataǵı berildi.

Esemurat jıraw (1885—1979). Qaraqalpaq xalqınıń ataqlı jırawlarınıń biri. Ol jırawshılıqtı óz ákesi Nurabulla jırawdán (1862—1922) úyrenen. Ol «Alpamıs», «Qoblan», «Sháryar», «Edige», «Shora batır» dástanların jırlaǵan. Onıń ózinde shayırlıq talant ta bolǵan.

Qıyas jıraw (1903—1974). Qıyas Qayratdinov ataqlı xalıq jırawı. Ol óz óneri menen mádeniy turmısqa belsene aralastı. 1942-jılı oǵan «Qaraqalpaqstan xalıq jırawı» húrmetli ataǵı berildi. Onıń ustazları Ábdireyim, Qabil, Ábdimurat jırawlar bolǵan. Ol ataqlı Bekmurat jırawdán «Alpamıs» dástanın, Qabil jırawdán «Máspatsha» dástanın úyrenen. Qıyas jırawdıń ózi shıǵarǵan terme hám tolgawları óz aldına kitap bolıp basılıp shıqtı. Jırawdán jazıp alıńǵan dástanlar da kitap bolıp basıldı. Onıń eń kóp jırlaǵan hám onıń atın shıǵarǵan «Máspatsha» dástanı boldı. Onıń balası Ańsatbay Qayratdinov «Qaraqalpaqstan xalıq artisti», belgili melodist-kompozitor bolıp jetisip, xalıqqa minsiz xızmet etti.

Muwsa baqsı (1863 — 1907). Qaraqalpaqtıń eń ataqlı baqsılarınıń birinen esaplanadı. Ol Aqımbet baqsınıń shákirti, kóp jıllar dawamında onıń izine erip, onnan saz shertiwdi úyrengen. Onıń «Muwsa sen yari» naması xalıq arasında keńnen belgili. Onıń talantın Berdaq Ğargabay ulı joqarı bahalaǵan. Buǵan Berdaq shayırdıń:

Tárip etsem sonı doslar,
Adamzattıń kewlin xoshlar,
Qayrıladı ushqan quslar,
Sazın esitse Muwsanıń.
Tańlandırǵan patsha, xandı,
Sazı-sózi eriter jandı.
Tamam baqsınıń sultanı,
Sheberlik jaǵı Muwsanıń—

degen qatarlar onıń anıq mısalı bola aladı. Muwsa baqsınıń miyrasları saz-sáwbet izertlewshileri tárepinen hár tárepleme izertlenbekte.

Esjan baqsı (1904—1952). Esjan Qospolatov xalqımızdıń súyikli baqsılarınıń biri. Ol ataqlı Qıdırniyaz baqsınıń shákirti. Esjan baqsı uzaq jıllar dawamında radiokomitette isledi, xalıq namaların sheber atqarıwshılardıń biri boldı. Ol ásirese, Shernazar baqsı, Muwsa baqsılardıń namaların sheberlik penen atqarıwshı bolǵan. Oǵan «Ózbekistan xalıq artisti» húrmetli ataǵı berildi. Esjan baqsınıń namaları házirgi jas baqsılar tárepinen sheber atqarılmaqta. Nókiste onıń atına kóshe qoyılıp, ólmes namaları xalıqqa xızmet etiwın dawam etpekte.

Japaq baqsı (1893—1973). Japaq Shamuratov qaraqalpaq xalqınıń eń ataqlı baqsılarınıń biri. 1923-jıldan baslap onıń atı Qaraqalpaqstanǵa keńnen belgili boldı. Japaq baqsı talantlı kompozitor bolıp, kóp ǵana namalar dóretti, piesalarǵa namalar jazdı. Ol qaraqalpaq kórkem ónerin rawajlandırıwǵa oǵada úlken úles qostı. Házir onıń atında Nókis qalalıq muzıka mektebi bar. Óziniń izinde qaldırǵan ólmes miyrasları menen xalıqtıń júreğinde jasadı atır.

Shaniyaz baqsı (1907—1990). Shaniyaz Erniyazov ta qaraqalpaq xalqınıń eń súyikli baqsılarınıń biri. Ol 1927-jıldan baslap baqsıshılıq óneri menen tanıla basladı, ataqlı Tilewmurat baqsınıń shákirti. Shaniyaz baqsı qaraqalpaqtıń 62 namasın atqarıp bilgen. Ásirese, «Ǵárip-ashıq» dástanınıń Qazı Máwlik variantın sheber atqarǵan. 1937-jılı Tórtkúlde ótkerilgen baqsılardıń jarısında Shaniyaz Erniyazov birinshi orındı iyelegen. Onıń atqarǵan namaları házir de jas baqsılar tárepinen sheberlik penen atqarıлмақта. 1992-jılı 13-avgust kúni Qaraózek rayonında Shaniyaz baqsı Erniyaz ulınıń atına Respublikalıq baqsılar kórik tańlawı ótkerilip, jarıs juwmaǵında Nókisli baqsı Turǵanbay Qurbanov birinshi orındı jeńip alıp, Qaraqalpaqtıń ala moynaq duwtarı menen sıylıqlandı. Turǵanbay Qurbanovqa «Qaraqalpaqstanǵa xızmet kórsetken baqsı» húrmetli ataǵı berildi. Qaraózek rayonında Shaniyaz baqsınıń atına kóshe qoyıldı, onıń ólmes namaları xalıqqa xızmet etiwın dawam etpekte.

QARAQALPAQ FOLKLORINIŃ TÚRLERI HÁM IZERTLENIWI

Ádebiyattaǵı úsh túr (lirika, epika hám drama) jazba ádebiyatta eń baslı orındı iyelew menen birge, folklorda da bul túrlerge jatatuǵın dóretpeler kóp. Sebebi, janrlıq ózgesheliklerge jol ashıp beretuǵın ádebiyatta bul úsh túr hárqanday kórkem shıǵarmanıń ayrıqsha belgilerin sezdirip turadı. Sonıń ushın da, folklordı úyrengen adam buǵan kewil bólmewge ilajı joq. Lekin, jazba ádebiyat janrların klassifikaciyalaw baǵdarında N. Dáwqaraev, Q. Ayımbetov, I. Saǵıtov, Q. Maqsetov hám basqa da alımlardıń dúzgen kesteleri buǵan anıq dálil bola aladı. Sebebi, hárqanday janrdıń da óziniń payda bolıw dáwirleri, tariyxıy shıǵısı bar. Sol ushın da, ilim, olardı izbe-iz úyreniwdi talap etedi. Máselen, ádebiyatta eń birinshi lirika rawajlangan ba yamasa epika, yaki drama rawajlangan ba?—dep aytil-

ğan tartıslı pikirler de bar. Áyyemgi Greciya ádebiyatında bul úsh janr qatar rawajlangan. Al folkloristler bolsa «Ertek birinshi payda bolgan ba, ya qosıq birinshi payda boldı ma?»—dep talasıp kelgenligi málim.

Ertek qara sóz benen ápiwayı túrde bayanlanatuğın bolğanı ushın ol birinshi payda bolğan bolıwı múmkin. Sebebi, qosıq ertekke qarağanda ádewir quramalı. Solay bolsa da qosıq, yağnıy, sózdi uyqastırıp aytıw kóp ellerdin ádebiyatında kúshli rawajlangan. Bunın tiykarǵı sebebi onın tınlawshıǵa degen tásir kúshiniń joqarılıǵında bolıwı kerek. Sol sebepli ádebiyattın lirikadan hám onın túrlerinen baslanıwı orınlı. Al, epika tek erteklerden ǵana ibarat emes. Olardıń túrleri (dástan, povest hám roman) ádewir keyinirek payda bolgan. Dramadaǵı jaǵdaylar da tap sonday.

Usınday sebeplerge kóre folkloristler de folklorlıq janrlardı úshke (lirika, epika, drama), bólip qaraydı.

Folklordaǵı lirikalıq janrlar haqqında sóz bolǵanda eń dáslep 1) sált-dástúr qosıqları. 2) balalar folklorı. 3) xalıq qosıqları hám aytıslar dep bólip úyrengenimiz maqul.

Bul haqqında Nájim Dáwqaraevtıń «Qaraqalpaq xalıqınıń awızeki ádebiyatı», Q. Ayımbetovtıń «Xalıq danalıǵı», «Qaraqalpaq folklorı», I.Saǵıtovtıń «Qaraqalpaq qaharmanlıq eposı», Q. Maqsetovtıń «Qaraqalpaq xalıq dástanı Qırq qız», «Qaraqalpaq qaharmanlıq dástanlarınıń poetikası», «Dástanlar, jırawlar, baqsılar» atamasındaǵı shıǵarmalarında keń maǵlıwmat berilgen.

AYTISLAR

Aytıslar qaraqalpaq folklorınıń jetekshi janrlarınıń biri bolıp, XIX ásirde baslap úlken janlardın birine aylangan. Usınday sebeplerge kóre, «Shayırlar aytısı» VIII klasta óz aldına sóz etiledi.

Biraq, aytıs janrı birden payda bolmağan. Onın ayırım túrleri áyyemgi grek, rim hám basqa da batıs, shıǵıs elleriniń ádebiyatlarında ushıraydı.

Aytıs — «aytısw» sózinen alınganlıǵı ushın da «sóz arqalı bellesiw» maǵanasın bildiredi. Sonıń ushın da, kórkem sóz óneriniń bul ayrıqsha túri qaraqalpaq ádebiyatında erte dáwirlerden baslap ushıraydı. «Sóz jarısı», «Dilwarlar jarısı» sıpatında qabil etiledi.

Qaraqalpaq ádebiyatı tariyxında bunıń úsh túri bar: 1) juwap aytısı, 2) sheshenlik aytısı, 3) shayırlar aytısı.

Shayırlar aytısı bul janrdıń eń jetiliskeń túri bolıp, sońǵı dáwirlerdegi ádebiyatta ayrıqsha orındı iyeleydi.

Al juwap aytısı, sheshenler aytısı bolsa, onıń kelip shıǵıw tariyxın quraydı. Sonıń ushın da, biz, eń dáslep bul janrdıń qaraqalpaq ádebiyatında kelip shıǵıw tariyxın úyreniwimiz tiyis.

—«Juwap aytısı» qaraqalpaq salt-dástúr qosıqlarınıń bir túri bolǵanı menen de, aytıs janrınıń negizin quraydı. Bundaǵı eń baslı tema qız hám jigitlerdiń aqıl-parasatlılıǵın sınaw.

Juwap aytıslar qosıq arqalı bayanlanatuǵın bolǵanı ushın da, bul da xalıq poeziyasınıń bir túrin payda etken. Máselen, jigit qızǵa bir kese shay usınganda:

Júzińizde qalıńız,
Tilińizde palıńız,
Bir kese shay usındıq,
Biymálel kelip alıńız.

—dep aytqan.

Al, qız shaydı ishıp bolǵannan keyin:

Et esesin alar,
Balıq bahasın alar,
Shay bergen adam shalqaymay,
Qaytıp kesesin alar.

—dep juwap qaytaratuǵın bolǵan.

Sonday-aq, juwap aytıslarda tek kese-sháynekler ǵana sóz bolmaydı. Geyde qızlar da, jigitler de birin-biri mi-neydi, sóz jarısına shaqıradı. Máselen, qız jeńgesi:

Bir kese shay berdik dep,
Awzına shıbın úymelep,
Bundayda jigit bolarma,
Shetinen gil gúñelek.

—dese, jigit aǵası:

Sóz sóylesek bıjıq boldıq,
Sóylemesek tırjıq boldıq,
Shárbaya qız kóbeygen soń,
Eń sońında ınjıq boldıq.

—dep juwap qaytaradı.

Juwap aytıstıń negizi sóz benen jeńiw bolǵanı ushın bunda qashırımlı sózler bir qansha kóp boladı. Biraq ta, juwaptıń izinde hámme mámilege keledi.

Hár eldiń óz zańı boladı.
Tegis joldıń da shańı boladı,
Barlıǵın elestire bermeń,
Qız-jigittiń de pámi boladı.

—dep tarqasatuǵın bolǵan.

Aytıslar

Jigitler: Sóz sózden shıǵar,
Sóylemeseń neden shıǵar,
Sóyleseń zeyniń ashılar,
Sóylesip otırayıq, qızlar.

Qızlar: Bildiriwshi bilimdar,
Jaratıwshı jabbar,
Haslımız biziń nashar,
Sózdi jigitler tapsın.

Jigit: Juwap degen húr boladı,
Oqıw túbi bir boladı,

On eki qıylı boladı,
Bul juwaptı sheshken adam,
Bizden juwap aladı.

Qız: Juwap degen húr bolsa,
Qıylı-qıylı boladı,
Ilim túbi bir bolsa,
Túrli-túrli boladı,
On eki qıylı bolsa,
Adamnıń on eki múshesi boladı,
Otız eki tisi boladı,
Alpıs altı gilti bolsa,
Alpıs altı isti orınlağan adamğa,
Sol juwaptıń bánti boladı.

Jigit: Suw saǵası ne bolar?
Sóz saǵası ne bolar?
Jol saǵası ne bolar?
Bunıń mánisi sheshilse,
Qudashalar qalay bolar?

Qız: Suw saǵası bulaq bolar,
Sóz saǵası qulaq bolar,
Jol saǵası tuyaq bolar,
Bul juwaptıń mánisi.

Qız-jigitler aytısı

Jigit: Biziń zaman kemtarshılıq zaman ba?
Jón bilmestey qudashalar jaman ba?
Bir-birine qıysayısıp qaraǵan,
Kempir yańlı ǵarrı qızlar aman ba?

Qız: Arba jolda súyretilip izińiz,
Quda bala qalay-qalay sózińiz,
Shańqay túste jas qızlardı kempir dep,
Qarawıttıpedi eki kózińiz.

- Jigit: Kempir degenime arıń kelmesin,
Sorpa alar degen bar ettiń esesin,
Ǵarrı demey men ne deyin qudashı,
Súrinip alasań jigit kesesin.
- Qız: Sóz emes bizlerdiń ańlıǵanımız,
Aman bolsa bolar shıbın janımız.
Bizge aqıl bergenshe jónińdi dúze,
Saǵan batıppedi jıǵılǵanımız.
- Jigit: Qaraǵım batpaydı jıǵılǵanıńız,
Qáwipli boldı ma shıbın janıńız,
Úshewiń úsh jerden baqırıp sóylep,
Kempir degen sózge keldi me arıńız?
- Qız: Arımız kelmeydi kempir degenge,
Kempir hám qádirli parqın bilgenge,
Irkilmesten tez jolına túse ber,
Sóz zaya etpeymiz sendey jillige?
- Jigit: Qaraǵım qızlar-aw men jilli bolsam,
Jillilik háser menen qasıńda tursam,
Irkilmesten jolǵa túsip keteyin,
Qol qaǵısıp biriń menen dos bolsam.
- Qız: Ústińdegi birewlerdiń gónesi,
Bilinip tur baylıǵıńnıń belgisi,
Maqtawlı, simbatlı, jeti qat jayın
Birewdiń bolmasın «eshek tólesi».
- Jigit: Ústime kiysem de bunday góneni,
Qulaqqa almayman jarlı degendi,
Jeti qat jayımın barlıǵı ras,
Jay dep adam aytpas «eshek tóleni».
- Qız: Bayman degen kewlińniń toǵına,
Tuwrıdan sóyley ber sózdiń haǵına,
Qayerde aytsań da bizler kepilmiz,
Hadaldan — haramnan dımıń joǵına.

Jigit: Qızlar juwap aytım aldıńdı orap,
Kewilim ketedi hár jaqqa tarap,
Mal jayıp bayımaq qıyın emes góy,
Baxıt qonsa er jigittiń basına.

ÁDEBIYAT TEORIYASINAN MAĞLÍWMATLAR

Mifologiyalıq hám fantastikalıq súwretlewler haqqında túsiniq. Mif (grek sózi, *ańız*)—dúnyanıń yamasa jer júzin-degi tirishiliktiń payda bolıwı tuwralı ańız sózler degendi ańlatadı.

Mifler áyyemgi zamanlarda xalıqtıń jámáátlik dóretpe-siniń bir kórinisi sıpatında payda bolıp, tábiyat sırları aldında ázzilik etken adamlardıń dúnya tuwralı sada túsiniqlerin sáwlelendirgen. Buringı waqıtları adamlar tábiyattıń sırları aldında ázzilik etip, onı qıyalıy boljawlar arqalı túsindiriwge umılǵan. Biraq, óziniń usı sıpatına qaramastan, áyyemgi dáwirlerde dóretilgen mifologiyalıq obrazlar xalıqtıń sanasınan belgili dárejede orın alıp kelgen. Grek ádebiyatındaǵı Prometey, Antey, Gerakl hám taǵı basqalar kúshliliktiń, batırılıqtıń tımsalı sıpatında sáwlelengen.

«**Fantaziya**» da grek sózi bolıp, «qıyal etiw» degendi bildiredi. Turmısta sol waqıtta joq nárseni bolatuǵın nárese sıpatında qıyal arqalı súwretlew fantaziyalıq súwretlew bolıp tabıladı. Biraq fantaziya shınlıqqa tiykarlanıwı tiyis. Bir waqıtları adamzat ushar gilem haqqında, seymurıq qus haqqında qıyal etti. Xalıq suwda balıqtay júziwdi, aspanda qustay ushıwdı árman etti. Bulardıń bári biziń dáwirimizde shınlıqqa aynaldı. Shıǵarma dóretiliwde — dóretiliwshilik fantaziya (qıyal etiw) áhmiyetli orın tutadı.

Qaraqalpaq folklorında ómir shınlıǵın súwretlewde mifologiyalıq, fantastikalıq, romantikalıq, realistlik elementler aralasıp keledi. Bul, ásirese, qaraqalpaq xalıq dástanı «Sháryar»da kóp ushırasadı. Dástanniń syujetindegi bala-

lardıń kekilleriniń altınnan bolıwı, birewi kún, birewi ay bolıp kóriniwi, hâwizdegi suwǵa taslaǵanda da ólmewi, suwdıń, tastıń, shóldiń sóylewi, haywanlarǵa til pitiwi, olardı tawda ana kiyiklerdiń emiziwi, jılanlardıń adam kelbetine keliwi, Sháryardıń búlbilgóyadan jeńilip tas bolıp qalıwı hám Jáhángirdiń járdemi menen azat bolıwı, Búlbilgóyanıń Sháryardıń baǵına kóship keliwi h.t.b. Bulardıń barlıǵı mifologiyalıq súwretlew elementleri bolıp esaplanadı. Miflik shıǵarma ertekke de legendaǵa da jaqın. Biraq, mif ertekten hám legendadan barqulla ómirdiń bir qásiyetin, bir belgisin túsindiriw arqalı ayrılıp turadı. Ertekte ómirdiń kishkene bir waqıyası ǵana súwretlenedi de, legendada tiykarınan turmısta bolǵan tariyxıy waqıya yamasa adam tilge alınadı. Buǵan qaraqalpaq awızeki ádebiyatınıń úlgilerinen kóp ǵana mısallar keltiriw múmkin.

Mifologiyalıq hám fantastikalıq súwretlewler «Alpamıs», «Máspatsha», «Qırq qız», «Qoblan», «Edige» h.t.b. qaraqalpaq xalıq dástanlarında keń qollanılǵan.

DÁSTANLAR HAQQÍNDÁ ULÍWMA TÚSINIK

Dástanlar ádebiyattanıw iliminde, ádebiyat tariyxında «eposlar» dep te júrgiziledi. Geypara jaǵdaylarda «qıssa», «jır» dep te ataladı. Mısalı, «Alpamıs» dástanı, «Qız Jipek» qıssası, «Batırlar jırı», — «qaharmanlıq epos» dep te aytıladı.

Usı dástanlar yamasa eposlar hárbir xalıqtıń eń úlken esteligi bolıp esaplanadı. Máselen: «Igor polki haqqında jır» — rus folklorınıń, «Manas» — qırǵız folklorınıń ólmes estelikleri.

Olardıń bári folklorlıq shıǵarmalardıń ishindegi eń kólemlı hám folklordıń barlıq úlgilerin óz ishine qamtıtuǵın quramalı túri bolıp esaplanadı. Biraz dástanlar bir xalıqtıń folklorınıń ishinde tiykarǵı qaharmanlarınıń atın, olarǵa beriletuǵın unamlı, unamsız minezlemelerdi saqlap, birneshe variantta ushırasadı. Bir dástannıń ózi birneshe

xalıqlar arasında taralǵanda da usı qásiyetin saqlap otıradı. Máselen, «Alpamıs», «Máspatsha» dástanlarınıń úsh-tórt nusqası bar. Olardıń kópshiligi 5-10 mın qatar qosıqtan ibarat. Pútkil elimizge keń belgili «Qırq qız» dástanı 25 mın qatar qosıqtan turadı. «Alpamıs» dástanınıń Qurbanbay jırawdan jazıp alınǵan variantı 17 mın qatardan aslam qosıqtan ibarat. Bulardıń bári dástanlardıń úlken xalıq esteligi ekenligin tolıq dálilleydi.

Óziniń sıpatlarına qarap qaraqalpaq dástanların úlken eki tarawǵa bóliwge boladı:

1. Qaharmanlıq dástanlar (bular «Batırlar jırı», «Qaharmanlıq epos» dep te ataladı).

2. Ashıqlıq dástanları (bular «lıro-eposlar» dep te ataladı).

Qaraqalpaq dástanlarında batırlıq, el qorǵaw, sırtqı dushpanǵa qarsı güres, xalıq ómirine zıyan tiygizetuǵın basqa da hár túrli nárselerge qarsı atlanıs tiykarǵı tema sıpatında sóz etilip, turmıstıń basqa hádiyseleri usı tiykarǵı temanı tolıqtırıw ushın sóz etiledi. Olarda kóbirek qaharmanlardıń batırlıǵın, kúshin, urıstaǵı erligin, hár túrli atlanısların, bul joldaǵı qıyınshılıqların, jeńiske erisiwin, qullası, bas qaharmannıń batırlıǵın súwretlewge keń orın beriledi. Dástan qaharmanlarınıń jolı da uzaq hám qıyın, (altı ayshılıq jolı bar, úsh ayshılıq shóli bar) güresetuǵın jawı da kóp hám shennen tıs qáwipli (qırq mın lášker, dáwler bolıp keledi). Batır usı qıyın jollardı qıyınshılıqlardı jeńip shıǵıwı tiyis. Dástanda batırlıqtı táriyiplewge keń orın beriledi, olarǵa bul jeńiste pirler, áwliyeler sıyaqlı qıyalı kúshler járdemlesip baradı. «Sháryar», «Qoblan» dástanları da usınday. Ulıwma, bul dástanlarda qaharmanlardıń asqan kúshin, batırlıǵın hám usı qásiyetleri kórinetuǵın gürestıń kórinisin súwretlew birinshi orında turadı.

Ashıqlıq dástanlarınıń tiykarǵı syujetin muhabbat máselesi tutadı. Bir-birin súygen jaslardıń júrek sezimleri, ishki dúnyası birinshi orında turadı. Ashıqlardıń sın-

sımbatın súwretlewge ayırıqsha kewil bólinedi. Bularda da erlik, jawğa qarsı güres kóp ushırasadı, biraq, usınıń ózi shın júreктen súyiwshi jaslardıń óz maqsetlerine jetiw jolında dus kelgen qıyınshılıqlar menen güresi sıpatında sóz etiledi. Mısalı, «Máspatsha» dástanı mine usınday dástan. Onıń bas qaharmanları Máspatsha menen Ayparsha batırlıqta, urıs ónerin iyelewde, dushpan menen güreste, mártlik kórsetiwde ayırıqsha kózge túsedı. Olar japadan jalǵız qırq mıń láshker menen hám Alańgasar Alıp dáw menen urıladı. Jaw qolına birneshe máрте túskен Ayparsha hesh qashan dushpan aldında dize búkpeydi, óz erkin qoldan bermeydi. Máspatshaǵa degen maqsetinen hesh qaytpaydı. Jeti jerinen jaradar bolǵan Máspatsha jeti jil boyı Ayparsha ushın tawda jasaydı h.t.b.

Xalıq óziniń ádiwlegen ashıqlarınıń awırın jeńillestiriw tilegi menen ashıqlıq dástanlarına da qıyalıy elementler engizgen.

Qaraqalpaq xalıq dástanlarınıń bazıbir belgileri. Haqıyqat xalıqlıq qaraqalpaq dástanların sıpatlap turatuǵın birneshe belgileri bar.

Birinshiden, qaraqalpaq dástanları qaharmanlardıń, is-háreketi, minez-qulqı, dástandaǵı tariyxıy, siyasiy-ekonomikalıq jaǵdaylar, salt-dástúr boyınsha xalıq basınan ótkergen tariyxıy waqıyalarǵa, kúndelikli turmısqa sáykes keledi. Hár bir dástanda qaraqalpaq xalqınıń ómirinde orın tutqan, xalıq esinde saqlaǵan tariyxıy hádiyselerdiń, waqıyalardıń izi bar.

Ekinshiden, haqıyqat xalıqlıq dástanlarǵa tereń patriotlıq tán. Elge qáwip tuwdırǵan sırtqı dushpan menen güresler de, atlanıslar el qorǵaw tileginen kelip shıǵadı. Dónip turǵan hárqanday qıyınshılıqta qaharmanlarǵa batırlıq jol kórsetip turatuǵın úlken kúsh xalıq patriotizmi bolıp kózge taslanadı.

Úshinshiden, hárqanday jawız kúshler, mısalı, mástan kempir, dáwler hám t.b. dushpan tárepiniń járdemshi kúshleri sıpatında súwretlenedi.

Tórtinshiden, dástanlarda xalıqtıń demokratiyalıq tilekleri orın aladı. Bul — xalıqtı el ushın gúresken batırdı, shın ashıqtı tereń súywshilik sezimi menen suwǵarıladı. Miynetkesh el qollap-qorǵaǵan batır, álbette, jeńiske erisiwi sózsiz. Sonlıqtan, olar adamgershilikli, óz wádelerine sadıq, turaqlı etip súwretlenedi.

Besinshiden, qaraqalpaq dástanlarında xalıqlar doslıǵı máselesin súwretlewge keń orın ajratılǵan. Ol tereń xalıqlıq baǵıttan demokratiya menen sóz etiledi.

Qaraqalpaq dástanlarınıń eń sıpatlı belgilerinen taǵı biri olarda hayal-qızlarǵa bolǵan kózqaras haqıyqat xalıqlıq demokratiya menen sóz etiledi. Barlıq dástanlarda derlik hayal-qızlar qaharmanlardıń eń jaqın aqlǵóyi, járdemshisi sıpatında sheberlik penen súwretlenedi. Al «Qırq qız» dástanında bas qaharman — batır qız Gúlayım.

«EDIGE» dástanı.

Dástan haqqında túsinik hám onıń mazmunı

«Edige» dástanı qaraqalpaq dástanları arasında sóz kórkemligi joqarı, syujetlik hám kompoziciyalıq jaǵınan turmısqa ádewir jaqın, xalıqtıń súyip tıńlaǵan dástanlarınıń biri.

Dástan qaraqalpaqlardan tısqarı qazaq, noǵay, bashqurt, ózbek, tatar hám basqa da túrkiy xalıqlar arasında keń tarqalǵan. Biraq, onıń tolıq nusqaları qaraqalpaq hám noǵay xalqları arasında ushıraydı.

Edige negizinde tariyxıy adam. Ol Amir Temurdıń belgili áskerbasshılarınıń biri. Edige Túrkiy xalıqlardıń Mańǵıt taypasınan shıqqan bolıp, dáslep Aq Orda xanı Orıs xanǵa, sońınan Amir Temurge xızmet etken. Ol dáslep Túrkstanda Aq Orda áskeriniń shep qanatın basqarıwshı, sońınan Xorezm húkimdarı sıpatında da kórinedi. Bul úlkelerde 25 jılday ómir keshirip, sońınan Mamaydıń óliminen keyin Altın Ordada ámirlik etken. Sarayshıq, Qırım hám Kavkaz dalaların aralaǵan. Sonıń ushın da, onıń ómiri ádewir qospalı sıpatqa iye. Usınday sebeplerge

baylanıslı ol haqqında hár qıylı dástan variantları toqıl-
ğan.

«Edige» dástanınıń eń birinshi qaraqalpaqsha variantı 1905-jılı Peterburg universitetiniń studenti I. A. Belyaev tárepinen Shımbaylı Bekmurat jırawdan jazıp alınğan hám 1917-jılı Ashxabadta bastırılğan.

Soñınan, 1934-jılı folklorshı Qallı Ayımbetov tárepinen Erpolat jırawdan «Edige» niń jáne bir variantı jazıp alınıp, 1937-jılı Moskvada bastırıp shıǵarılğan.

Folklorshı alımlar tárepinen «Edige» niń birneshe variantları jazıp alındı. Bulardıń arasında Erpolat jıraw, Óte-
niyaz jıraw, Qıyas jıraw, Jannazar jıraw, Esemurat jıraw, Jumabay jıraw variantları bar.

«Edige» dástanın xalıqqa keńnen tanıstırıw ushın 1990-jılı Erpolat jıraw hám Qıyas jıraw variantları hár biri bólek dástan sıpatında bir kitapqa biriktirip basıldı. Bul variantlarda da hár bir jırawdıń dástanǵa ózinshe dóretiwshilik qatnas jasaǵanlıǵı seziledi.

Dástanınıń qısqaşa mazmunı tómendegilerden ibarat:

Burıńǵı ótken zamanda, Noǵaylı elinde, Qubır degen áwliyede Baba Túkli Áziz degen adam jasaǵan bolıp, ol suwda shomılıp atırǵan úsh perini kórip qaladı hám olardıń birewiniń kiyimlerin jasırıp, ózine hayal bolıp qalıwın ótinish etedi. Peri bul tilekti orınlaydı, biraq oǵan tórt shárt qoyadı.

Birinshi—Jürgende ókshesine qaramaw.

Ekinshi—Suwǵa túskende ústime kirme.

Úshinshi—Qoltıǵıma qol salma.

Tórtinshi—Júma kúni basımdı juwaman, sonda ústime kirme—degen shártler qoyadı.

Baba Túkli Áziz bul tileklerdi qabıl etkeni menen onı orınlay almaydı. Ayaǵına qarap kórse, ókshesi joq eken. Qoltıǵına qol salıp kórse, qanatı bar eken. Suwǵa tuskende qarap kórse, qarınların aqtarıp juwıp otır eken. Juma kúni basın juwǵanına qarap kórse, gellesin qoparıp alıp, shashın altın taraq penen tarap otır eken.

—Áy, adamzat, meniń tórt shártimdi de orınlay almadıń. Endi men seniń menen jasay almayman, meniń boyımda altı aylıq balań qaldı. Onı altı aydan keyin daraqtıń túbinen tawıp alasań,—dep ushıp ketedi.

Altı aydan keyin balanı Toxtamıs xannıń wáziri Toman xojanıń shorısı tawıp aladı.

Balağa Edige dep at qoyılıp, xannıń jıqımanı sıpatında úlkeye beredi. Ol on tórt jasına kelgende ápiwayı jigitlerdiń qolınan kelmeytuğın úlken qaharmanlıqlar isleydi.

Sońınan patsha Edigeniń háreketinen qorqıp, taxtımdı tartıp alar— dep oylap jamanlıq islemekshi boladı. Kóp ǵana qıyın jumıslarǵa jumsaydı. Biraq, ol barlıǵınan da tiri qala beredi. Eń izinde Edige Toxtamıs xannıń háreketlerine ókpelep, hayalı Xojanıń qızı Qaraqas penen xoshlasıp, Sátemir xannıń eline qashıp ketedi. Sátemir xan onı úlken húrmet penen kútip aladı hám qızı Aqbilekti zorlıq penen alıp ketken Alańǵasar Álip dáwdi jeńip, qızın qaytarıp alıp kelip beriwdi ótinish etedi. Edige Alańǵasar Álip dáwdi jeńip, Aqbilek ayımdı alıp kelip beredi. Biraq, Alańǵasar Álip dáw óziniń tuwısqan bólesi ekenligin sońınan bilip qaladı. Sátemirxan qızı Aqbilekti Edigege uzatıp, úlken toy jasaydı. Sońınan, ekewi de qáyin atasınıń elinde qalıp ketedi.

Edigeniń Qaraqasta altı aylıq balası qalǵan edi. Ol bala tuwılıp, Nuraddin degen at beriledi. Nuraddin de tap Edigege uqsap ósedı. Ol on tórt jasına kelgende patshanıń siyasatına qarsı shıǵıp Aǵay biy, Taǵay biy degen wázirleriniń xalıqqa jamanlıq islep atırǵanlıǵın áshkaralaydı. Patsha dáslep Nuraddindi quwatlaydı. Shıńǵıs xannan qalǵan altın lágendi sıylıqqa beredi. Sońınan onnan qorqıp úsh ayshılıq kóli, úsh ayshılıq shóli bar Ashtarxan teńiziniń boyında jasaytuğın qáriya Soppaslı Sıpıra jırawdı alıp keliwge jumsaydı. Nuraddin patshanıń bul tilegin de orınlaydı. Biraq, patsha oǵan záhár berip óltirmekshi boladı. Bunı sezgen Nuraddinniń atasınıń dosları Ańǵısın menen Tińǵısın oǵan járdem berip, ákesiniń pana tapqan jeri Sátemir xannıń eline qashırıp

jiberedi. Bul jerde ata-bala qosılıp, qaytadan Toxtamısqa qarsı hújim baslaydı.

Onı jeńip, Edigeni patsha, Ańǵısın menen Tıńǵısındı wázir etip tayınlaydı. Shaytan azǵırıp, sál jerde ata-bala málleslep qaladı da, Edigeniń óz qamshısı ózine tiyip, bir kózi shıǵıp qaladı. Ósekshi, ǵıybatshılar bunnan paydalanıp, «Nuraddin ákesiniń kózin shıǵardı»,—degen sózdi tarqatıp jiberedi. Nuraddin buǵan arlanıp, Páreń patshasınıń eline ketip qaladı. Ol jaqta jawız aydarhanı óltirip, Páreń patshanıń qızına úylenedi. Sońınan eline qaytıp, ákesi Edigeniń ornına patsha boladı. El, xalıq abat bolıp jasaydı. Dástan usınıń menen pitedi.

Edige obrazı

Edige — qospalı obraz. Ol bir jaǵınan alıp qaraǵanda, áke-sheshesi belgisiz bolǵan jetim, patshanıń kúnlikshi shopanı.

Ekinshi jaǵınan alıp qaraǵanda, onıń ózim «patshanıń balasıman», —dep aytıwına da haqısı bar. Óytkeni, Toxtamıs onı alıp asıraǵan.

Ol teńi-tayı joq batır hám aqıllı jigit. Ol basqa dástan-daǵı qaharmanlarday jeti jasında mingen atı mertile bermegeni menen, batır jigit sıpatında súwretlenedi. Bul jaǵınan ol haqıyqıy qaharmanlarǵa ádewir jaqın.

Ol ádalatlı joldan barıp, xalıqqa qalıs xızmet etkisi keledi. Biraq, Toxtamıs onı kóre almaydı. Sonıń ushın da, jas waǵınan baslap-aq ádewir jekkelenedi.

Óziniń jalǵızlıǵın sezip, Toxtamıstıń ayırım háreketlerine qarsı bara almaydı. Óziniń kúshin nıǵaytıw ushın dos izleydi. Solay etip, Toxtamısqa ókpelep, Sátemir xanniń jurtına ketip qaladı.

Edigeniń jekkeligi dástanda Alańgasar Álip dáw tárepi-nen de ayılǵan. Mısalı:

—Ha Edige, Edige,
Eńbekli jalǵız, er egiz,

Egiz edik ozalda,
Jalgız qaldın Edige,
Sen Nogaylı, men bunda,
Sátemirdey gülli qıya,
Qıysıq sanğa bargansha,
Ózime tuwrı kelgende,
Toxtamıstay patshadan,
Zorlıq kórip keldim deseñ.
Ádira qalgır jıqlımda,
Neshe tulpar atım bar.
Gúz atlansaq,—
Barar edik báháрге.
«Eki ayaqlıda bóle tatır,
Tórt ayaqlıda bota tatır»,
Men apanıń balası,
Sen sıńlınıń balası,
Ana sútin emgende,
Bolar ediń miyirman,
Shorınıń sútin sen emip,
Miyirmsiz boldın Edige.

Adamnıń periden tuwılıwı, mifologiyalıq uǵım tiykarında simvol retinde beriliwi múmkin. Sebebi, xalıq arasında «Periniń sútin emgen pák boladı» — degen úgit bar.

Óytkeni, Edige júdá pák adam da emes, geyde kemshiliklerge de jol qoyadı. Bul uǵım dástanda onıń «shorınıń sútin emgenliginde» — degen pikir arqalı berilgen.

Biraq, Edige hesh qanday ádalatsız joldan barmaydı. Onıń Alańgasar Álip dáwdi óltiriwi dáwdiń Sátemir xannıń qızın basqınshılıq penen alıp ketkeni ushın boladı. Toxtamısqa sawash ashıwına bolsa — ózin hám balasın aldap óltirmekshi bolǵanı, xalıqtı ádalatsız basqarǵanı sebepshi boladı.

Dástanda kórsetilgenindey-aq, Edigeniń bunnan basqa hesh qanday gúnası joq. Bul eki sawash ta ádillik ushın júrgiziledi. Sonıń ushın da xalıq onıń izinen eredi. Xalıqtıń ideal qaharmanı dárejesine erisedi.

Álbette, xalıq dóretken Edige menen bir qatarda XIV ásirde Altın Ordanıń ámiri bolǵan Edige ismli Amir de

bar. Onıń jasaǵan zamanı 1340—1420-jıllardı óz ishine aladı.

Biraq, bul Edigeniń háreketi dástandaǵı Edigege hesh qanday usamaydı. Ol shıǵıs Evropa, Kavkaz hám Baltıq boyı ellerinde de sawash alıp barǵan adam. Al, dástandaǵı waqıyalar bolsa — XIV ásirdegi waqıyalardı bir qansha jaqın bolǵanı menen, tek Altın Ordanıń ishki turmısına baylanıslı ayırım waqıyalar ǵana sóz boladı. Dástandaǵı bayan etilgen hádiyseler Sarayshıq, Jańakent, Góne Úrgenish hám Samarqand átirapında ǵana bolıp ótedi. Bul jaǵınan alıp qaraǵanda tariyxtaǵı Edige menen dástanniń qaharmanı Edige arasında ádewir pariq bar.

Nuraddin obrazı

Dástandaǵı Nuraddinniń obrazı da tap sol atası Edigege jaqın. Ol da tuwılmay atırıp-aq atasınan ayrıladı. Erjette kelip Toxtamıstıń zulımlıǵına ushıraydı. Ákesi sıyaqlı ol da qáweterli kúnlerdi basınan keshirgen. Toxtamıstıń kóp ǵana ájel duzaqlarınan aman shıǵadı. Ortadaǵı Aǵay biy menen Taǵay biydiń jaǵımsız háreketlerin áshkáralaydı.

Sońınan ákesin izlep tawıp aladı da, ekewi birge bul ádalatsızlıqlardı qarsı gúresedi hám eń izinde jeńiske erisedi.

Bul jaǵınan qaraǵanda Nuraddin obrazı Edige obrazına bir qansha jaqın turadı.

Nuraddin minez qulqı jaǵınan da Edigege ádewir jaqın. Ol júdá isengish saray ámeldarlarınıń ózin óltiriwge háreketlenip atırǵanın sezbey qalıp, aldaǵanına inanıp sharap ishedı. Dosları Ańǵısın menen Tıńǵısınınıń járdeminde ǵana qashıp qutıladı.

Hátteki, ol sonday reyimshil, Toxtamıs patshalıǵınıń ázázüli bolǵan Kenjembay onıń óltiriwin soranıp jalında, ayap óltirmey ketedi. Biraq Kenjembay óz sózinde turmay, Edige patshalıǵına da ádewir iritki saladı.

«Batır ańqaw, er gódek», — degendey, Nuraddinniń bunnan tısqarı hádden zıyat ókpeshilligi, sál jerde ókpelep eldi taslap ketip qalıwları Edigege ádewir jaqın.

Biraq, sonıń menen birge Nuraddin ádewir aqıllı jigit. Ol óz aqıllılıǵı hám parasatı menen ólim húkimine berilgen bir kempirdi ólimnen aman saqlap qaladı.

Bir kempirdiń úsh balası hám bir eshkisi bolıp, olardıń hár eshkiniń bir sıyraǵın menshiklep alıp, tórtewi gezek penen baǵıp sütün ishıp kún kóredi eken.

Kempirdiń eshkisi suw alıp ketip, sút tawsılǵannan keyin Edige patshalıq etip atırǵan Noǵaylı eline kewsen sorap keledi. Sol jerde eshki biydayǵa túsip ketip, balalar tayaq penen urıp, eshkiniń bir ayaǵı sınadı. Bul da hákisine kempirge tiyisli ayaq eken. Kempir onı shúberek penen tańıp, qaytadan óriske jiberedi. Sál jerde birewdiń oshaǵın basıp alıp shúberek alısıp, eshki jan halatında qırmannıń ústinen qashqan waqtında dange ot tiyedi.

Solay etip, adamlar dánin óndirip alıw ushın Edige patshaǵa arız etedi. Edige kempirge: «Eshki de seniki, eshkiniń ot tiygen ayaǵı da seniki eken. Demek dándi tóleyseń, bolmasa seni dar jazası kútedi» — dep húkim shıǵaradı.

Bunnan keyin xannan úsh kún máwlet alıp, ózin suwǵa taslap ólmekshi bolıp, bir dáryanıń boyına baradı. Bul jerde ań awlap júrgen Nuraddin kempirdiń háreketlerin sezip, buǵan sebepshi bolǵan waqıyalardı soraydı. Kempir sol jerde bolǵan waqıyanıń hámмесin aytıp beredi.

Nuraddin uzaq oylanıp kempirge:

— Sen Edige patshaǵa barıp:

«Sınıq ayaq — óli ayaq,
Súyrep bargan saw ayaq,
Endigisin óziń bil,
Jurt iyesi patshayım, —

— dep aytqaysań, — deydi. Kempir bul sózdi Edige patshaǵa aytıp ólimnen qutuladı.

Dástandaǵı basqa da obrazlar

«Edige» dástannıń unamlı qaharmanları qatarına Edige, Nuraddin, Ańǵısın menen Tıńǵısın, Xojanıń qızı Qaraqas hám Aqbilek obrazları jatadı.

Bunda Edige menen Nuraddin ádillik jolında gúresiwshe batırlar bolıw menen qatar, sońınan ádillik penen basqarıwshı patsha dárejesine erisedi. Al, Ańǵısın menen Tıńǵısın ápiwayı xalıq arasınan shıqqan adamlar bolıwına qaramastan, qanshama qıyınshılıqtı basınan keshirse de, óz doslarına sadıq bolıp qaladı. Solay etip, dástanda unamlı qaharmanlar hárbir klasstıń arasında da bar ekenligi, olardıń jaqsı niyetlerdi júzege asırıw ushın gúresleri ayqın sáwlelenedi.

Ańǵısın menen Tıńǵısın negizinen jarlı adamlar. Olar Edige menen jaslıǵınan-aq dos bolıp, onıń jaqsı islerge baǵdarlangan gúres jolında bárhama qol-qanat bolıp júredi. Dostınıń balası Nuraddinge de tap sonday doslıq lebizin bildiredi.

Bul obrazlardıń basqa dástanlardaǵı unamlı obrazlardan ózgesheligi sonda, bular batır da, bay da, dana da emes, qádimgi qarapayım adamlar, olardıń óz dosları ushın sarplaǵanday qúdireti de, kúshi de, baylıǵı da joq. Xalıq arasında «Dúnyalıq dos bir jıllıq, haqıyqıy dos ómirlik»— degendey, Edigeniń de dúnya-mal toplaw jolında bas qosqan jalǵan dosları menen, ózine shın berilgen haqıyqıy dosları bolǵan. Bul pikir dástanda:

Edigeniń Noǵaylıda,
Qırq eki dostı bar edi,
Qırqı mal dostı,
Ekewi qıyametlik jan dosı,
Biriniń atı Tıńǵısın,
Biriniń atı Ańǵısın
Dep kelip edi Edige—

degen qatarlarda ayqın seziledi. Edigeniń bul dosları, Toxtamıstıń Saray ámeldarları Nuraddinniń ústine qara

qılqa shapan jawıp, sharapqa más etip óltirmekshi bolǵanlıǵın sezip, onıń aldına járdemge keledi. Biraq, patshaǵa qarsı shıqqanday kúshi joq, ámeldardı niyetinen adastırǵanday pulı joq bolǵanı ushın, birewi balaǵa sharaptı kóp ishpew kerekligi haqqında aqıl berip, ekinshisi patsha nókerleriniń atlarınıń ayılların kesip, Nuraddin-di qashırıp jiberiw ushın at tayarlap turadı. Ańǵısın Nuraddinge aqıl bere baslaydı:

Ashılǵan baǵda bir gúlim,
Baǵda shámen búlbilim,
Ton kiydim dep quwanba,
Atadan jekke qulınım,
Toyǵa barsań burın bar,
Burın barsań orın bar,
Tóreliktiń belgisi,
Sharap buzar shırısı,
Urıs bolar sońǵısı,
Urılıq etseń jekke et,
Ayǵaqshı bolar birisi,
Keshiw kesseń burın kesh,
Ílay bolar izgisi.

Nuraddin bul saparı da óz dosları Ańǵısın menen Tıńǵısın, anası hám atası Baba túkli Ázizdiń járdemi menen saraydan qashadı. Onıń saraydan shıǵıwına atası Túkli Ázizdiń járdemi mifologiyalıq túrde bolǵanı menen, dosları Ańǵısın menen Tıńǵısınınıń járdemi realistlik sipatqa iye. Sebebi, barlıq atlardıń ayılları qırılǵan bolıp, hámme erdi qushaqlap jıǵılıp atırǵan. Al Ańǵısın menen Tıńǵısın bolsa — birewi Nuraddinniń záńgısın basıp, birewi attıń jibin sheship, óz dostın qashırıp jiberedi. Biraq, ózleri qolǵa túsedı. Saray ámeldarları bulardı Toxtamıstıń aldına alıp barǵanda da aqıllılıq penen is kóredi.

— Áy patshayım, bizler sırtta júrip «Nuraddin qashtı» — degen ǵawasattı esittik. Sońınan qanjarımızdı alıp, atına mine almay atırǵan Nuraddinge qarsı juwırıp edik. Bular bolsa tek bizlerdi tutıp aldı. Al, Nuraddin bolsa atına minip qashıp ketti, — dedi.

Sonda patsha:

—Bular haq sózdi ayttı,—dep olardı bosatıp jiberdi.

Demek, Ańǵısın menen Tıńǵısın—oǵada aqıllı adamlar. Bul pikir onıń Nuraddinge hám Toxtamıs xanǵa aytqan sózlerinde oǵada ayqın seziledi.

Sonıń menen birge, dástanda hayal-qızlar obrazına da oǵada keń orın berilgen. Bunda Xojanıń qızı Qaraqas, Aqbilek ayım hám Nuraddinniń qalınlıǵı Páren patshasınıń qızı óz muhabbatına sadıq insan, haqıyqıy mehriban ana obrazlar qatarına kóterilgen. «Alp anadan tuwıladı», — degendey, dástanda geypara analar peri, at, Xojanıń qızı Qaraqas sonshama jıllar jalǵız jasawına qaramastan, óz perzenti Nuraddindi batır hám ádalatlı etip tárbiyalaydı. Aqbilek ayım ózi tuwmaǵan bolsa da, Nuraddindi «öz perzentim» dep tanıydı.

Dástanda ana obrazı oǵada keń jobada berildi. Máse-len, Nuraddin Soppaslı Sıpıra jırawdıń eline ketkende, anası Xojanıń qızı Qaraqastıń óz balasın saǵınıwı oǵada tásirli súwretlengen. Mısalı:

Edildiń qara suwları,
Tolqınlar ma eken tımıqta.
Keshegi ketken jalǵızım.
Otırsań ba, apa?—dep
Aylanar ma eken juwıqta.—

degen qatarlarda oǵada ayqın súwretlengen.

Dástandaǵı unamsız qaharmanlar negizinen Toxtamıs xan átirapına jámlengen. Toxtamıs ózinen basqanı tán almaytuǵın menmen adam. Sonıń ushın da, xalıqtıń basına túsken ayanıshlı waqıyalarǵa janı ashımaydı. Eldiń jılawın topas ámeldarlarǵa tapsıradı, izin tekserip kórmeydi. Tek taxttan ayırılıp qalmawdıń ǵana jolın oylaydı.

Sonıń ushın da, ol Aǵay biy menen Taǵay biyge qattı isenedi. Al, Aǵay biy menen Taǵay biy bolsa—xalıqtan eki mártebe salıq óndirip, bir bólegin ózlerine alıp qalıp bayıy baslaydı.

Bunı sezip qalğan Nuraddin ele jas bolsa da, olardıń siyasatına qarsı gúresedi. Bul haqqında xanğa óz pikirin bayanlap:

Aǵay menen Taǵayǵa,
Patshalıqtıń ıqtıyarı qalğan soń,
Jesir qatın, jetim ul,
Bulardıń kúni ne kesher?

Jurttı buzdı Aǵayıń.
Eldi buzdı Taǵayıń,
Bunnan xabarıń bar, ya joq.
Jurt iyesi patshayım.

—dep aytadı da, olardıń kemshiligin betine basıp zindanǵa taslatadı.

Dástanda bulardıń da basqa diywanbegi Qosnazar, shuǵıl Kenjembay, Kerim hám Ómir biylerdiń de unamsız kelbetleri berilgen. Olardıń unamsız háreketleri kóbirek Soppaslı Sıpıra jıraw tárepinen ashıladı.

Bay balası bayǵa usar,
Baylanbaǵan tayǵa usar,
Biy balası biyge usar,
Biyik-biyik tawǵa usar,
Qul balası qulǵa usar,
Qulaǵı kesik iytke usar,
Baydıń ulı Baynazar,
Xojanıń ulı Qosnazar,
Xojaman dep qudaǵa,
Gúnákar bolıp allǵa,
Góddaslaysañ eneǵar,
Ataña nálet Kenjembay!
Atañ qara kisi edi.
Nan bergenniń qulı edi.
Eneń jaman shorı edi,
As bergenniń qulı edi,
Sóz sóyleymen kestelep,
Saǵan mennen sóz kerek,
Astına qara pul salıp,
Ústine qızıl sebelep,

Aldayman — dep keldiń be?
Atańa nálet bádirek.

Mine dástanda berilgen bul tolǵawdıń ózinde de Qosnazar menen Kenjembaydıń haslı pás adam ekenligi, onıń hátte, belgili sóz ustası bolǵan Soppaslı Sıpıra jirawdı da aldamaqshı bolǵanlıǵı seziledi.

Dástanda ádil túrde kórsetilgenindey-aq, Qosnazar ǵarremlikten qorqpaytuǵın, topas, adamlardı aldap hám qorqıtıp kún kóretuǵın eki júzli adam. Ol patshanıń aldında bódene bolıp jorǵalaǵanı menen, xalıq aldına barǵanda qasqırdıń kebin kiyip alatuǵın oǵada jawız adam, ásirese, juwas adamlardı kóbirek awladı. Sonıń ushın da, diywanbegi Qosnazar obrazı dástanda ádewir qospalı túrinde beriledi.

Al, Kenjembay obrazı bunnan ádewir ózgeshe. Ol ózi sırta turıp, basqalardı shuǵıllıq penen háreketke keltiretuǵın túlkidey hayyar adam. Sonıń ushın ol xalıq arasına jaman sóz tarqatıp, Edige menen balası Nuraddinniń arasına da ot taslaydı. Sonıń ushın da, Nuraddin onı dáslep ayap óltirmegen menen, sońınan gellesin aladı.

Sabaqlıqta berilgen úzindi Qallı Ayımbetov tárepinen jazıp alınǵan Ramberdi ulı Erpolat jiraw variantı.

EDIGE

(dástanınan úzindi)

Baba Túkli Áziz-Qubır degen áwliyede denesine tük shıǵıp júretuǵın edi. Sonda bir bulaq suwı bar edi. Sol bulaqqa úsh kepter jıl on eki ayda bir keletuǵın edi. Ol kepter emes edi, peri edi. Bir kúni sol periler kepter bolıp kelip, suwǵa shomılıp atırǵanda, Túkli Áziz olardıń kiyimlerin urlap aldı. Periler: — «Biziń kiyimlerimizdi ber», — dedi. — Yaqsşı, bereyin. Eger ekewińizdiń kepter lipasıńızdı bersem, birewińizdi berip ketesiz be maǵan», — dedi. Olar — «Maqul», — dedi. Sóytip birewin hayalıqqa aldı.

Peri aytıp edi: — meniń saǵan qoyatuǵın tórt shártim bar. Mine sol shártlerdi orınlasañ, men seniki. Eger ol shártlerdi orınlamasañ, men saǵan joqpan.

Birinshi — júrgende óksheme qarama.

Ekinshi — suwǵa túskende ústime kirme.

Úshinshi — qoltıǵıma qol salma.

Tórtinshi — juma kúni basımdı juwaman, Sonda ústime kirme, — dep edi.

Ayaǵına qarap kórse, ókshesi joq eken. Qoltıǵına qol salıp kórse, qanatı bar eken. Suwǵa túskende qarap kórse, qarınların aqtarıp juwıp otır eken. Juma kúni basın juwǵanına qarap kórse, gellesin qoparıp alıp, shashın altın taraq penen tarap otır eken.

Peri: — Sen maǵan joq, men saǵan joq. Ishimde altı aylıq balań bar. Sol balańdı pálen kúni, pálen degen da-raqtıń túbinen tawıp al, — dep ushıp kete berdi.

Ol zamanda Tuman xoja degenniń shorısı periniń bala tuwıp atırǵanın kórdi. Peri shorını kórip, daraqqa qondı. Peri kózden ǵayıp boldı. Bala kórmegen shori balanı kóterip, qolına aldı. Shorınıń kókiregi iydi. Balanıń awzına salıp edi, bala úsh mártebe sorıdı, óziniń tuwǵan anasın eme almay qaldı. Shori balanı Tuman xojanıń hayalına ákelip berdi. Tuman xoja — «Qartayǵanda tuwǵan balam», — dep, jalǵannan atın qoydıraman dep Toxtamıs xanniń aldına bardı. Tuman xojanıń dushpanları: — «Bala biziki», — dep jalǵannan daw saldı. Ekewi de xanǵa barıp arız etti. Patsha balaǵa názer etip qarap edi, balanıń ústinde periniń kiygizgen kóylegin kórdi. Patsha balanı qolına aldı. «Adamıyızattıń kiyimi iyne menen, periniń kiyimi qıyal menen tigiledi. Hárkim balanıń kóylegindey kóylek tigip ákelse, bala sonıki, bolmasa, ǵayıp bala xandiki», — dep balanı Toxtamıstıń ózi aldı. Balanıń atın Edige qoydı. Sóytip, Edigeniń atası Túkli Áziz, enesi peri edi.

Edige on tórt jasına keldi. Edige jılqı baǵatuǵın edi. Jılqınıń piri áwwel Jılqıshı ata, onnan keyingisi Edige edi. Shanslıwlatqan jılqını Edigeniń mazarı qılıp, aynaldırmaq sonnan qalıp edi.

Ol jılqı baǵıp júrgende arız qılǵan kisige durıs tóreligin beriwshi edi. Toxtamıstıń hayalına: — Edigeni óltirip ber», — dedi. Hayal ózi tuwmaǵanlıǵın qılıp, — «Yaqshı», — dedi. Bir tabaqqa bal, bir tabaqqa suwsız qatıq uyıtıp qoyatuǵın edi. Edige jılqıdan kelgende beretuǵın tamaǵı sol edi.

Bir kúni bir tabaqqa úsh mısqaq záhár saldı, sóytip uyıtı qoydı. Edige tabaqta záhardıń barın bildi. Belinde almastan suw bergen jáwhar pıshaq bar edi, pıshaqtı salıp, baldı tilip edi, záhardı tartıp aldı, pıshaq penen qarıp-qarıp jiberdi de ishti.

— «Ekinshi bunday etpe:
Ashıǵan eken shelegiń,
Qańsıǵan eken shapshaǵıń,

Pısıqlap, tazalap uytıp qoy qatığındı, qaytıp kelgenim-she»,—dep úyden shıǵıp kete berdi. Onnan soń hayal jılay berdi.

Patsha oǵan:— Nege jıladıń?— dedi.

— Baǵanaǵı Edigeniń aytıp ketkenin ańladıń ba?

— Edige ne dedi?

— Onı bilmediń be?. Tabaqtıń ishine pıshaqtı salıp, tórt kese qılıp bóldi. Bul altı aylıq jurtıńda qımızday pisemen degeni, Shapshaq dep úlken qızıńdı ayttı. Kishkene qızıń Tınıkey ekewin de saqlay ber dedi. Bunısı ekewin de hayallıqqa alaman degeni,— dedi.

— Ras pa?— dedi patsha.

Patsha bul sózge inandı. Alpıs eki hámeldarına:— men Edigeden keshtim, Edigeni óltirińler!— dedi.

Edige alpıs eki hámeldardıń jamanlıq etkenin bildi.

Noǵaydan qostar tappay shıǵıp ketti.

Edil menen Jayıqtan,
Sarımay, Elek boyınan,
Nuranıń qara quminan,
Toqtamıstay patshanıń,
Paytax qurǵan jeri edi,
Qostar tappay Noǵaydan,
Shıǵıp ketti Edige.

— «Jaman ushın jaqsıǵa qılısh urıp, Noǵaydıń haq qanın moynıma júklemey-aq, basımdı alıp keteyin»,— dep jurttan shıǵıp ketedi.

Edigeniń hayalı xojanıń qızı Qaraqas:— Ya óltirip ket, ya meni alıp ket!—dep atınıń jılawınan uslap jibermedi. Onnan soń Edige hayalına qarap:

— Há alǵanı, qaǵıp tósek salǵanı,
Altı aylıq hámile boyında qalıp baratır,
Seni ne qılıp óltirip keteyin, dilbarım,
Ay jarılqap kún tuwsa,
At basınday ul tuwsań,

Heshkimge oylaspa, keñespe,
Perzentimniń atın Nuraddin qoy,
— dep júrip ketti.

Bararına jeri joq,
Batarına kóli joq,
Táńirge táwekel etip,
Jóney berdi Edige.

Ótkennen, ketkennen, kárwannan esitiwi bar edi, Sate-
mirdiń jurtı bar, — dep. Sol Satemirdiń jurtına kete berdi.

Aqtóbe degen jerge kelip:
Tolı jurtın qıya almay,
Shıǵarında shıqsa da,
Jurtınan shıǵıp kete almay,

— «Atanıń balası bar, aǵanıń inisi bar, izimnen kisi
jiberer», — dep úmit etip, tóbede jata berdi. Kúnlerde bir
kún Kenjembay segiz atlı, ózi menen toǵız bolıp, Edi-
geniń jatqan jerine keldi. Kenjembay álinde sazı bolmasa
da, tilinde sózi júrlay berdi:

— At beredi xan atań,
Ton beredi xan atań,
Xanniń atın minseńá!
Xanniń tonın kiyseńá,
Qayt, Edige, qaytsańá!
Baytal bólip alsańá!
Baytal baylap sawsańá!
Paytax bólip alsańá!
Altın taxtqa minseńá!
Patshalıq dáwran súrseńá!
Aq tóbeden sen túsip,
Atańa qullıq etseńá!
Qayt, Edige, qaytsańá!
Oǵan kewliń tolmasa,
Xanniń eki qızınıń,

Qálegenin alsańá!
Qayt, Edige, qaytsańá!

Onnan soń Edige turıp hár túgi tebedey shansılıp,
mına gápti aytqanda qap-qara boldı júzi jer kórmedi kózi,
qattı ashıwı keldi:

— «Kisiniń tonı kirshil di,
Kisiniń atı tershil di».
Kirshil kiyim kiymeymen,
Tershil attı minbeymen.
Sendeyin zalım menen
Sháhárge qaytıp barmayman.
Xanniń aytar sózi emes,
Esiter meniń gápim emes,
Kenjembay!
Qamshı tiyer moynıńa,
Qan sorgalar qoynıńa.
Men tóbeden túsken soń,
Shıdamassań Oyınıma,
Amanatqa qıyanet.
Ete kórme, Kenjembay!
Aytıp bar bunı xanıńa,
Altı aylıq hámile qaldı.
Meniń barı-joǵımdı,
Bildirmesin jalǵızǵa,
Qanatlıǵa qaqtırmay,
Tumsıqlıǵa shoqtırmay,
Atam taza saqlasın,
Aytıp bar bunı xanıńa,
Ózim kelmey, óle qoysa jalǵızım,
Óltiremen ornına,
Aytıp bar bunı xanıńa.

Onnan soń Kenjembay Edigeniń ashıwınıń qattı kelgenin bildi. Kenjembay qaytıp ketti. Edige atqa qamshı basıp, Noǵaydan shıǵıp júre berdi.

Attın jalı jatqanda,
Tuyaqları qatqanda,
Atqa salğan tillali er,
At qaptalğa batqanda,
Shıday almay ğayratqa,
Úsh ay on kún jol júrip,
Jetip keldi Edige,
Satemirdey dańqlı patsha,
Sorap jatqan elatqa.

Satemirdey patshanın
Biyikten salğan qalası,
Bul jarlanıp kórindi.

«Tanımağan jerde boy sıylı»,
Tawshannın tuwğan botası,
Ísıq kóriner kózine,
Hár kim elinen ayırılsa,
Qanday arıslan bolsa da,
Jekkelik keler ózine.
Bararına jeri,
Batarına kóli joq.
Kórmegen el edi.
Júrmegen joldın bálentin-pásin,
Oylı-shuqırın bile almay,
Qaylardan qayda bararın.
Esabın arıslan taba almay,
Áne turıp Edige
At basınday som júrek,
Qanağa sıymay tuwladı:

— Bul ketkennen keteyin
Allatala jol berse,
Áwliyeler qol berse,
Sol qalağa barayın,
Atalıq, nayıp, qus begi, meter,
Barıp bulardı kóreyin.
Bulardıń isi bolmasa,

Bunnan arman óteyin,
Satemirdey patshaniń
Nazerine barayın,
Halımdı, jaǵdayımdı,
Xanǵa bayan eteyin, — dedi.

Áne, «Patsha: — «Xosh keldiń, sapa keldiń», — dep húrmet etse, atın baǵıp, otın jaǵıp xanniń xızmetinde bolayın, patsha maqul kórmese, endi qaylardan qaylarǵa keteyin, arba aydap, máskepshi bolıp suw tasıp, awqatımdı eteyin», — dep, Edige qalaǵa qaray súrip júre berdi.

Dárwazaǵa keledi,
Dárwazanı baǵıp turǵan,
Múriteyler menen sóylesip,
Ruqsat alıp qalaǵa,
At oynatıp keledi.

Edigeni kórgen adam,
Bolsań góрге atadan dep,
Hámme hayran qaladı.
Atalıq otır bir jerde,
Nayıp otır bir jerde,
Diywan otır bir jerde,
Júzi tómen talayı,
Ashaq kórindi talayı,
Óte berdi Edige.

Xan esigi datqa jay,
Tar qapılı, keń saray,
Jetip bardı Edige,
Satemirdey patshaniń,
Esigindegi máhremi,
— «Esikke miyman keldi», — dep
Xanǵa xabar beredi.
Mingen attıń kiygen tonniń,
Ǵayrasın kórip,

Satemirdey patshağa,
Barıp xabar beredi.

«Aqsha atı bar astında,
Qońırawlı nayza dástinde,
Qundızlı soppas basında,
Joldası joq qasında,
Áyne on tórt jasında,
Rústem kibi aybatlı
Seymuriqtay sımbatlı,
Arbadan keń kókiregi,
Arıstan juwan bilegi.
Tepsingende er qorıqqan,
Dárya qatıp muz bolğan,
Lalawlasqan qalmaqtıń,
Toqsangá shıqqan kempiri,
Qorıqqanınan qız bolğanday,
Aybatlı miyman kelip tur,
Asınğanı erdiki
Bárisi erdiń jaraǵı,
Gelle kesip, qan tókkendey,
Bárisi erdiń jaraǵı.

Esikke sonday bir miyman keldi degendi esitip, patshası jaǵası altın, jeńi zer qásiyetli tondı jamılıp, ornınan turıp, bul dabılǵa shıdamay, esikke shıǵıp qaradı.

Edigeni kórip, Edigeniń aybatı, sawlatı bayaǵı aytıp kelgennen jeti ese zıyat kórindi Satemir xannıń kózine.

Edige patshağa sálem berdi. Patsha sálemin álik aldı. Edigeniń qasına patsha kelgenin bilmey-aq qaldı. Onnan soń patsha Edigeden jol bolsın sorap, ne deydi eken, qáne:

—Hawa jawsın, aydın kóller ho'l bolsın,
Jıldan-jılǵa kem dáwletiń mol bolsın,
Astında árebi at, ústińde tonıń
Aqsha at mingen uǵlım, saǵan jol bolsın.

On tórtininen shalqıp tuwǵan ayıńdı,
Kórip quwanaman seniń boyıńdı,
Astında árebi at qustan qanatlı,
Uǵlım, bayan etkil shıqqan elińdi!

Aq júziń zapıranday sarǵayıp,
Mudam at ústinde haqqa qol jayıp,
Aldında basshıń joq, keynińde qosshıń,
Qaysı jurttan shıqtıń bunsha muńayıp?.

Ashılǵanda taza baǵdtıń gúliseń,
Xalıq etkiwshi bir allanıń qulısań,
Astında árebi at, ústińde tonıń,
Elatında qanday shanıń ulısań?

Ayıp kórme, sóylep turǵan qızıl til,
Gáhi aytqıl, gáhi aytpa, óziń bil,
Satemir xan sózdi ada etti,

Miyman óziń bil!—dep patsha sózdi ada qılıp, Onnan soń Edige elin, xalqın Satemirge bayan etip, bir-eki awız orsaqı aytıp turǵan qusaydı:

—Edil menen Jayıqtan
Bóktergili adırdan,
Bógenekli shúńgilden,
Nuranıń qara qumınan,
Noǵaydıń tolı jurttan,
Kelatırman men shıǵıp.

Ayırılǵan kólden sonaman,
Gáh tutasıp, gáh janaman,
Altı aylıq aǵır jurttan,
Qostar tappay kelemen.

Atıń bolsa, baǵaman,
Otıń bolsa, jaǵaman,
Sizge xızmet etpege
Men kúnlikshi bolaman.

Sen sıylasañ bir kisi,
Sıylamasañ, xan ata,
Qádirimdi meniñ kim biledi,
Biz bir kelgen kelgindi,
Tentiregen kúnlikshi.

Talawda qaldı dúnya-mal,
Tasaddıq bolsın shiyrin jan.
Gáh jarılqa, gáh qarğa,
Endigisin óziñ bil,
Jurt iyesi atajan!

Áne, onnan soñ Satemir Edigege qarap sóyleydi:

— Ashılğan bağda güliñ,
Bağda shámen búlbiliñ,
At soraspaq súnnet eken,
Atıñdı aytsañ qáytedi,
Uzaqtan kelgen qulınım?!

Onnan soñ Edige turıp: — «Atım Edige», — deydi. Onnan soñ patsha aytadı:

— Edigeni at qağıp sharshap kelgen qusaydı, pinhamı jayda ón bes kún baq. On altınshı kúni meniñ dárgáhıma alıp kel, alıp barıp, wázirlerime tapsır, — deydi.

Áne, on bes kún jattı, at ırğañlap, er tırbañlap, jol azabı shıǵıp, eli-xalqı, tolı jurtı yadına túsip edi gúñire-nip, Satemirden jasawıl jetip keldi: — Xan shaqırttı, júresiz, — deydi.

Xan shaqıradı degende, Edige haqıyqatı alla názeri ullı patsha aybatınan, sáwlatınan seskenip tura berdi jayınan. Satemirdey patshanıñ shaqırtqanlıǵınıñ sebebi: «Edigeni sınayın, batır ma eken, qorqaq pa eken, aqıllı ma eken, aqmaq pa eken. Altın taxqa min dep isharat etip kóreyin, hámirimdi tárk etpey, altın taxqa minse, hár is keler qolınan», — dep sınamaqqa shaqırıp edi sarayǵa.

Edige jetip keldi patshağa, sálem berip qol qawsırıp, názerinde turdı, onnan soń patsha turıp:

— Elge kelgen miymandı sıylamaqlıq orın, sebep penen kelgen ekenseń-di, Edigejan altın taxqa min!— dep inam etti Satemirdey ullı xan.

Mineyin dese altın taxt miyasar emes ózine, minbeyin dese, majazıy ullı patshanıń hámiri tárk bolatuǵın boldı, xannıń hámiri tárk bolmasın dep, Satemirdiń taxtına minip, otıra berdi simpiyip.

Edige taxqa mingen soń kóńli jay boldı. Onnan soń Edige turıp:

— Ata sózimde joqtı qata, hámirińdi tárk etpey taxtına mindim. Endi hámiriń pittı. Taxt ózińe qutlı bolsın!— dep Edige taxttan tústi.

Satemir taxtqa mindi. Taxtqa mingennen soń patsha ğamgún boldı.

— Edigejan, ayıp kórme, bir káliyma saǵan aytatuǵın sózim bar, — dedi.

— Siz patsha, biz puqara. Patsha puqaraǵa arız etpek qattı ábesti. Siz tómenge túsiń, biz taxtqa mineyik. Siz arızınızdı aytsañız, biz dálil tawıp bereyik, — dedi Edige. Maqul sózge kim qarsı, Satemirxan taxttan tústi. Edige taxtqa mindi. Onnan soń Satemir arızın aytıp tolǵay berdi:

— Qaqpaqlı Xoja kólinde,
Shılıpıqtıń qara tawında,
Atsa mıltıq ótpegen,
Shapsa qılısh kespegen,
Allanıń dadı jetpese,
Bendeniń oǵı ótpegen.
Bir dushpanım bar edi

Qara tiyin Álip baba,
Shawıp ketti qalamdı,
Alıp ketti shırqıratıp,
Qız da bolsa, uldan ziyat,

Kórer edim —
Aqbilek atlı balamdı.

Alısta bolsa, sorarım,
Jaqında bolsa bararım,
Barsam-kelsem, bazarım
Qara tiyin qolında,
Shırqırap ketti nasharım.

Buwğan belge kamárim,
Yar bolğay qádir qudayım,
Sol dúnyanıń keyninen,
Bararmısań, miymanım?

Onnan soń Edige xangá qarap bir-eki awız aytıp tur-
ğan qusaydı:

— Há, ata!
«Kúnlikshiniń kúni pitpey,
Kómegin qoldan berermen».
Bayarı xızmet buyırsa,
Barmayman dep aytpağa,
Erik ózimde bolar ma?

Iyirgende jataman,
Aydağanda óremen,
Qaylardan qayda buyırsań,
Barmayman dep aytpağa,
Kelispeydi jağdayım,
Táwekelshi bolaman.

Ájelim jetse, ólermen,
Nesiybem bolsa kelermen,
Táńirimniń ne salğanın,
Mańlayımnan kóremen.

Edigeniń sózi astarlı edi, Satemir mına sózdi esitip,
bilse de, bilmegen uqsap: — «Edigeniń atın alıp kel», — de-
di.

Ákelip atın qolına berdi. Aqsha atın ertlep, jaw-jarağın bóokterdi, «Bissimilla» dep aqsha attıń ústine mindi.

* * *

Endigi gápti bayağı altı aylıq ishte qalğan baladan esitiń.

Áne Edigeniń alğanı,
Qağıp tósek salğanı,
Toğız ay, toğız kún qursaq kóterip,
Ay jarılqap kún tuwdı
At basınday ul tuwdı.

Balaniń atın Nuraddin qoyıp, Toxtamıs xandı sınamaq ushın eki adamdı súyinshi sorań patshadan dep buyırdı. «Áger patsha súyinshi berse, usında bola bereyik, áger súyinshi bermese ordanı buzıp, jar basına barıp, jartı ılashıqtı qurıp, sonda bola bereyik — dedi.

Eki adam patshaniń aldına barıp :

— Taqsır! Aqlıq kórdik — dep xannan súyinshi soradı.

— Aqlıq dep turğanińız ne? Túsinbedim, qaytarıp aytıńız, — dedi.

Jilqı semiz bolğanda,
Asırandı ulıńız,
Jilqı arıq bolğanda,
Satıp alğan qulıńız,

Keshegi elińnen shıǵıp ketken qulıńnan altı aylıq hámile ishte qalğan eken. Kelinińız ul tuwdı, aqlıq emey nemene, — dep bunı xanǵa bildirdi.

Toxtamıs patshaniń jer kórmedi kózi, qap-qara boldı júzi.

Qatıwlanıp:

— Há noǵaylım! Bir saparǵa ne qılayın sizlerdi oltırip. Ekinshi Edige dep tilińe bassań, qırqaman tilińdi. Xabardar bol, noǵaylım! — dep pashshabın shaqırıp alıp:

— Bulardıń inamin ber! — dedi. Pashshaplar túsiniپ, súyinshi tilep barganlardı dalağa alıp shıǵıp:

— Bizden emes, patshadan húkim boldı saǵan, — dep qulaq-murnın kesip ózlerine jegizdi. Qulaq-murnın kesken soń, bet-awzı tap-taqır bolıp, gellesi wayran, boyaw tiygen kelsaptay bolıp, qızıl-qanğa boyalıپ súyinshi tilep kelip qulaq-murnınan ayrılıپ, Qaraqastıń qasına keldi. Qaraqas bunı kórip, patshanıń maqul kórmegenin bilip, Edigeden qalğan otawdı buzıp, aparıp jardiń basına tikti. Balanı saqlap otıra berdi.

Bala bes jasqa keldi. Bes jasına shıqqanda ananı-mınanı kórdi, tiygenge tiyip, tiymegenge kesek atıp, on jasar, on bes jasar balalar kóshege oynap shıqsa asıǵın basıp alıp zorlıq etedi. Nuraddindi kórgende noǵaylınıń balaları qırǵıy kórgen shımshıqtay har tárepke qashadi. Sol waqıtta balanıń júreginde sózi bar, aytayın dese aybatlı, ádalatlı ulıǵınan qorqadı, aytpayın dese mına gáp júregine sıymaydı. Enesine bildirmey, xannıń otırǵan jerine bala juwırıp jóney berdi. Qaranı qara demedi, baǵın kózge ilmedi. Sol waqıtta jeti jasına kelip edi. Ólimin shıbın shelli kórmedi. Góne tondı jamılıپ heshkimnen aybınbay, xannıń otırǵan jayına barıp, artın bosaqáğa qoyıp, ayaǵın ishke kirgizip, bala xanğa qarap, ğamǵun bolıp jılay berdi.

Patsha: — Jetim bala! Mendey patshań barda kimnen zorlıq kórdiń? Ne arzıń bar? — dedi.

Sol waqıtta bala tolǵay beredi:
Qırımnan láshker atlansa,
Sultan deydi aǵası.
Sóyleytuǵın sheshenniń
Tilinde bolar shekeri,
Júretuǵın arıslannıń
Seksen jigit nókeri,
Qırq eshek penen ğashırǵa
Júk bolıptı kúnde,
Bir hayaldıń makkarı,
Qayıń menen tal bolıp

Ózekli suwdıń jaǵası
Qar menen bulaqtıń
Esitiwim: Edil-Jayıq saǵası.
Edilge salǵan Noǵaydıń,
Qayıńnan soqqan kemesi,
Keme degen nemesi
Batırlarǵa jarasar,
Aq girewke jebesi,
Patshalarǵa jarasar,
Biyikten salǵan qalası,
Jesir qatın, jetim ul,
Arız etip kelse sarayǵa,
Esiktegi kim edi,
Qolında ay baltası,
Gápin tińlar aǵası.
Bay balası bayǵa usar,
Baylawlı turǵan tayǵa usar,
Biy balası biyge usar,
Biyik-biyik tawǵa usar,
Xan balası xanǵa usar,
Uyada suńqar palapan
Tımsalı oǵan meger.
Qul balası qulǵa usar,
Qulaǵı kesik iytke usar,
Aǵay menen Taǵayǵa
Patshalıqtıń ıqtıyarı qalǵan eken,
Jesir qatın, jetim ul,
Bulardıń kúni nege usar.
Jurttı buzdı Aǵayın,
Eldi buzdı Taǵayın,
Bunnan xabarın bar ya joq,
Jurt iyesi patshayım!
Kimlerdiń bolsa aǵası,
Jaw janınıń qarası,
Ullı mayram jıyında
Teli menen tentekten

Pútın bolar jaǵası,
Kimlerdiń bolsa atası,
Perzentli bolǵan kúniinde,
Jetedi kókke tóbesi.
Qúdireti jetse toy berip,
Jası úlkenge perzentin
Atın onıń qoydırıp
Atası joq, qostarsız,
Atı xalıqqa belgisiz.
Musapırman, xan ata!

Sorama meniń dártimdi,
Keshegi ketken atamnıń,
Mingeni kisi atı eken.
Sawǵası kisi biyesi,
Jekkeni kisi túyesi,
Altı aylıq ağır jurtınan
Qostar tappay atamnıń
Kesilip ketti júyesi.
Balanıń aytqan sózine
Tamamı turǵan húkimdardıń
Bári kózine jas aldı.

Edigeden qalǵan bala ekenin patsha sol waqıtta bildi.

— Há, jalǵızım! Edigeden qalǵan jetimim, sennen xabar almaǵanıń meniń kústanıshılıq bolǵan eken ǵoy. Babam Shińǵıstan qalǵan bir túmen menen quyılǵan tilla lágen saǵan sawǵat bolsın. Maqset sharapatı bola ketkey maǵan-dep tilla lágendi balaǵa inam etti.

Bul kerseniń turarlıq sawdası babası Shińǵıstıń sorǵan jurtınıń úshten birisi edi. Bala lágendi súyrey saraydan shıǵıp jóney berdi. Enesi balasın izlep júrip, aldınan shıǵıp lágendi súyrep kiyatırǵanın kórdi.

Balanı kórip quwandı, lágendi kórip quwandı, bul meniń mańlayıma sıyar mülk emes ǵoy, bunı urlap alǵan shıǵar, — dep enesi qıyal qıldı.

— Jalǵızım! qaydan aldın bunı? — dedi.

— Patshadan sawgátqa aldım, — dedi.

— Balam, sóziñe inanbayman. Bunday zattı babası Shiñgis, atası Toqtamıs, solar bergen joq edi — dedi.

— Joq, ene inana ber, jetim ul, jesir qatınnıń jábirin ayttım, Aǵay menen Taǵaydıń Nogayǵa etken qısıwmetin bildirdim. Atamnıń qashıp ketip, ózimniń jetim qalǵanımdı ayttım .

— Há, jalǵızım! Mashqar, maǵan sharapatı bola ketkey« dep ózi inam etti, — dedi.

Onnan soń gáptiń ırasın bildi. — Sóz júyesin tapsa, mal iyesin tabadı — degen naqıl bar dep balanıń.

Dal moynınan qushaqlap,
Kóziniń jasın monshaqlap:
— Aylanayın qudızım,
Aspanda gáwhar juldızım,
Jeti jasar waǵında
Xan atańniń aldında
Dálil aytıp patshaǵa
Lágendı alǵan jalǵızım.

Shiñgıstıń dúnyasınıń kelgeniniń aldı bolǵay dep, ırım etip jalawlap aparıp úyiniń oń jaǵına qoydı. Izinen eki jasawıl keldi.

Xan shaqırdı degen soń Nuraddin jasawıldıń aldına túsip júre berdi. Patshanı qarǵarın, jarılqarın bilmey jetimek qamıstay qaltırıp, Toxtamıstıń aldına bardı. Patshaǵa sálem berdi. Qorqıp barıp edi, xannıń reñi dúziw. Bala xanǵa shaǵınıp: — Ata, meni nege shaqırdıń? — dep tolgadı.

Jerdi, kókti xalıq áylegen ilayım,
Zar jılasam, tógilmey me kóz jasım,
Jasawılǵa meni bunsha quwdırıp,
Ne jazıǵım boldı sizge patshayım?
Qazan urıp, qızıl gúlim soldı ma?
Qurısın jekkeligim, esim aldı ma?
Jasawılǵa meni bunsha quwdırıp,
Men jalǵızǵa ólim lazım boldı ma?

Onnan soń patsha:

— Balam! Shaqırǵanımnıń sebebi, — Aǵay menen Taǵaydıń qullıǵın qaydan bileseń? Men bunnan biyxabar edim, — dedi.

— Aǵaydıń qullıǵın jawızlıǵın, otırıs-turısınan ańlayman, — dedi Nuraddin.

— Qáne, balam, maǵan qullıǵın aytıp ber, — dedi Toxtamısxan.

Sonda Nuraddin xanǵa tolǵay berdi:

— Miyman kelse sarayǵa,
Aǵay menen Taǵayǵa
Qoy semizin soyıń dep,
Bularǵa xızmet etiń dep,
Aǵay menen Taǵaydıń
Oylaǵanı pikirlik,
Arıq malın soyadı.
Babamnan qalǵan dúnya-maldı
Óz mülkindey kóredi.
Qızǵanadı
Aǵayıń,
Baqıllıq eter Taǵayıń,
Aǵay menen Taǵaydıń,
Haslı-zatın bizge ayttırıp netesiz,
Shaqırtıp alıp ata-enesin,
Sorap kóriń, patshayım!

Sol waqıtta patsha Aǵay menen Taǵaydı shaqırtıp alıp:

— Sizlerdiń atalarıńız kim? — dep soradı jeti jasar balanıń sózine erip.

Bizdi xalıqqa bildirme, qarańǵı jayǵa aparıp, moynımızǵa jip salıp óltirińiz. Biz soǵan razımız, — dedi olar.

Patsha:

— Shıńǵıstıń áwladı quldan wázir qoysa, jurtı qarap boladı, degen tariyxta bar edi. Seniń qul ekenińnen men biyxabar edim, — dedi.

Xızmet etip, xızmettiñ arasında árebi atqa mindirdiñ, bunda árman qalğan joq, hasıl tonnan kiydirdiñ, qul demediñ arıw saylap súydirdiñ bunda árman qalğan joq, Qul jıysa xojasına degen taqsır. Malımız hám, janımız hám siziki, —dedi olar. Patsha:

— Bul zańgar birden ólmesin, kúnbe-kún ólsin. Noǵayǵa etken qısıwmetine pushayman bolıp, yadına túsedı, endigi ómiri zindannıñ túbinde ótsin, — dep Aǵay, Taǵaydı zindanǵa saldırdı. Aq súyekten wázir qoydı. Bir qoy aydaǵan jesir qatın mıñ qoy aydap, noǵay abadansılıq boldı.

Aǵay tórt jil zindanda jattı. Áne, «xan diywani Qosnazarǵa astırtın xat jiberdi Meniñ patshadan gülli-gúnayımdı tilep, zindannan shıǵıwımnıñ ilajın kórsin» — deпти.

Aǵay, Taǵaydıñ gúnayın patshadan soradı.

— Altı aylıq jurtımnıñ diywanı ediñ. Seniñ sóziñ sıngansha, dushpanniñ moyını sınsın. Búginniñ tañlası, tañlanıñ qıyameti bar. Aqıretten qorqqanınan, jesir qatın, jetim ul, aqsaq-mayıp, solardıñ Aǵay, Taǵaydan kórgen qısıwmeti bar, maqsharda solardıñ juwabın berseñ, Aǵay, Taǵaydıñ gúnasınan óteyin, — dedi.

Diywanbegi:

— Ájep, taqsır! — dep qullıq etti.

— Biriñ eki, ekisin úsh qılıp alsın. Sol musulmanlardıñ kórgen jábiri moynına bolsın. Al, gúnayın keshtik, Aǵay, Taǵaydıñ, — dedi.

— Zindannan shıǵarıp alıp keliñ, — dedi patsha. Júyrik atlı, ótkir qılıshlı jigitler zindannıñ basına barıp, Aǵay, Taǵaydan súyinshi tilep, zindannan shıǵardı, kelip patshaǵa kórinis berdi. Bayaǵı ornında turdı. Eneǵar zindanda jatıp gápti duwrıláp atır eken, burıńǵı etken isi, abıroylı edi. Onnan bes beter Noǵayǵa qısıwmet etti.

Sol waqıtta Nuraddin on bes jasına shıqtı, narday kúshine toldı. «Maqtaǵan jetkerer, shaqqan ótirer» degen, Balanı Aǵay, Taǵay xanǵa jamanlap, patshaǵa qol qawsırıp arız etti.

— Taqsır tiri túlki bayladıñız, jilannıñ úlkeni de shaǵadı kishisi de. Atası Edige ne qılıp edi, balası da sonı

qıladı, qız-jawanğa meyil etedi. Toxtamıstı óltirip ornına patsha bolsam dep namazdıń keyninen allağa salawat etip perilerden tileydi. Bir kúni bolmasa, bir kúni duwası musharap bolıp, atası Edige bir tárepten kelse, Noǵaydı astı-ústin eter me degen qáwpim bar, — dedi.

Patsha bul sózge inandı. — Nuraddindi óltiriń, — dep alpıs eki hámeldarğa gúlli ıqtıyarın berdi. Oylasıp, keńesip Nuraddindi shaqırıp alıp bılay dedi.

— Edige ulı Nuraddin,
Alla bersin muradıń,
Uzaq jurtta xızmet bar,
Barasız ba shıraǵım,
Jaz bolsa hájirer tawda bulaǵım,
Sen ólseń kim bolar haldan sorarım,
Uzaq jurtta xızmet boldı sizlerge,
Bul xızmetke bararsız ba shıraǵım,
Ashılǵay da on gúlińnen bir gúliń,
Saǵan kelgen dúshpanǵa kelgey sum ólim,
Xan atańnıń mına sózin,
Neshik kórdiń qulınım?
Nuraddin xanǵa arız etti.

Aytar sózin qarj etti,
— Atam menen bizlerdiń
Sizlerge joq qatamız,
Qul tiline inanbay
Óz tuwrıńızdan xızmet buyırsańız,
Onnan da arı ketedi,
Qostarsız qalǵan botańız,
Biytler toyar qanım joq,
Ayaytuǵın janım joq,
Dúnyası qurısın neteyin,
Men ham sadaǵań keteyin,
Qul tiline inanbay
Bizge xızmet buyırsań

Janǵan otqa salsań da,
Men táwekel eteyin.
Mına sózdi esitip:
Kórmegen baqsım joq edi,
Kórmegen jırshım joq edi,
Soppaslı Sıpıra jirawdı
Tiri degen xabar bar,
Jalgızım, soǵan barasań,
Alıp kelseń jirawdı
Sonnan keńes sorayman,
Bunı qalay kórerseń?
Dep buyırdı Toxtamıs.
Sol waqları Nuraddin,
Jekkeligin ańlamay,
Jalgızlıqtı qayǵırmay
Ólerin bala bayqamay,
Xanǵa qaray toǵadı.
—Ata! Sózinde joqtı qata!
Minerime atım joq,
Kiyerime tonım joq,
At, tonımdı saz qılsań
Táwekelshil bolaman,
Ájelim jetse ólemen,
Nesiybem bolsa kelermen,
Ne salǵanın ıǵbalımnan kórermen.

Patsha balanıń bul sózine qorǵasın yańlı balqıp, balanıń gápi jeti júyresinen ótip, alpıs eki hámeldarǵa qarap toǵay berdi:

Altı aylıq aǵır jurttı,
Bir qálemnen ótkergen,
Qosnazarday diywandı,
Zamanlasım, teńlesim,
Baynazarday qusbegim,
Kenegestegi Kerim biy,
Oymawıttaǵı Ómir biy

Nuraddindey balanıń,
Kiyimlerin siz beriń,
Jurt iyesi Ağay biy,
El ağası Tağay biy,
Nuraddindey jalǵızımınıń
Qashsa qutılıp ketkendeı,
Quwǵanda quwıp jetkendeı
Jılqıdan árebi saylap siz beriń,
Keshiktirmey aytqanımdı tez beriń.

Xan diywanı Qosnazar,
Qınabı joq bir qılısh,
Shoqpar menen ekewin,
Alıp keldi enegar,
Xan máhremi Baynazar,
Ashamay er, kendir ayıl,
Jip quyısqań alıp keldi gelleǵar
Kenegestegi Kerim biy,
Jaǵası pútin neshe jılǵı
Shirik tonın ákeldi.
Jurt iyesi Tağayı,
Kóp jılqıǵa baradı
Jılqıların úrkitip,
Keynine názer saladı,

Moynı tayaqtay,
Qursaǵı suw qabaqtay,
Jalları bar bir qushaq,
Ayaqları topıshaq,
Jılqılardı ere almay,
Baratırǵan yabıǵa
Noqtanı uslap saladı,

Biri aydap, biri jetelep,
Patshanıń názerine alıp baradı.
Nuraddin patshaǵa qarap tolǵadı:
— Ayalı qoldan may bergen,

Tar qursaqtan jay bergen,
Ġarip anam bar edi,
Men anamdı kóreyin,
Jaslıqta emgen sútimdi,
Írzalasıp keleyin dep,
Xannan juwap soradı.
Patsha ayttı:

— Barıwıńnan keliwiń jıldam bolsın,

— Áger, keshikseń, keynińnen jasawıl barıp azap berip júrmesin, kórmesin, kózim, tez kele góy, perzentim, — dedi.

Nuraddin úyine barıp anasın kórip, qushaqlasıp bala ğamgún boldı,

Enesi turıp:

Bala ğamgún bolma, jalǵızım. «Dawageriń qazı bolsa, dadıńdı alla bersin» — degen.

Mazaziy patsha xızmetke buyırsa, jolıń bolsın, jalǵızım, — dedi.

Anası menen xoshlasıp, xanniń tilla sarayına qayıp keldi, Nuraddin. Bayaǵı alıp kelgen jaw-jaraǵın, shoqparın alıp, qılıshın qayıp berdi. Táwirin kiyip, jamanın taslap, sarı ala atın hám ertlep, bala ústine minip aldı.

Eki kózi alańlap dógerегine qaray berdi. Aǵay, Taǵaydıń ishi kúyip, sırtı makkarlıq etip, jalǵızǵa qarap tolǵay berdi:

— Há, Nuraddin
Alla bersin muradıń!
Uzaq jurтqа baratırsań
Atıń arıq, óziń jas,
Shıǵarıp jolǵa salıwǵa,
Xoshlasıp endi qalıwǵa
Joqtı sende qarındas,
Uzaq jurтqа barasań
Partal bolsa qaytedi?
Azıq alsań netedi?

Nuraddin bunı esitip,
 Qattı ashıwı keledi,
 Ağay menen Tağayğa,
 Jalğız kózin alartıp,
 Turıp sóyley beredi.
 — At basınday som júrek,
 Bizden sizge sóz kerek
 Ishiń kúlip, sırtıń jılap,
 Etpe mağan makkarlıq,
 Jiber, attı tezirek,
 Aralarman qıyadash,
 Waqtıń tolsa ağızarman,
 Kózińnen endi qanlı yash,
 Kúyip turğan janımdı,
 Sen de endi kúydirme,
 Jiber, attı qızılbash,
 Azıǵı bar ma bóriniń,
 Partalı bar ma bóriniń,
 Bóri azıǵı — er azıǵı
 Jolda bolar, bádirek,
 Kóp ishinde qul dedim,
 Bunnan artıq sendey qulğa
 Ólim degen ne kerek?
 «Ağay menen Tağaydıń
 Balanıń aytqan sózine
 Qattı ashıwı keledi.
 Qan tamǵalı sarı alanıń
 Sawrısına besti-ondı uradı.

Áne, Nuraddin shıǵınıp júre berdi, atasınıń ustazı edi,
 Hátte Háziret pir, Toxtamıstay patshadan tiler me eken
 gúnamdı dep meshitine baradı. Jalğızdıń gúlli-gúnayın
 soramadı ustazı, qala berdi muńayıp, Nuraddin shıǵıp
 jóney berdi qaladan.

Jawırına qamshı tiygen soń,
 Alıp qashtı yabısı,

Úsh kún ótti aradan,
Tórtlenshi kún bolganda,
Bala atın tanıdı.
Nuraddin mingen sarı ala at
Edige mingen aqsha attıń
Bel balası der edi.
Edige mingen aqsha attıń
Haslı zatın sorasań,
Enesi jelden dóregen,
Suw tulpardan bolǵan,
Jel biyeden tuwǵan,
Buwırshın edi aqsha at.
Aqsha attıń bel balası
Qan tamǵalı tulpar edi sarı ala at.

Balanıń jolı boldı, tulpar ekenligin bildi, sarı ala attı qamshılap, Soppaslı Sıpıra jırawdıń elatın qıdırıp júre berdi.

Bir talay jol júrdi., shólden boldırdı. Ótkenlerge sıyınıp, káliyma qaytarıp jattı.

Aǵzında bar allası,
Qoynında bar sállesi,
Iyninde bar mellesi,
Ózi haqtıń bendesi,
Xabardar edi halınan,
Tukli Áziz ǵarrı babası.

— Qorqpa, balam, qorqpa dep,
Assız jerde as bolsın,
Suwsız jerde suw bolsın,
Bir mútire suw berdi,
Balam, atıń juwırsın,
Izlegenıń elden tabılsın.
Jolıń bolsın, jalǵızım, — dep,
Pátiya berdi babası.

Basına kúnler tuwǵanda,
Dushpanlar izden quwǵanda,
Shóldegi kórgen baba dep,
Sen shaqırsań men tayarman,
Kamalıńnan qollarman, dep,
Ǵayıp boldı babası.

Áne ol zamanda sóz benen, bul zamanda saz benen
jetkereyik, bul sózdi:

Az ǵana emes bul gúrriń,
Úsh ay on kún jol júrdi,
Kók oraylı kók teńizge ushıradı.
Mına kóldi jaǵalap,
Búkeńlep jortıp baradı.
Ǵarrı babaǵa ushıradı.
Baba menen sóylesip:
Til kimdiki, jurt kimdiki,
Xabarıńdı ber — dedi,
Onnan soń baba sóyledi:
Jası jetip qarıǵan,
Úsh júz alpıs jasaǵan,

Sawsap qalǵan súyegi,
Ol izzetlep saqlaǵan,
Házireti Qıdırdı jetti mártebe kórgen,
Duwası mustajap,
Ǵarrı baba bar edi.

Qıymıldap atqan halı bar,
Tek, shıqpaǵan janı bar,
Ireńin sonday korseń de,
Tańlayında búlbildey,
Sayrap atqan tili bar,
Kormegen jurtı joq edi,
Babanıń jayın sorasań.

Nuraddin bunı esitip,
Jetip keldi, qursawlı turǵan otawǵa,
Qırq otawdıń oń jaǵı»nda,
Alayını otawdı kórdi,
Soppaslı Sıpıra jırawdıń
Úyine kelgenin sol waqta bildi.

Nuraddin turıp qıyal qıldı: Atımdı baylap barsam,
qolınan alsam, xan shaqırtıp edi, júresiz, desem, aytqan
ǵápim qulaǵına jaqsa, jaqpasa, balaların shaqırtıp alıp,
meni óltirip, kómer, altı aylıq aǵır jurttan súyegimdi
izlep kim keler. Jasawıldıń qılwasın qılıp barayın, zánǵige
shirenip, qamshını tawlap, xan shaqırtıp atır — dep, at
ústinen xabarlasıp kóreyiń, — dedi Nuraddin,

— Azǵan, allasına jazǵan,
Xan shaqırttı, júreseń,
— Shaqırtıp, otti, armaǵan,
Heshbir xabar, bolmadı,

Qaytawıldan Nuraddin,
— Toxtamıstay xan atam,
Kelsin dedi, sizlerdi,
Xan shaqırttı sizlerdi, — dep,
Jabıqtı túrip qaradı.
Jeti kórpe tósenip,
Jeti kórpe jamılıp,
Jatir edi qart babań,
Artqı etegi basılıp,
Dushpannıń baqtı kesilip
Órre turdı shubatılıp,
Keregege asılıp,
— Sabır bar ma, balam? — dep,
Sabırıńdı, jábirińdi bilmeymen,
Toxtamıs patsha sizdi kelsin dep atır, — dedi.

Baba ayttı:

— Balalarımdı shaqırtıp alayın, keñeseyin, soğan deyin sabır et, — dedi.

— Ájep boladı, ata, — dedi. Nuraddin.

— Babañ balaların shaqırdı, barlıq dawısı menen. Balaları shorshıp:— Bunsha nege qattı shaqırdıñ?» — dep, juwırıp, qasına keldi.

— Há baba, úsh júz alpıs jasıńda bunsha qattı baqırdıñ, alladan hámir boldı ma, maqulmawıt alpıs eki tamırdıñ bántine sheńgel salıp, panyıdan kósher boldıñ ba, ne ushın qattı baqırdıñ?

— Há balalarım! «Túye qartaysa kóshegine eredi», — degen. Sizlerdi oylasıqqa shaqırdım.

— Baba, ne oylasıq bar edi?

— Toxtamıs patsha bizdi oylasıqqa shaqırtıptı. Soğan aparǵanday halıńız, jaǵdayıńız bar ma, balalarım? — dedi.

— Balaları ayttı:

— Esi ketken ǵarrı ekensiz, alti aylıq jolǵa janıń túwe súyegiń bara ma? Bizlerdiń aytqanımızdi qılsañ sarı ala attı uqsatıp ǵana soyamız, kelgen balanı tereń qazıp kómemiz. Etin jegen ǵarǵa Edilge xabar bere me, baba? — dedi.

— Áne baba mına sózge shorshınıp, balalarına qarap, tolǵanıp turǵan qusaydı:

— Sarı ala atı astında,
Shoqparı bar dástinde,
Erdiń sestı sıqıllı,
Bılay shawıp ótkende,
Jábireyil me eken dep edim,

Qayta shawıp ótkende,
Ázireyil malaqul mawıt,
Alpıs eki tamırdıñ bántine
Sheńgel salıp...
Panyıdan da til qatpaǵa,
Kóshtim be eken dep edim,

Jabıqtı túrip qaradı,
Eki kózdiń shuǵlası
Otlı gúursi ústinde,
Jandı ma eken dep edim,

Emes eken, bala eken,
Janbaytuǵın shala eken,
Tiyegórme balama,
Shappay, súrmey mayırar,
Jez qanattı qayırar,
Aytqanımdı etpeseń
Dushpanlıq etseń,
Hámmeńdi mennen ayırar.

Babańıń balaları qolına qanjarların alıp, Nuraddındı óltirmekke qast etip júre berdi.

Nuraddin de atın tartıp baylap, shoqparın qolına alıp, babanıń balalarına pıyadalap kele berdi. Anawsın anda urdı, mınawsın mında urdı, otızın da ólimshi qılıp qulattı, suwenlegen pishendey bárin bir jerge úydi. — Tanıysız ba dákeńdi, Toxtamıstay xan atama aparasız ba atańdı? — dep ústinde bala tepsindi.

Babanıń balaları: «Qurısın, janımız aman bolsa bolar, onnan talaq eteyik», — dep astında jatıp shuwladı. Nuraddin babanıń balaların bosattı. Balaları atasınıń qasına qaytıp keldi.

— Baba! Sen xabardar ekenseń, bizler biyxabar ekenbiz, ya atta, ya kebejede otıra almaysız. Sizdi qalay aparar ekenbiz? — dedi.

Baba: — Dárriw bir shana soqtırıń, — dedi. Shana soqtırıp, jeti kórpe tósendi, jeti kórpe jamılıp, qásiyetli jay bultlı teńizdiń jaǵasına barıp, ushırıp edi, kún suwıtıp, aǵıp atqan qara suw muz boldı. Jigirması shana tartıp, on balası ornında qaldı. Baba Nuraddinge ayttı. — Altı ay wáde bolsın, altı ay degen kúni Toxtamıstıń dárgasında kór, — dedi.

— Ájep, baba, áger altı ayda barmasań, etetuǵın isim basqa, — dedi.

— Áger altı ayda barmasam, hárne qolıńnan kelgenin qıl, — dedi.

Sóytip, Nuraddin jóney berdi. Babanıń balalarınan kóp sawǵat aldı. Kiyimin, at-jaraǵın, at qurbıshın sazlap báy-betshe yańlı boldı.

Áne ǵarrı suwdan ketti, Nuraddin qırdan eline qayta berdi.

At jiberip kólatqa,
Shıdamay bala gıyratqa
Úsh ay, on kún jol júrdi,
Enesi ǵárip jılap qalǵan elatqa.
Aq úyine keledi,
Nuraddinniń anası,
Ǵárip bolǵan kaabası.
Shashın jayıp, betin jırtıp,
Nuraddındı joqlap,
Otır edi enesi.
— Edildiń qara suwları.
Tolıqsır ma eken tımıqta,
Keshegi ketken jalǵızım,
Otırmısań ana dep,
Aylanar ma eken juwıqta,
Edildiń qara suwları,
Kópir salmay say bolmas,
Jalǵızım kelmey aldıma,
Mına kewlim jay bolmas,
Jılqıshı qustıń balası,
Jılǵada bolar uyası,
Jılǵa túbin suw alsa,
Jılap shıǵar enesi,
Bir ármanım jalǵanshıda,
Barsa kelmes jurtına
Sazawar boldı-aw balası,
Sáhár waqta jılay berdi, anası.

Mına sózdi esitip,
At ustinde tolgay berdi, Nuraddin:
— Bir kemlikte bir kamal,
Bardı ana jilama,
— Bir zawalğa bir kamal
Bolar, ana, jilama!
Kamalı bolğay kemliktin
Jalgızın aman kelip tır,
Mingen atım juwırdı,
Jer tanabın quwırdı.
Abırayım jabılıp,
Izlegen erim tabıldı,
Bala jolda ólsin dep,
At jaramay qalsın dep,
Etip edi jamanlıq,
Tulpar eken sarı ala at.

Attı anasına berip, barganı haqqında bildirmekke Nuraddin kósheni aralap kete berdi.

— «Atasın quwdıq, balasın barsa kelmeske «buyırdıq», dep alıp eki hámeldar sharap iship, más bolıp otırğanınıń ústine jetip bardı Nuraddin.

Xan diywanı Qosnazar: — Há bala! Barıp keldin be, barmay keldin be? — dedi.

— Qáne, barıp kelgen bolsań, alıp kelgen jırawın qáne? — dedi.

— Seksen kún degende kóreseń, — dedi.

— Máselenkiden, oğan kelmese, qáyter ekenseń? — deydi,

— Oğan kelmese, qanday qısıwmette óltirse de ırzaman, — dedi.

Onnan soń Toxtamıs tırıp sóyledi:

Bás, haram, Nuraddin menen báslestińiz, balanın wádeli kúni ol jetip kelse qáyter ekensiz? — deydi.

— Way, taqsır, bizlerde qanday gáp bolsın. Sol jıraw ne dese, biz de soğan qayıl, — dedi.

Gap sol jerde kesildi qaldı.

Áne aradan bir ay ótti, kún ótti, aytqan kúni de jaqınlap qaldı. Erteń óltiremiz degen kúni Toxtamıs xan sáhár waqıtta sırtqa shıqsa, Edildiń eki boyında esapsız kiyatqandı kórdi. Baynazar jıyınnan xabar alıp, Soppaslı Sıpıra jirawdıń kiyatırǵanlıǵın kórdi. Patshaǵa xabar berdi.

Toxtamıs xan túrıp aytadı:

— Babamızdı kórgen, atamdı kórgen ǵarrı edi. Otırısıma, turısıma tánha etip kúlip júrmesin, jaydı sıpırıp, hasıl tósegin tósep, babam Shıńǵıstıń dáskesin tutıp otırıń, — dedi.

— Há baba, seni altı ayshılıq joldan shaqırtıp aldım, meniki kóp kústanıshılıq bolǵan eken.

Baba, endi qolıńa sazıńdı alsań, bes-altı awız ǵáplep berseń, násiyat-ǵúrrińlerden aytsań, — dedi.

— Balam, belde mádat, tilde quwat joq. úsh juz alpısqa shıqtım. Babańda ne sóz, ne ǵáp bolsın. Babańnıń sóyletuǵnın quwatı joq, — dedi.

Onnan soń Toxtamıs:

— Kórmesem de bul babanı dúnyaparaz deytuǵın edi. Tillaxanadan tilla alıp kelip qoyıń, qızıldıń másligi menen sóyler, — dedi.

Kenjembay, ǵáziynexanaǵa barıp, astına pul, ústine qızıl sebelep, babanıń aldına qoydı.

— Áne baba qolına tilla sazın alıp, tiline shiyrın sóz alıp, kórgenin aytıp, xanǵa qarap tolǵay berdi.

Toxtamıstay xan bolsań,
Qays'ı birin aytayın,
Korgenimdi tuńlasań,
Saǵan bayan eteyin.
Ha, atańa nálet, Kenjembay!
Atań qara kisi edi,
Nan bergenniń qulı edi,
Eneń jaman shorı edi,
As bergenniń qulı edi,
Shıńǵıstan qalǵan ǵáziynege

Sen irkilmey barganday,
Ata-babań kim edi?
«Bay balası bayǵa usar,
Baylanbaǵan tayǵa usar,
Biy balası biyge usar,
Biyik-biyik tawǵa usar,
Qul balası qulǵa usar
Oyлаǵanı pikirlik,
Qulaǵı kesik iytke usar.

Toxtamıstıń dáwirinde,
Qulǵa biylik tiygen soń,
Jesir qatın, jetim ul,
Bulardıń kúni nege usar?

Jawın jabar sebelep,
Astına qara pul salıp,
Ústine qızıl sebelep,
Kimdi aldaysań bádirek?!»

Áne, Toxtamıstay xan, balam,
Ata-babań Shıńǵıs xan,
Bunı kórgen babańman,
Bular ólip ketken soń,
Toqtawılday wáliy xan,
Onı kórgen babańman,
Kórmesem de sırtıńnan,
Toqtawılday perzenti,
Toxtamıstay xan, balam,
Seni kórgen babańman,
Abbazı xan tillaxan,
Bunı kórgen ǵarrıńman,
Qıl jalawdıń sháhrinde,
Qataralı Qara xan,
Bunı kórgen ǵarrıńman,
Otken erdiń sońı edi,

— Shın wáliydiń ózi edi,
Ámir Temir Kóregen,
Bunı kórgen ġarrıńman,
Haywan qala sháhrinde,
Aqsaq ulı Satemir,
Bunı kórgen ġarrıńman,
Xan tóbe degen jerlerde,
Jeti patsha hám boldı,
Jeti patshanıń aldında,
Shúrigeylik etken ġarrıńman,
Jeti xannıń sarqıtın,
Bir májiliste asadım,
Pátiyası solardıń
Sol duwanıń bereketinen,
Úsh júz alpıs jasadım.
Babanıń sózin jaman deseń,
Aytar edim, bir ġápti,
— Hár sóziń dártime dármen,
Ayta beriń ġarrı — dedi.
— Shaqırtıwǵa bargan balanı
Kirgize kórme qalaǵa,
Kórmesin kózim,
Shıǵara kór dalaǵa, — dedi.
Nuraddindegı jalǵızdı
Kirgizbedi qalaǵa,
— Jatır edim uyqılap,
Dúbir-dúbir ses keldi,
Jer qozǵalıp uyqılasam,
Uyqıma maza bermedi.

Mına kelgen dúbirden,
Qádigim bar, qáwpim zor,
Jeti dárya tolqısıp,
Tastı ma eken dep edim,
Aq jasawdan tuw alıp,
Mútireden suw alıp,

Suw aqırdıń nıshanı,
Rumnan endi xálipe
Qozǵaldıma eken dep edim,
Qıyamet-qayım qurılıp,
Ólgen adam tirilip,
Jeti ashıqtıń toyında,
Pıraq dúldili
Shabıldı ma eken dep edim.

Sarı ala atı astında,
Góne tonı ústinde,
Allalap shawıp kelgende,
Jábırayılma eken dep edim.
Bılay shawıp ótkende,
Ázirayılma eken dep edim.

Jabıqtı túrgen waqtında,
Máremik dep sorǵıwshı
Soradı ma eken dep edim.

Qaylarda, qayda kórgen ǵarrıńman,
Alsań máslahatımdı,
Keshegi bargan balańdı,
Aldap-suwlap qolıńa al,
Hiylelik penen basın al,
Áger basın almasań,
Basıńdı alar bir kúni,
Eki birdey qızıńdı,
Tar kóshede sıńsıtıp,
Olja qılar bir kúni.
Ya talandı dúnya-mal.

Tasaddıq bolsın shiyrin jan,
Gáhi tińla, gáhi tińlama
Endigisin óziń bil, — dep,
Jan táslim etti shul zaman.

Onnan soń alpıs eki hámeldar, otız eki móhirdar, ekew ara, úshew ara bolıp: «Keshegi kelgen jıraw Nuraddindi jamanladı. Endi Nuraddindi patsha óltiredi, — dep júr.

Olar xangá: — Nuraddinniń jamanlıǵın biz aytqanda inanbas edińiz. Bizler túwe altı aylıq joldaǵı shal jamanlıǵın ayttı, — dedi.

Bala bunnan biyxabar edi.

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. «Edige» dástanında qaysı dáwir waqıyaları sóz etiledi?
2. Dástandaǵı dosqa sadıqlıq qaysı qaharmanlar arqalı beriledi?
3. Dástandaǵı Kenjembay obrazına sıpatlama beriń.
4. Dástandaǵı Soppaslı Sıpıra jıraw haqqında aytıp beriń.
5. Dastannan úzindi yadlań.

ÁDEBIYAT TEORIYASINAN MAĠLÍWMATLAR

Romantikalıq hám realistlik súwretlewler haqqında túsiniq.

Romantizm — ádebiyattıń ótken dáwirdegi belgili usılarınıń biri. Jazıwshı óziniń súwretleytuǵın wazıypasın qıyal arqalı boljaydı, úlkeytip kórsetiwge kúsh beredi. Turmıstaǵı waqıyalardı sol qálpinde emes, al óziniń árman etiwi, ańsawı tiykarında kórgisi keledi. Romantizmniń bir sıpatlı belgisi usıǵan baylanıslı boladı.

Házirgi dáwirde de romantizm metodı menen jazılǵan eń qunlı shıǵarmalar bar. Máselen, Ibrayım Yusupovtıń «Dala ármanları», «Búlbil uyası» poemaları buǵan mısál bola aladı. Bul súwretlew usılına «Dala ármanları» shıǵarmasınan mına qatarlardı mısál etip alıwǵa boladı.

Basketbolshı qızlar komandasınday,
Júytkip barar jalań ayaq jeyranlar,
Jısqıshı qıshqırar sudyasınday,
Jıq-jıq qarlıǵashlar bolelchik ballar.

Realizm (latın sózi, zatlıq) kórkem-óner menen ádebiyattıń eń tiyqargı usılı sıpatında uzaq ásirlerden beri keńnen belgili. Realizm turmıstıń rawajlanıw dáwirindegi eń sıpatlı waqıyalardı shınlıq kózqarasınan súwretleydi. Sonlıqtan da onı realizm deydi. Kórkem ádebiyattıń usılı sıpatında realizm bir ǵana dáwirdiń jemisi emes, ol, eń dáslep grek ádebiyatında belgili bolǵan, soń basqa xalıqlardıń ádebiyatında ózin kórsete baslaǵan.

XIX ásirdegi qaraqalpaq ádebiyatında realizm Kúnxoja, Berdaq, Ótेशlerdiń shıǵarmalarında óziniń eń joqarǵı shegine jetti. Bul shayırlardıń dóretpesinde biz olar jasaǵan dáwirdiń eń sıpatlı kórinisin kóremiz, ekonomikalıq teńsizlik, miynetkeshlerdiń óz turmısın jaqsılaw ushın alıp barǵan gúresleri, qaraqalpaq klassik shayırlarınıń tiykarı bolǵanın bilemiz. Olardıń shıǵarmalarında óz waqtında

jámiyettiń qarama-qarsılıqları sheberlik penen ashıp berildi. Bul arqalı olar óz ideyalarınıń iske asıwına erispekshi boldı, oqıwshıda da sol kózqarastı tárbiyalawdı tiykarǵı maqset etti.

«QÍRQ QÍZ» dástanı

Qaraqalpaq xalqınıń dóretiwshilik uqıbınan ájayıp gúwalıq beretuǵın «Qırq qız» dástanı dúnya ádebiyatı gáziynesiniń altın qorınan bekkem orın alǵan esteliklerdiń biri. Dástan 1939—1940-jılları ataqlı Qurbanbay jırawdan jazıp alındı hám 1949-jılı baspadan shıqtı. Soń qaraqalpaq, ózbek, qazaq, túrkmen tillerinde basıldı. Dástannıń xalıq súyiwshiligine iye qunlı miyras ekenligin onıń orıs tilinde úsh ret basılıp shıqqanlıǵı jaqsı dálilleydi. Dástan shet ellerde de keńnen belgili.

«Qırq qız» dástanında qaraqalpaq xalqınıń sırt el basqınshılarına qarsı azatlıq gúresi, xalıqtıń ádil, baxıtlı turmıs ushın umtılıw tilekleri tuwǵan elge, jerge degen tereń patriotizmi joqarı kórkemlik penen súwretlengen. Dástannıń baslı ideyası Xorezm xalıqlarınıń doslıǵın jırawdan ibarat. Dástanda Gúlayım, Sárbinaz, Otbasqan, Arıslan sıyaqlı xalıq batırларın ádiwlew negizgi orındı iyeleydi.

«Qırq qız» dástanı basqa qaraqalpaq dástanları sıyaqlı belgili tariyxıy waqıyalardıń negizinde payda bolıp, bir neshe dáwirlerdi bastan ótkergen. Usı uzaq waqıtlardı óz ishine alatuǵın «Qırq qız» dástanınıń eń baslı belgisi —onıń joqarı patriotizm ideyası menen tereń xalıqlıǵı bolıp esaplanadı.

Óziniń jeke basınıń házliginen ulıwma kóptiń táǵdirin artıq kóriw—Gúlayımniń obrazınıń eń aǵla qásiyeti. Gúlayım baslaǵan qırq qız «Surtaysha qolında ketken xalıq ushın janın otqa jaǵıp» erkinlik ushın gúresiwege ant etedi.

Xalıq óziniń ar-namısın ayaq astına bastırıwǵa shıdam bere almaydı. Sonlıqtan da, ol «ólimnen namıs kúshli» degen pikirdi alǵa ilgeriledi.

Dástanda tek ǵana Gúlayım emes, al, onıń sadıq joldaslarınıń barlıǵı da «qarsılasıp xalıq ushın ólemiz» — dep ant etedi. Bas qaharmanlar Sárbinaz, Arıslan, Otbasqanlardıń obrazlarında da xalıqtıń ádiwli ideyası, shıǵarmanıń xalıqlıǵı ayqın kórinedi. Arıslan ómirinde jawdan taysalıp qaytpaǵan, dosqa miyirman sıpatında súwretlenedi. Arıslannıń barlıq kúshı xalıq baxtına jumsalǵan, sonlıqtan da xalıq onı húrmetlep, jalǵızınday qádirleydi. Dástanda Arıslannıń:

Ash waqtında ańlar awlap asırap,
Alıp shıqtım birazların jarıqqa, —

dep aytıwı shınlıq.

Dástandaǵı basqa qaharmanlar da (Sárbinaz, Otbasqan, Altınay h.t.b.) joqarı xalıqlıq belgiler menen súwretlengen. Dushpan qol astında waqıtsha qullıqta jasaǵanda olar el-xalqın yadınan shıǵarmaydı, adamshılıq arın saqlawǵa tayar turadı. Surtayshanıń qolında tutqın bolǵan Otbasqannıń háreketlerinde mártlik penen óziniń el-xalqın súyiwshiliktiń jarqın úlgesi berilgen:

Qanday xorlıq kórse de,
Ne túrli azap berse de,
Dártke janıp kúymeydi,
Mártlik etti ol qaysar.

Námártlikti súymedi,
Ketsedaǵı gellesi,
Qorqıp-úrkip jawlardan.
Jalınıp basın iymedi. —

dep bunday orınlar ayırıqsha yosh penen jırlanadı. Dástandı dóretken xalıq Otbasqannıń dushpan qolında bolsa da, ruwxıy jaqtan joqarılıǵın maqtanış etedi.

Onı:

Zalımǵa bas iyemespen,
Bolǵansha pida súyegim,

Surtayshaday qalmaqtan,
Qaytpas meniń júregim,
Óytkeni meniń doslarım.
Keynimde bir tilegim. —

degen sózlerde xalıq kúshi kútá kórkem túrde ashıp berilgen.

Dástandaǵı qaysı unamlı qaharman bolmasın, barlıǵı da oqıwshınıń súyiwshiligine sazawar bolıp otıradı. Unamsız tiplerge maqtanshaqlıq, ózimshilik, tákabbırlıq tán bolsa, unamsızlarǵa da basqalardı kózge ilmewshilik baslı qásiyet bolıp keledi. Xalıq táǵdirin oylap qapalıqqa túsken Gúlayımǵa qarata Sárbinaz kóz jastı kól qılǵan menen qamawdaǵı xalıqtıń azat bolmaytuǵınlıǵın aytadı.

Onı qutqarıwǵa jılamaw kerek.
Kóz jastı kól qılıp bulamaw kerek,
Bul islerde qaytpas ǵayrat, batırlıq,
Boladı jeńiske tek ózi tirek. —

degen qatarlarda mine usı joqarı morallıq kúsh súwretlengen.

Usılayınsha háreket etken batırlar qıyınshılıq, sawash waqtında da ózlerin joyıtpaydı, sharshap boldırsa da, sharshadım dep aytpaydı. Bunday orınlar dástannıń xalıqlıq tárepin ashıp beriwshi túrleriniń birinen esaplanadı:

Jawlar qarıw salsa da,
Qızlar keyin qaytpadı,
Boldırsa da maydanda,
Sharshadıq dep aytpadı.

Óytkeni joqarıda aytqanımızday-aq, bulardı ruwxlandıratuǵın ideya — xalıqtıń azatlıǵı, baxıtı ushın gúres.

Dástannıń qaharmanları

Gúlayım. Waqıyanıń ideyalıq mazmunınıń tiykarı — Gúlayımda hám Gúlayım basqarǵan qırq qız. Gúlayım

basqarğan qırq qız eldi sırtqı dushpannan qorgáw, onı abadan etiw, xalıqtıń ar-namısın kózdiń qarashıǵında saqlaw taǵı da sonday jaqsılıq háreketlerdiń jolında janların ayamay is etedi, bul jolda talay-talay jeńislerge erisedi, oylarǵan maqsetlerine jetedi.

Gúlayım hám ol baslarǵan qırq qızdıń etken isleri hayal-qızlardı kemsitip qaraytuǵın feodallıq kózqaraslarǵa qarama-qarsı qoyılǵan turmıs fakti bolıwı menen de úlken áhmiyetke iye.

Bul qırq qızdıń arasında ayrıqsha kózge túsetuǵın qızlardıń sárdarı — Gúlayım.

Xalıq arasında taralǵan dástanlardıń qaysısında bolmasın, hayal-qızlar — sol dástannıń tiykarǵı qaharmanı bolǵan batırlardıń yamasa ashıǵı, yamasa súyikli yarı, qıyın waqıtta aqıl tawıp, járdem kórsetetuǵın joldasları sıpatında kórsetilse, Gúlayım sol batırlardıń da, sonday-aq, óz joldaslarınıń da jaqsı qásiyetlerin óz boyına sińirgen batır qızdıń obrazı bolıp kózge tusedi.

Gúlayım batır hám batır qızlardıń sárdarı. Ol aqıllı, sırtqı jawlardıń topılıs etetuǵınların túsinedi. Olarǵa eldiń erkin basqılatqısı kelmeydi. Óz júregindegi bul patriotlıq sezimdi batırlıq is penen dálilleydi. Jas waqtınan baslap óz elin jawdan qorgáw maqsetinde qasına qırq qızdı jıynap alıp, olardı jawıngerlik iske úyretedi. Miywalı degen jerge qorǵan saldıradı. Gúlayımınń jas waqtınan-aq, eldiń ǵamın oylap etken iygilikli isleri dástannıń taǵı bir unamlı qaharmanı — Sárbinazdıń tilinen jaqsı bayan etiledi.

Ol mınaday deydi:

On toǵız ay Miywalıday atawǵa,
Qola menen berik qorǵan saldırdıń,
Dárwazanı shoyın menen quydırıp,
Aldın sánlep, altın menen oydırdıń,
Xabarım bar, bar kúshlerdi topladıń,
Altı ay boldı bedewlerdi tapladıń,
Jıynastırıp jaraqlardı jan apa,
Nayzalırdı qaraǵayǵa sapladıń,

Qorǵan ettiń Miywalınıń alabın,
Baplap júrsen batır, eldin talabın,
Tat bastırmay kúnde berip qollarǵa,
Baplap qoydin qılıshlardın qınabın,
At jılawın arman-berman súyrettiń,
Qılısh berip arman-berman sermettin,
Jazatayım jawǵa qalay barıwdı,
Jan apajan, úsh júz on kún úyrettiń.

Gúlayım eldi qorǵawǵa tayarlıq kóriw menen birge, onı abadan etiw isin de birge alıp baradı. Sonlıqtan da:

Qaptalıńa jıynap alıp bizlerdi,
Jemis ettiń quwrap jatqan dúzlerdi—.

deydi oǵan qırq qız.

Gúlayım qız bolıp kózge túse baslaǵannan-aq, oǵan ashıq jigitler kóbeydi. Biraq Gúlayım bulardıń hesh qaysısına da kewil bólmey, óziniń iygiliqli jumısın dawam ettiriw menen boladı.

Al, jigitler, onıń batırlıǵınan batınıp sóz ayta almay júredi. Dástanda bul:

Gúlayımday sulıwǵa,
Ashıq jigit kóbeydi,
Qorǵanına kire almay,
Sıǵalap sırttan júredi,—

dep kórsetiledi.

Bul mısalda Gúlayımniń batırlıǵınıń qanshelli joqarı dárejede kóterilgenligi, Sáyeke shunaq, Amanqul, Áshir sıyaqlı «suwqıldıǵan suw juqpas, qaqaylardın» óz sózlerin aytıwǵa da júrek ete almaǵanlıǵı kórinedi.

Gúlayımniń hújdanı taza, jaǵımpazlıqtı, shuǵıl sózlikti jek kóredi. Sonlıqtan da, ol óz joldasların jamanlap, jaqsı ataqqı iye bolǵısı kelgen Sáyekeniń jaman niyetine ılayıq sazayın beredi, eki qolın baylap, atına teris mingizip jiberedi.

Gúlayımnıń janı qıynaladı, xalıq basına qayǵı tússe, Gúlayımnıń kóziniń aldı qarawıtıp, tóbesin qara bult qaplaydı.

Biraq bunday jaǵdayda Gúlayım daǵdarısqa túspeydi, xalıqtıń janın qıynaǵan jaranı jazıw ushın, xalıqtı qayǵıǵa salǵan hádiyseni joq etip, kewlin shad etiw ushın úmit penen, isenim menen, jiger menen iske kirisedi.

Xalıqtıń baxıtsızlıǵına sebepshi bolǵan jawız adamlardı, Surtaysha uqsalǵan zulımlardı joq etiw ushın belin buwıp gúreske shıǵadı. Gúreste erlik kórsetip, basqalardı izine ertedi.

Gúlayımnıń eń birinshi adamgershilik minneti, azamatlıq wazıypası usılardan ibarat.

Oyın kúlki, muhabbat Gúlayım ushın usılardı orınlaw nátiyjesinde shıǵatuǵın nárse. Onıń óziniń shın ashıǵı bolǵan Arıslanǵa Surtayshanıń eline atlanıp baratırıp:

Ras meniń saǵan ashıq bolǵanım,
Saǵınıp-sarǵayıp gúldey solǵanım,
Házir maǵan kerek emes ashıqlıq,
Dushpannan ósh alıw talap qılǵanım.

— dep aytıwı joqarıdaǵılardıń dálili.

Gúlayım batırlardıń ılayıqlı basshısı, ol basına túsken hárqanday qıyınshılıqqa shıdaydı, turmıs qıyınshılıqlarınıń qulı bolıp qalmaydı, óziniń de, joldaslarınıń da ruwxın túsirmeydi, olar menen oylasıp qıyınshılıqtı jeńiwge atlanadı. Mısalı: Elin Surtaysha shawıp alıp ketkenдегі Gúlayımnıń jaǵdayı dástanda:

Sır bermedi qızlarǵa,
Sondadaǵı sulıwdıń,
Qayǵı menen qan jutıp.
Búlkildeydi tamaǵı,
Qansha mártlik etse de,
Ashılmaydı qabaǵı...

— dep súwretlenedi.

Biraq Gúlayım hám olar baslağan qırq qız:

Sılap-sıypap tulpardı,
Altın erin saladı,
Nayzasın uslap qolına,
Atqa ırǵıp minedi.

Olar ushın eldi jawdın qolına berip, zalımnıń aldında bas iygennen góre, qarsılasıp xalıq ushın ólgen artıq.

Gúlayım — márt qız, ol urısqanda batırılıqtıń barlıq saltanatın saqlap urıadı, biygúna xalıqtıń qanın tókkisi kelmeydi, jasırın túrde jawǵa shappaydı, óz kúshine, ádilliginiń jeńisine isenedi. Bedew at minip, sawıttı bir túymeden ilip, qolına qural alıp, xalıq erkinligi ushın gúreske basın baylağan batır qız «urıday kiriw qalaǵa, Surtayshaǵa miyasar», — dep qaraydı, «batır bolǵan adam óz kúshin, xalıqtıń mápi ushın jumsasın» — degen pikirdi alǵa qoyadı.

Gúlayım urısta udayı erliktiń úlginis kórsetip, janın ayamay ayqasqa túsedı, onda kúsh te, erlik te, júrek te, shaqqanlıqta bar. Usılardıń arqasında ol oyda joq jerde jolınan shıqqan Surtayshanıń áskerlerin bir kúnde jeńedi, al onıń ózin bolsa gúreste jıǵadı, Nádirshanı attan awdaradı.

Xalıq Gúlayımdı janınday jaqsı kóredi, onı ózleri ushın qorǵan dep qaraydı. Bul Sarkophilardıń Gúlayımǵa aytqan tómendegi sózlerinde júdá ayqın bayan etilgen.

Jas bolsań da shıraǵım,
Tolı kópke bas ediń,
Usı turǵan Sarkoptıń,
Isenishi sen ediń,
Súyenişi sen ediń.

Gúlayım haqıyqatında da xalıqtıń bul isenimin aqlaydı.

Wayran qıldı Surtayshaday zalım xan,
Atar ma eken qarandıǵan tańımız? —

dep zalım xannıń qolında bende bolıp, sargayǵan xalıqtıń atqan tańı — Gúlayım boladı, ol xalıqtı bendelikten qut-

qaradı, xalıqtıń basına qarańgılıq salǵan jawdı tas-talqan etip qıyratadı.

Gúlayımǵa adamgershilikke sıymaytuǵın, turpayı pikirler de jat. Ol bólingen eldi biriktiriwdiń, xalıqlar doslıǵın ornatiwdiń tárepdarı.

Gúlayım menen Xorezm jigiti Arıslan arasındaǵı muhabbat, olardıń eki eldiń dushpanlarına qarsı birge gúresiwi, Surtayshanıń elindegi adamlarǵa Gúlayımniń adamgershilik kózqarası, tórt el wákilleriniń basın qurap, Xorezmdi basqarıwı, bul aytqanıımızdıń ayqın kórinisi bolıp xızmet etedi.

Gúlayımniń xalıq arasında abırayǵa, dańqqa iye bolıwı onı basqalardıń quwatlawınıń usı sebepli onıń jeńiske jetiwiniń de úlken bir tiykarı bolıp tabıladı.

Ulıwma alǵanda, Gúlayım óz ómirin, kúshin, batırılıǵın xalıq mápi, xalıq erkinligi ushın jumsadı, jawǵa qarsı ayanbay gúrestı, sonlıqtan da, ol «Gúlayımjan, uzaq bolǵay ómiriń»—degen alǵıstı alıwǵa miyasar boldı. Haqıyqatında da, Gúlayım usaqan eldiń ádiwli erleri óshpes dańqqa iye boladı.

Sárbinaz hám Qırq qız. Óziniń barlıq qásiyetleri menen qırq qızdıń ishinen ayırımlanıp, kózge túsetuǵın qaharman Sárbinaz.

Sárbinaz—Gúlayımniń aqlǵóyi, shıdamlılıqtı, aqıllılıqtı, qayǵını aqlǵa jeńdire biledi. Gúlayımday batır qızdıń ılayıqlı joldası boladı.

Gúlayım óziniń etken islerinde mudamı Sárbinazǵa súyenedi, Sárbinaz dástannıń bastan ayaǵına shekem qırq qızdıń sóleytuǵın tili, elshisi xızmetin atqaradı.

Ol bazıbir orınlarda Gúlayımniń ózinen de aqıllı bolıp kórinedi. Hátteki, Gúlayım onı «aqıllım» dep ataydı. Onıń Gúlayımǵa aytqan:

Aqıl alsañ apa endi jılama,
Biyorınsız kózdiń jasın bulama,
Neshe jıllar kóz jastı kól qılsań da.
Qamawdaǵı xalqıń azat bola ma,—

degen tórt qatar qosıqtan ibarat sóziniń ishinde qanshelli aqıllılıqtıń, qaytpas batırılıqtıń nıshanı kórinetuǵınlıǵın túsiniw qıyın emes. Sárbinaz xalıq ushın qanday isten bolsa da bas tartpaydı hám óziniń uqıplılıǵı, boyına pitken erliginiń arqasında orınlap otıradı. Ol bargan jerinde dostına — quwat, dushpanına — aybat boladı.

Surtayshanıń qalasındaǵı erlikleri, Otbasqandı óltirgen dáwdi óltiriwi, Surtayshaǵa aytqan sózleri Sárbinazdıń asqan erliginen, uqıplılıǵınan, kúshliliginen gúwaliq beredi. Sárbinazdaǵı bul qásiyetlerdiń barlıǵı da, elge bolǵan sheksiz muhabbatınan kelip shıqqan. Ol elin shın súyedi, elin óziniń tiregi dep biledi, ómiriniń quwanışın eldiń erkinde dep túsinedi. El basına túsken kún qabırǵasın qayıstıradı. Onıń Surtaysha tárepinen shabılıp ketken elin kórip:

Qayǵı menen qarayıp,
Qayıstı ma bellerim,
Baylandı ma sóylemey,
Sayrap turǵan tillerim,
Qursawlı qara narshalar,
Qalıń qarǵa shóktińbe,
Mákan etken jaylarım,
Oynap kúlgен saylarım,

dep aytqan sóziniń tiykarı da el-xalıqqa bolǵan tereń muhabbatqa baylanısadı.

Qırq qızdıń qaysısın alsaq ta, Gúlayım tárepinen islengen jaqsı islerdiń barlıǵına da qatnasıp, eldiń baxtına olardıń barlıǵı da óz úleslerin qosqan qızlar:

Jeń túrinip beldi bekkem buwamız,
Ketken kekti óle-ólgenshe quwamız,
Sawashlarda eldiń arın almasaq,
Adam bolıp nege anadan tuwamız, —

degen jalınlı sózdiń, erlik anttıń iyesi. Barlıǵı usı bekkem ant boyınsha is alıp barıp, óz janların elge baǵıshlaǵan

erler. Bulardıń etken isleri erliktiń úlgisi, olardıń aytqan sózleri tap búgingi kúnde de úlken kúsh penen esitiledi.

Arıslanniń qarındası Altınay da alǵan baǵıtınan qaytpawshılıǵı menen, zulımlıqqa qarsı óshpenligi, shıdamlılıǵı, ar-namıslılıǵı, zalım xanlarǵa qarsı gúressheńlik ruwxı menen qırq qızdıń qatarınan orın ala aladı.

Arıslan. Bul—Xorezmniń jigiti. Bunı Gúlayım menen ushırasqanda ózi bılayınsha bayan etedi:

Árman menen sarǵaydı bul aq júzim,
Buzıq emes tuwrı edi negizim,
Árman menen ótken jılı ayrıldım.
Tuwıp-ósken elim edi Xorezm.

Bul jerde Arıslan «negizi durıs» dep óziniń xalıqtıń azatlıǵı ushın, xalıqtı qorlawshı xanlarǵa qarsı taysalmay gúreskenligin, júrek hújdanın taza uslap jırtqısh xanlardıń aldında jaramsaqlanbaǵanlıǵın, óz basınıń ǵamı ushın olarǵa bas iymegenligin aytadı. Gúlayım sıyaqlı batır qızdıń onı súyiwi de usıdan. Gúlayım onı erligi, ózi menen bir pikirde ekenligi, ar-namıslılıǵı hám xalıq ushın xızmet etetuǵınlılıǵı ushın súyedi. Arıslan basqınshılardan, zalım xanlardan xalıqtı qorǵap, ádillik penen el basqarıwdı quwatlaytuǵın batır.

Arıslan menen Gúlayım ekewiniń arasındadı muhabbat, olardıń jawǵa qarsı birge gúresi xalıqlar arasındadı doslıqtı kúsheytip, birge kúsh qosıp, jawǵa qarsı gúresiwdiń nıshanı sıpatında da úlken áhmiyetke iye.

Dástandadı Surtaysha hám Nádirsha. Dástandadı unamsız obrazlar tiykarınan Surtaysha menen Nádirsha.

Bul ekewi de ótkendegi feodallıq ómirdiń ústemligin óz qollarında uslap, xalıqtıń baxıtsızlıǵına sebepker bolǵan, xalıqqa jábir-zulımnıń neshe túrli túrlerin kórsetken, azatlıqqa, ádillikke, xalıq doslıǵına bóget bolǵan qara kúshlerdiń iyesi, qanxor, zalım el talawshı adamlardıń ádebiyattaǵı ayrıqsha tipi.

Bular xalıqqa búlginshilikten basqa nárese keltirmeydi, xalıqtıń ǵargısınan basqa hesh násege erise almaydı. Olar

xalıqqa zıyan keltiriwde bir-birinen qalıspaydı. Sonlıqtan, biz Surtayshanıń ğana bet perdesin ashıp ketsek. Nádirsha da ózinen-ózi túsinikli boladı.

Surtaysha xalıqtıń miyneti menen tabılǵan múlkti, xalıqtıń kúshin, xalıqtı eziwge, baxıtsızlıqqa ushıratıwǵa jumsaydı. Ol zalım, onda adamgershilik seziminiń belgisi de joq, qara basınıń ğamı ushın hárqanday jerkenishli islerdi islewden bas tartpaydı, biyhuwda urıslardan keletuǵın xalıqtıń búlginshiligi menen esaplaspaydı, qolınan kelse, barlıq jerdi qanǵa boyawǵa tayar.

Biraq, oǵan qarsı turǵan Gúlayım, Arıslan, Sárbinaz, Otbasqan sıyaqlı xalıq batırlarınıń háreketi onıń bul niyetlerin boldıra bermeydi, maqsetine jetkermeydi. Basqınshılıq jol menen geypara waqıtlarda óz maqsetin iske asırsa da, keyin óziniń basına jetedi.

Sonlıqtan da, xalıqtıń qorǵanı Gúlayım baslaǵan qırq qızdıń elde joqlıǵınan paydalanıp:

Sarkoptaǵı xalıqtıń,
Erkeklerin qul etip,
Hayalların tul etip,
Nárse qoymay qolında,
Tartıp aldı malların,
Jay qaldırmay órtedi.

Surtaysha ashkóz, ol jerge de, dúnyaǵa da toymaydı, qolındaǵı ústemlikti óziniń sum nápsisin toydırıwǵa jumsaydı, bul jolda heshkimniń aǵı-qarası menen esaplaspaydı. Sonlıqtan, onı óz xalqı da jek kóredi, oǵan qarsı xalqınıń júreginde óshpenlilik jalını lawlaydı.

Surtaysha Sarkoptı shawıp, xalqın bende etip ákelip, óziniń urılarsha erisken jeńisiniń saltanatına toy islep, xalqın shaqıradı. Aydawdaǵı, azaptaǵı Sarkop elin, olarǵa Surtayshanıń etken jırtqıshlıǵın kórgen qalmaqlar oǵan nálet aytadı:

Ha Surtaysha, Surtaysha,
Ne jazıǵı bulardıń?

Nege bunsha aydadıń?
Atańa nálet Surtaysha,
Qıstıń kúni jaba edi,
Kóringendi atqanday,
Adamlar ushqan ġaz ba edi,
Jılatqanday bir eldi,
Ózińniń dúnyań az ba edi?

Mine, usı mısaldıń ózinen-aq Surtayshanıń qanshelli reyimsiz, qanxor, qanshelli ashkóz ekenligi, ózi xanlıq etken xalıq arasında hesh qanday qádir-qımbatqa iye emes — ekenligi kórinip turadı.

Onda batırлық degennen heshnárse de joq. Onıń hámel-dáreje ushın hújdanın, adamgershiligin satqan adamlardan jıynalğan kúshi bar. Mine, usı kúshlerin qollanıp, ol hár adımında adam janın qıyadı.

Biraq, bunısın uzaq dawam ettire almaydı óytkeni Gúlayım baslağan qırq qız hám batır Arıslanlar Surtayshanıń qalasına kirgende, ol jerdegi xalıq Gúlayımlarğa qosıladı. Bul qosılıwdıń sebebi olardıń Gúlayımniń ádillik háreketin túsiniп azatlıq ushın gúresin quwatlağanında, Surtayshanı jek kórgenliginde. Olardıń Gúlayımğa qosılıwı Surtayshağa, onıń zalımlıǵına bolğan óshpenliliktiń kórinisi. Bul Gúlayımniń Surtayshağa aytqan sózinde oǵada ayqın túrde bayan etilgen.

Ol mınaday deydi:

Xalqıń maǵan qosılsa,
Oǵan sebep ózińnen,
Xan boldım, dep qan tolıp,
Eki birdey kózińe,
Malday etip sabadıń,
Adamzattıń balasın,
Oǵan xalıq kóne me?

Sırttan kelgen sırgıya Nádirsha da Surtayshadaǵı haywanshılıq qásiyetlerdiń barlıǵına iye. Birinshisiniń atı Surtaysha—qalmaqtıń zalım xanı, ekinshisiniń atı Nádirsha—Irannan shıqqan sayaq.

Bulardıń ekewiniń de tutqan joli da, oylaǵan maqseti de, etetuǵın isi de bir. Tek ǵana olardıń ózara kelispewshiliginiń mánişi sonda, olar zulımlıqtıń, jırtqıshlıqtıń, hiylekerliktiń túrlerin bir-birinen arttırıwǵa umtıladı.

Biraq, bul adamlar qanshelli kúshke iye bolsa da, qanshelli hiyelerdi qollansa da, udayı jeńilip otıradı. Sebebi, dástandı dóretken danıshpan xalıq ózi súymegen jawız adamlardıń jeńiske erisiwin qálemeydi. Xalıqtıń tap mine usi tilegine muwapıq neshe ásirlik taxtqa iye bolǵan xanlarǵa qarsı kóterilgen batırlar udayı jeńip, olardı pitshıt etip otıradı.

Dástanda bunnan basqa da, bir topar qatnasıwshılar bar. Bulardıń birewleri xalıqtıń súyikli qaharmanlarınıń tárepin alıp, sol qaharmanlardıń járdemshisi, qol-qabıs tiygiziwshisi bolsa geyparaları xalıqtıń súymeytuǵın qaharmanlarınıń da joldasları bolıp súwretlenedi. Bular óz jolında dástangá eki túrdegi qaharmanlardıń birewiniń sıpatların, ayırıqshalıq belgilerin túsindiriwge, tolıqtırıwǵa xızmet etedi yamasa dástannıń turmıstıń barlıq tarawın, turmıstaǵı adamlardıń hár túrli sıpatların óz ishine qamtıy alıwın támiyinleydi. Batır Otbasqan, Sáyeke shunaq, Qulımsay hám basqalar usınday tiplerdiń qatarına kiredi.

QÍRQ QÍZ

(Dástannan úzindi)

Burıńǵı ótken zamanda,
Sol zamannıń qádiminde,
Qaraqalpaq xalqında,
Ata jurtı Túrkhanda,
Sarkop degen qalada,
Az Noǵaylı elatında,
Laqabı asqan,
Dáwleti tasqan,
Allayar degen bay boldı,
Tórt túligi say boldı,

Dushpannan ósh alganday,
Gayratlı qaytpas isine.
Xalayıq hayran qalganday,
Aqıllı saqıy, keń peyil,
Kórgenniń kewli tolganday,
Altı ulı bar edi,
Tal shıbıqtay tawlangan,
Altın kibi puwlangan,
Qara qaslı, qolań shashlı,
Jaydar kózli, shiyrin sózli,
Juqa erin qaymaqtay,
Awzı sulıw oymaqtay,
Piste murın, badam qabaq,
Keń qushaqlı, aq tamaq,
Hinji tıslı, peri túsli,
Dańqı túsken jáhándе,
Altın gáwhár basında,
Ózi on tórt jasında,
Altı uldıń ortasında,
Erke bolıp ol ósken,
Gúlayım jalǵız qız boldı.

Jarqıraydı óńiriniń tumarı,
Tarqaǵanday er jigittiń qumarı,
Usı jaslarına kelip Gúlayım,
Dúnyanıń júzine tústi xabarı.

Xabar jetkennen soń dúnya júzine,
Hárkim ashıq Gúlayımınıń ózine,
Ne jigitler shiyrin jannan keshkendey,
Kúlip aytqan jalǵız awız sózine.

Kórgen janlar kelbetine toyǵanday,
Ar-sar bolıp aqıl-huwshın joyǵanday,
Aysız túnde shıqsa sol qız dalaǵa,
Qarańǵı úyge hasıl gáwhar qoyǵanday.

Baǵ ishinde hasıl güller tergendey,
Sawlatı onıń kún ornına júrgendey,
Kún shıqpastan qırq jıl qamal bolsa da,
Appaq júzi ay sáwlesin bergendey.

Aybatlansa batırlar da qorqqanday,
Qulı bolıp esikte ot jaqqanday,
Názer salıp kelbetine qarasań,
Turqın onıń som altınnan soqqanday.

Usılay bolıp Gúlayım,
Keldi on bes jasına,
Dáwran súrdi Gúlayım.
Qasına qırq qız aldırıp,
Qarsı jawdan qaytpadı,
Tayınıp sóz aytpadı,
Shashların qıya taratpay.
Elden erek bolıwǵa,
Qırq qızı menen Gúlayım,
Bárha birge turıwǵa,
Atasınan soraydı,
«Miywalı» degen atawın,
Berdi atası irkilmey,

Qızınıń etip qálewın,
Gúlayımday periyzat,
Jazdırıp endi tanabın.
Atası bergen mákanğa,
Tiktirdi sánlep otawın.
Jıl ótip aylar jetkende,
«Miywalı» ataw baǵ boldı...
Xalqı menen Gúlayım,
Ullı toydı toyladı.
Qırq qızı menen atawda,
Tartıp ılaq oynadı.
Keynine ertip birazın,
Qılısh berip qolına,
Batırılıqqa úyretti...

* * *

Endigi sózdi esitiń,
Surtayshaday qalmaqtan,
Surtayshaday zalım xan,
Shıqtı ataw qamaqtan,
Ketkenin bilip qızlardıń,
Qutıldı awır salmaqtan,
Shań shıǵarıp dalaǵa,
Qaramastan zalımlar,
Shırqıraǵan balaǵa.
Áyne sáhár waqtında,
Gúwlep kirdi qalaǵa,
Sarkopdayın qalanıń.
Bir shetinen tiyedi,
Surtayshanıń láshkeri.
Xalıq uyqıdan turgansha,
Qan aǵızdı dalaǵa.
Sol waqları bolǵanda,
Allayardıń altı ulı,
At beline minbedi,

Basları menen ğay bolıp,
Boyın jerge iyedi,
Kelgen jawdan kóp qorqıp,
Ókpeleri sıǵıldı,
Qustan qashqan qoyanday,
Hár tesikke tıǵıldı
Jeti kún ótti aradan,
Talay gelle kesildi, ...
Kóshelerden dárya bop,
Sarqırap aqtı qızıl qan,
Qalmaqtıń xanı Surtaysha,
Shaqalaqlap kúledi.
Bunı kórip Allayar,
At beline minedi.
Qorshalap kelgen qalmaqtıń,
Qaptalına keledi,
Kele sóyley beredi:
— Há, Surtaysha, Surtaysha,
Alalmaǵan burınnan,
Qanday kegiń bar edi?
Wayran ettiń qalamdı,
Bılǵadıń qanǵa dalamdı,
Shırqıratıń, sabadıń,
Kún kórmegen balamdı.
Sol waqları Surtaysha,
Suri shıqtı betine.
Ushı iymek temir is,
Qadalǵanday etine.
Allayarday bayıńnıń,
Shawıp shıqtı shetine.
Allayarday bayıńdı,
Alısıwǵa shaqırdı,
Ataǵı shıqqan Sarkopta.
Allayar da er edi.
El shetine jaw kelse,
Esaplı erdiń biri edi,

Qozgálǵan soń dushpanı
Qáhárine minedi,
Aybatlanıp qalmaqtıń,
Jetip keldi qasına,
Sol waqları Surtaysha
Shawıp ótti tusınan...
Qáleyseń dep qaysısın,
Allayardan soradı,
Taymay juwap beredi,
Shabısqannan atısqandı,
Júdá maqul kóredi,...
Atısıwǵa ekewi,
Araǵa bir shárt qoyadı,
Ol da bolsa — arası,
Ol on segiz adımnan,
Qashıǵıraq turadı,
Allayar menen Surtaysha,
Keynine shegindi,
Aradan az waq ótkende,
Wádeli jerge jetkende,
Bolajaq isti tezletti,
Tap júrektiń tusı dep,
Óler jeriń usı dep,
Birin-biri gózledi.
Sol waqları Allayar,
Ómirden gúder úzedi.
Allayardıń bir nárise,
Julının ábden úzedi.
Qaraǵanda qalmaqqa,
Sadaǵın tuwrı tutalmay,
Qaltıraydı qolları.
Sol waqları bolǵanda,
Allayar turıp oylaydı,
Námártlik is etpeyin,
Hálsiretip ózimdi,
Oq aldında ketpeyin,

Qalmaqtan qorqip quntıyıp,
Óz basıma jetpeyin,
Usını aytıp Allayar,
Qoydı qayǵı ármandı,
Qarıwlanıp qaytadan,
Jıynadı boyǵa dármandı.
Qalmaqtıń xanı Surtaysha,
Mergen edi gelleǵar,
Adım attı erekke,
Sarı jaydıń oqların,
Tuwrıladı júreкке...
Sarı jaydı tartadı,
Qalmaqtıń atqan oqları,
Tusınan zuwlap ótedi,
Kórip bunı Surtaysha,
Ishi janıp baradı.
Shaytan ba bul, jin be dep,
Ján-jáǵına qaradı,
Ashıwlanıp burqırap,
Qolındaǵı sarı jaydı,
Jerge tartıp uradı,
Allayarday baylarǵa,
Gezegińdi al deyip,
Sıyındı barlıq pirine,...
Surtayshaday qalmaqtıń,
Qasına jetip baradı,...
Eki birdey batırın,
Qol uslastı, alıstı,
Qart buwraday qajastı,
Ayǵırlarday shaynastı,
Alalmadı bir-birin.
Ekewiniń aybatına,
Dónler oyǵa jazıldı,
Taqır bolǵan qara jer,
Dizeden tómen qazıldı....
Bir waqları bolǵanda,

Allayarday baylardıń,
Qaramadı jayına,
Ash belinen mayırdı,
Qattı qısıp denesin,
Qabırǵasın qayırdı,
Surtayshaday bul qalmaq...
Jolatpadı qasına,
Sol waqları Allayar,
Qalmaqtan qorlıq kórgen soń,
Ólerin anıq bilgen soń,
Qaradı oyaq-buyaǵın,
Qaradı da biyshara,
Kewilge qayǵı torladı,
Kóziniń jası móldirep,
Surtayshanıń qolında,
Sonıńdayın zarladı:
Attıń basın buradı.
Sol waqları Allayar,
Qalmaqtıń shıqtı órine,
Qolın jayıp qudayǵa,...

— Men jılayman bir qudayǵa zar-zar,
Qıslar bolsa úrgin úrip jawar qar,
Ótirmey tur ótinishim Surtaysha,
El-xalqıma aytatuǵın sózim bar.

Ozal basta bunday ma edi niyetim,
Qay jaqlarǵa ketti eken ziyetim,
Gárip atań óter boldı dúnyadan,
Xosh aman bol, qara kózli perzentim.

Bul qayǵıǵa tústi meniń baslarım,
Qara tawda qayraq bolǵan taslarım,
Xosh aman bol, óter boldım dúnyadan,
Jaslayımnan oynap-ósken doslarım.

Qara túndi qaq ayırǵan juldızım,
Suw túbinen shıqqan hasıl qundızım,

Óldim búgin Surtayshaniń qolında,
Xosh aman bol, Gúlayımday jan qızım.

Kózdi jumsam shaqalaqlap kúlmespen,
Bul sapardan endi qayıt kelmespen,
Surtayshadan bul qanımdı almasañ
Perzentlerim, olla ırızı emespen.

Allayarday ádil bay,
Bul sózlerin aytqanda,
Qalmaqtıń xanı Surtaysha,
Belin ábden qısadı.
Allayardıń sol waqta,
Ókpe awzına tıǵadı.
Marapatlanıp Surtaysha,
Eki qollap murtın buradı.
Allayarǵa kek etip,
Hal-jaǵdayın soradı,
Ayaǵın tirep shirenip
Allayarday paqırdı,
Tasqa tartıp uradı,
Tasqa tartıp urǵanda,
Allayarday bayıńız,
Awzın biraq ashadı...
...Atasınıń ólgenin,
Altı ulı kóredi.
Kórsedaǵı altı ulı,
Shaqqa shawıp kelmedi.
Qorshap kelgen qalmaqtıń
Bir shetinen tiymedi,
Surtayshaday qalmaqtıń,
Jazasın mıqlap bermedi...
Altı birdey bul ulı,
Tıǵıla berdi quwısqa...
Nayzaların saplaǵan,
Batır bolıp jasınan,
Beline qılısh baylaǵan,

Aqıllı, arıw qırq qızın,
Qaptalına toplagan,
Altı jil burın aradan,
Ne boların oylagan,
Tayarlıq kórip sawashqa.
Miywalını jaylagan,
Waqıyanı esitiń,
Gúlayımday sulıwdan,
Tawdıń qular astında,
Qalıńlıqtıń arasın,
Úlken suwdıń jaǵasın,
Belgili mákan etedi,
Mákan etip bul jerdi,
Janın otqa jaǵadı,
Tawdıń tatlı shóbine,
Atların erkin baǵadı,
Kúni-túni ózleri,
Jawdırasıp kózleri,
Bellerin bekkem bayladı,
Jatsadaǵı, tursa da,
Túrli oylar oyladı,
Shadlanısıp barlıǵı,
Ótkeredi kúnlerdi,
Qosılǵanda hámmesi,
Gáwhardan jaqtı etedi,
...Aradan qırq kún ótkende,
Shıǵırlınıń tawında,
Dem alıp uyqılap jatqanda,
Gúlayımday periyzat,
Bir báleniń bolǵanın,
Anıq ǵana biledi.
Bilgenligi bulardıń,
Sol kúni aqsham Gúlayım,
Bir jaman tús kóredi,
Bul tústi kórip Gúlayım,
Námártlik isti etpedi.
Quwangan bul júregi,

Tońsa da toń muzlarǵa,
Sonday isler bolǵan dep,
Sır bermedi qızlarǵa,
Sondadaǵı sulıwdıń,
Qayǵılıq penen qan jutıp,
Búlkildedı tamaǵı.
Qansha mártlik etse de,
Ashılmadı qabaǵı.
Aqılı artıq Sárbinaz,
Gúlayımday batırǵa,
Bir islerdiń bolǵanın,
Sol waqıtta biledi.
Sonda turıp Gúlayım,
Aqıllı qız ǵoy arıwım,
Qay waqıtta da usı ǵoy,
Isenimli qarıwım.
Bul bolmasa meniń de,
Qıyın-qıyın kúńinde,
Dushpanǵa qıyın barıwım,
Bolǵan istiń barlıǵın,
Dedidaǵı Gúlayım,
Jaqın kelip sóyledi,
Sárbinazdıń qasına,
Gúlayımday periyzat.
Qolındaǵı qamshısın,
Qılısh etip bılǵadı.
Mısal etip sózlerdi,
Bılayınsha dep tolgadı:

—Aldımızda jatır sonsha biyik jar,
Men aytayın qaraqlarım arzıw-hal,
Sárbinazjan, saǵan juwap bereyin,
Meniń aytqan sózlerime qulaq sal.

Men jılayman bir qudayǵa zar-zar,
Qazan urıp qırda qaldı qızıl nar,
Haw, qızlarım qabaǵımdı úyiwdiń
Az da bolsa bul sıyaqlı jóni bar.

Biziń elge ullı dártler jetipti,
Talaylardıń aqıl-huwshı ketipti,
Miywalıdan bizler shıǵıp ketken soń,
Birneshe kún ullı toydı beripti.

Bul toylarǵa kóp qonaqlar kelipti,
Bizlerdiń de ketkenimizdi bilipti,
Sonıń ushın qanlı tartıs kúsheyip,
Ne birewler ilaq tartıp ólipti.

Qılısh ketip ózi qaptı qınaptıń
Keyni jaman qumarpazlıq talaptıń,
Jat ellerden kelgen barlıq shabandoz,
Wayran etken jigitlerin Sarkoptıń.

Bazı birewler etpes isti etipti,
Doslar jılap dushpan jaǵı kúlipti,
Basıldırıp barlıq Sarkop jigitin,
Bayraqlardı jat el alıp ketipti.

Qanday sebep, kimler biledi,
Doslar jılap, dushpan nege kúledi,
Qabaǵımdı úyiwimniń sebebi,
Az da bolsa soǵan arım keledi.

Dedidaǵı Gúlayım,
Basqa jaǵın aytpadı,
Tulparınıń qasına,
Shaqqan júrip baradı,
Sılap-sıypap bedewin,
Altın erin saladı.
Erin salıp bolǵan soń
Aq sawıtın kiyedi,
Nayzasın uslap qolına,
Atqa ırǵıp minedi.
Sol waqları Sárbinaz,
Dushpannıń wayran salǵanın,

Bir báleniń bolǵanın,
Attan anıq biledi,
Bilsedaǵı márt bolıp,
Shaqaqlap kúledi,
Astındaǵı tulpardıń,
Taraq jalın óredi.
Gúlayımnıń izine,
Qalmastan bul da eredi,
... Ne bolǵanın Sarkopta,
Ishi anıq biledi.
Kiyatırıp Sárbinaz,
Hár nárseni oyladı...
Gúlayım qız qayǵıda,
Tún uyqısın tórt bólip,
Erte menen keshinde,
Ottay janıp kiyatır,
Qara tütün ishinde,
Qáhárdenip Gúlayım,
Qoparayın dep túbinen,
Tawǵa qolın sozadı,
Báhárde bezgek bolǵanday,
Óne-boyı qızadı,
Keleshektiń isi ushın,
Júrerge jol sızadı...

* * *

Aradan kóp waq ótedi,
Mártlik isti etedi,
Waqıtlı mezigil bolǵanda,
Tań atayın dep turǵanda,
Miywalıǵa jetedi.
Gúlayım kelip qarasa,
Bolmas isler bolıptı,
Miywalıǵa qalmaqlar,
Kelip wayran salıptı,

Surtayshaday ol qalmaq,
Miywalıǵa kelse de,
Dalasın wayran etse de,
Buzalmaptı qorǵandı...
Sonda turıp Gúlayım,
Ne bolǵanın biledi...
Kózi tınıp tunjırap,
Qaranı heshbir ilmedi,
Sulıq bolıp tústi atınan,
Tek te ǵana ólmedi,
Bir waqları bolǵanda,
Shiyrin janın qıynadı,
Mártlik etip Gúlayım,
Ábden esin jıynadı...
Ar-sar bolıp turǵanda,
Keyninde qalǵan qızları,
Atlar shawıp jetedi,
Bunday bolǵan islerdi,
Olar da kelip kóredi...
Shıday almay birazı,
At ústinen qulaydı,
Attıń jalın esedi,
Ashıwlanıp bul iske,
Allanıń bul isine,
Batır sonda kónedi,
Qapa bolǵan qızlarǵa,
Násiyatın beredi:

— Biriń sińli, biriń úlken qurdasım,
Burınnan-aq aqılǵóyli sırlasım,
Jılay bermeń qula dúzde sarsılıp,
Isenimli batır qırq bir joldasım.

Mennen aqıl—kóp sarsılıp jılamań,
Kóp ókinip, kózdiń jasın bulamań,
Bekkem buwıń bellerińdi, doslarım,
Námárt isin etip dúzde shuwlamań.

Hámmemiz de kiriseyik talapqa,
Qılıshlardı saqlamayıq qınapta,
Shaqқанlasıp atlarıńa minińler,
Barayıq tez ónip-ósken Sarkopqa.

Jılamańlar ne bolǵanın bileyik,
Bekkem etip belge qılısh ileyik,
Ketse doslar Surtayshanıń qolında,
Qarsılasıp xalıq ushın óleyik!

Surtayshaǵa eldi bende etkennen,
Elsiz, suwsız bunda ómir súrgennen,
Oylanıńlar ólgen artıq doslarım,
Bul dúnyada patsha bolıp ótkennen.

Xalıq bizge qayırqomlıq etti de,
Xalıq bizge batır ataq berdi de,
Sol atlardı aqlaw ushın, doslarım,
Umıtpayıq sol xalıqtı bizler de!

Gúlayımday batır qız,
Bul sózlerdi aytqanda,
Qapa bop jatqan qızlardıń,
Quwat endi boyına,
Jılaǵandı qoyadı,
Belin bekkem buwadı...
Atlarına minedi,
Miywalı menen xoshlasıp, ...
Sarkopqa qarap jóneydi,
Sarkopqa qızlar jetedi,
Sarkopqa kelip qarasa,
Buzılıptı qalası,
Wayran bolǵan dalası, ...
Bunı kórip qızlardıń,
Kewline sıymay japası,
Árman menen sol jerde,

Ağa berdi kóz jası,
Kimniń ketken anası,
Kimniń ketken atası,
Kesilgen gelle domalap,
Jatır ayaq astında
Sol waqları Gúlayım,
Tisledi kese barmaqtı,
Sarkoptayın sháhárdiń,
Buzılmağan jayı joq,
Buzılmağan jeri joq ...
Sıbay qonǵan eli joq, ...
Sol waqları Gúlayım,
Bir jerge atın bayladı,
Jayaw júrip qalanı,
Bastan ayaq jayladı,
Eń bolmasa qalada,
Kempir-ǵarrı birewler,
Qalǵandı dep oyladı,
... Sol waqları ǵarrılar,
Gúlayımdı kóredi,
Kóre sala paqırlar,
Zarlanadı tolǵaydı,
Kóziniń jası monshaqlap,
Qapada jatqan paqırlar,
Gúlayımdı qushaqlap:
— Aynalayın, Gúlayım,
Kóz jasıń qabıl bolmadı,
Ǵarǵadı bul qudayım,
Qalmaqtıń xanı Surtaysha,
Kórip te turgan shıǵarsañ,
Wayran etti qalanı,
Bılǵadı qanǵa dalanı, ..
Atadan bala ayrıldı,
Baladan ata ayrıldı,
Há, shıraǵım, shıraǵım
Ǵarrı emes jas ediń,

Jas bolsań da shıraǵım,
Tolı kópke bas ediń,
Usı turǵan Sarkoptıń,
Isenishi sen ediń,
Tirenishi sen ediń,
Qalmaq eldi shapqanda,
Qashıp pa ediń, qayda ediń?
Sarkoptaǵı batırlar,
Batır emes, bala eken,
Aqıllı emes, shala eken...
Qaplap kelgen qalmaqtı,
Kirmey turıp qalaǵa,
Bir ilajın kórmedi,
Esi awdı, jıǵıldı,
Bası menen ğay bolıp,
Qorqıp góрге tıǵıldı...
...Aynalayın, Gúlayım,
Altı birdey aǵańız,
Jawlar kelgen waqıtta,
Jasırındı tasaaǵa,
Dushpan menen ayqasıp,
Qol salmadı jaǵaaǵa,
...Oylanıp kór Gúlayım,
Basqa tústi bul uwayım,
Kelip tursań minekey,
Wayran bolǵan qalanıń,
Opatlanǵan ornına...
Bul qalada shıraǵım,
Batırlar da kóp eken,
Qılısh alıp qollarǵa,
Qarsı turdı jawlarǵa...
Qırılса da dushpanlar,
Qaytpadı sirá izlerge,
Qarıw qolda azaydı,
Ústem boldı bizlerge...
Sonlıqtan da Surtaysha,

Sarkoptıń xalqın bassınıp,
Qara jaqtı júzlerge,
Qartaysa da atańız, ...
Quwatlı eken qarağım,
Turdı jawdıń jolında,
Jeti kúnler ayqasıp
Neshshe kúnler shayqasıp,
Qalmaqtıń óldi qolında
...Surtayshaday sur qalmaq,
Sharap ishti, esirdi,
Wayran etip Sarkoptıń,
Xalıqların kóshirdi,
Óltirdi qalmaq atańdı,
Bende qılıp shırağım,
Alıp ketti anańdı,
Alıp ketti xalqıńdı...
Endi aytar sózimiz,
Batır bolsań shırağım,
Qırq qızıńdı ertip al,
Jıyna ábden kúshińdi,
Surtayshaday qalmaqtan,
Alagór shaqqan óshińdi,
Ketken eldi shırağım,
Azat etip altı ayda,
Bunda alıp kelmeseń,
Sen de batır emesseń.

* * *

Sol waqları bolğanda,
Gúlayımday márt sulıw,
Qasına ergen qızlardı,
Shaqqan sonda shaqırdı,
Sol waqları qırq qız,
Gúlayımday batırdıń,
Atın alıp keledi,
Atı qolğa tiygende,

Írgıp oǵan minedi,
Qolına nayza iledi,
Sadaqqa oq saladı,
Qasındaǵı qırq qızı,
Alısqa sapar etiwge,
Olar da tayar boladı,
Barlıq batır qosılıp,
Keteyin dep turganda,
Surtayshanıń eline,
Attıń basın burganda,
Bir ǵarrı shıǵıp sóleydi:
— Há, shıraǵım, shıraǵım,
Asıraǵan ádiwlep,
Atań jatır bul jerde,
Sonı kórseń bolmay ma?
Talasıp emshek emisken,
Altı aǵań jatır bul jerde,
Sonı kórseń bolmay ma?
... Mınaw jatqan altı aǵańdı,
Óz qolıńnan kómip ket.
Sonda sulıw sóyledi:
— Há, atalar, atalar,
Janın otqa jaqpaǵan,
Eldi jawdan baqpaǵan,
Kerek emes tuwısqan...
Ózlerindey adamnan,
Nege óshin almadı? ...
Qarsı kelgen dushpandı,
Ne sebepten jamanlar,
Qazıq qılıp qaqpadı? ...
Há, ǵarrılar, ǵarrılar,
Sózime qulaq salıńlar,
Dushpanǵa qarsı turmaǵan,
Xalıqtı azat qılmaǵan,
Bul usaǵan aǵalar,
Óligin de kómbeńler,

Dúzde qalsın jamanlar.
Sizlerden meniń sorawım,
Jeti kúndey alısqań,
Dushpan menen shayqasqań,
Ármanda ólgen atamnıń,
Qábirin maǵan kórsetiń,
Sol waqları ǵarrılar,
Aldına qızdıń túsedi.
Ólgen jerin qaradı,
Azǵana waqtıń ishinde,
Atasınıń basına,
Bul qızdı alıp baradı,
Qushaqlap sonda Gúlayım,
Atasınıń qábirin,
Zarlaydı da, zarlaydı,
Zarlay berip ne deydi,
Zarlay berip búy deydi:

— Keshir bizde bolǵan bolsa kóp qáte,
Kele almadım qasıńızǵa, jan ata,
Bas ushıńda árman menen zar jılap,
Sálem berdi bul perzentiń, jan ata.

Artıq edi maǵan etken ziynetiń,
Bunday ma edi áwel bastan niyetim,
Halıń qalay, kóter, ata basıńdı,
Qapalanıp keldi mendey perzentiń.

Qamal etip qalmaq alıp ayıńdı,
Búldiripti sánli salǵan jayıńdı,
Árman menen jer dastanıp qalıpsañ,
Qalmaq olja etip dúnya-malıńdı.

Árman menen aǵızba kóz jasıńdı,
Joaq qılaman saǵan dushpan qasıńdı,
Surtayshanıń keyninen quwaman,
Tilekles bol, kóter ata, basıńdı!

Buni quwıp bedewlerge minemiz,
Sawıtlardı bir túymeden ilemiz,
Aman bolsaq altı ayda, jan ata,
Sarkop elin bunda alıp kelemiz.

Jarıq qılıp qarańgılıq keshińdi,
Alla mağan bergey seniń kúshińdi,
Janım ata, Surtayshaday qalmaqtan,
Ólmesem alarman barlıq óshimdi.

Surtayshaniń sháhárine tarttım jol,
Tariqqanda perzentim dep bergil qol,
Kettim mine sapar tartıp qalmaqqa,
Kóriskenshe, ğarrılarım, aman bol!

* * *

...Ermek qılğan Surtayshağa,
Batır tuwğan Gúlayım,
Ġayratlanıp qaramay,
Aldına jetip baradı,
Buni kórip Surtaysha,
Shaqalaqlap kúledi.
Kúle berip sóleydi,
Sóley berip ne deydi:
—Há, periyzat Gúlayım,
Aq júzińdi kórgende,
Ketti meniń dármanım.
Qaytajaq batır men emes,
Alladan keler pármanım,
Kózime sen kórinip,
Jandı ishim de, Gúlayım,
Tırnadı meniń kewlimdi,
Biyopalıq dártleri.
—Háy, Gúlayım, Gúlayım,
Talasqandı qoyayıq..
Óziń ázzi nasharsañ,

Jeńilip bizden qalarsañ,
Ne kelmekshi qolıńnan,
Biziń batır láshkerler,
Ayırar mına halıńnan.
Dedidağı Surtaysha,
At ústinde shaqalaqlap,
Sonday qattı kúledi,
Sonda sulıw sóyledi:
— Qanğa bılǵap qalamdı,
Óliklerdi toltırıp,
Oylı-qırlı qalamdı,
Birden qırıp óltirip,
Aǵam menen atamdı,
Eki qolın baylap, azaplap,
Azap berip anamdı,
Aydap ketken shóllerge,
Arsız dushpan sen be ediń? ...
Sarkop degen elimdi,
Shawıp ketken sen be ediń?...
Aydap maldı shubırtıp,
Alıp ketken sen be ediń? ...
Altı birdey aǵamdı,
Qarqıratıp shalǵanday,
Qartayǵan ǵarrı atamnıń,
Basına wayran salǵanday,
Aq sút bergen anamdı,
Aydap bende qılǵanday,
Men ne qıldım, Surtaysha?
Neńdi aldım, Surtaysha?
Urıstı da qoyayıq,
Sawashtı da qoyayıq,
Etken barlıq gúnańdı
Tabjılmay turıp moynıńa al.
Meniń aytqan sózime,
Surtaysha xan, qulaq sal,
Óziń barıp shawıpsañ,

Sarkop degen elimdi,
Kórmedim bunı demeysen,
Iynemdi teben qılasan,
Ólgen jannın ornına,
Altınnan baha qoyasan,
Óziń buzǵan qalanın,
Diywalların merwertten,
Bosaǵasın altınnan,
Jaqsı sánlep oyasan,
Onın eki tórine,
Gáwhardan jaqtı qoyasan,
Shańǵıtıp qalǵan kóshemdi,
Taslardan jol salasan,
Búlingen olja malımdı,
Aparasan mákanǵa,
Eger bunı etpeseń...
Ordańa oyran salaman,
Ózińniń etken isińdi,
Aldıńa ákep tartaman.
Ya bolmasa, Surtaysha,
Qumar bolǵan sawashqa,
Kúshińdi jıynap bul mangá,
Shıqqıl sawash maydanǵa.
Surtaysha sonda sóyledi:
— Shapqanıń ıras qalańdı,
Qanǵa bılǵap dalańdı,
Ulı túwe qızıńdı,
Tikesh qıldım balańdı,
Aytqanımnan qaytpayman,
Sawashtan qorqıp, Gúlayım,
Sarayda qarap jatpayman,
Shıǵaman sawash maydanǵa,
Qızıǵımdı kóreseń,
Endi sennen sorawım,
Sol sawashqa shıǵıwǵa,
Jeti kún máwlet bereseń,

Segizinshi kún jetkende,
Shıqqıl sawash maydanğa,
Gúlayım sonda sóyledi:
— Bunıńa turdım, Surtaysha,
Jeti kúnler ótkende,
Segizinshi kún jetkende,
Sawashqa bas bolıp kelmeseń,
Aytqan waqta tayınbay,
Láshkerlerdi ertip kelmeseń,
Jeńilgeniń, Surtaysha.
Tamashanı kóreseń,
Qalanı bizge bereseń.
Dedidağı Gúlayım,
Qalqandı salıp iynine,
Sawashqa berip wádesin,
Qaytıp ketti keynine...
...Surtayshaday qalmaqtıń,
Jaqın kelip qasına,
Suwırıp aldı qılıshın,
Urmaq bolıp basına,
Gúlayımday arıw qız,
Dushpanıń belin sıdırdı,
Múshkil degen qalanıń,
Kempir menen shalların,
Qızı menen balların,
Ğarrısı menen jasların,
Shaqırıp jıyıp aladı,
Jıyıp turıp Gúlayım,
Jan-jáğına qaradı,
Xalqınan keńes soradı:
— Jıynalğan búgin kóp adam,
Elim edi Túrktan,
Ğargashıq degen patshańız,
Sursha degen xanıńız,
Barıp saldı bir talan?
Sarkoplınıń xalqınan,

At bawrınan aqtı qan,
Altı ağamdı óltirip,
Xalqımdı qıldı sergizdan,
Sursha degen palwanıń,
Qoymadı barıp ol aman,
Olja qılıp kóshirip,
Alıp kelip bul elge,
Türkstannıń jurtında,
Sarkop degen qalanı,
Sursha batır búldirip,
Talan qıldı xalqımdı,
Sol zalımnıń qolınan,
Azat ettim elimdi,
Aldım endi óshimdi,
Sursha menen Ğargashıq,
Degen xandı óltirip,
Batırılıqtı bildirip,
Aldım endi xalqımdı,
Kelgen waqta kóp boldı,
Elge qaytar waq boldı,
Sansız endi adamlar,
Türkstanday jurtıma,
Sarkop degen elime,
Barıwıma ellerim,
Beresiz be ıqtıyar,
Sonda turıp kóp xalıq,
Gúlayımğa zarladı,
— Qulağıń sal, Gúlayım,
Qutqargan soń bizlerdi,
Zalımlardıń qolınan,
Teńlik berip xalqıma,
Qalamız boldı abadan,
Qaytsañızlar, batırlar,
Türkstannıń jurtına,
Jańadárya boyına,
Sarkop atlı qalağa,

Barsañızlar, batırlar,
Baxıtlarınıń ashılıp,
Jollarınıń bolsın dep,
Juwabın berdi sol zaman,
Qarsı turǵan zalımǵa,
Qıyadan qanlar shashadı,
Qalsın zalım mákanı,
Otlar berip úyine,
Sırnay-gerñay tarttırıp,
Qızıl ala tuw baylap,
Batırlıǵın bildirip,
Qalmaqqa túsken eliniń,
Bárin jıynap Gúlayım,
Türkstanǵa kóshedi,
Qırmızıdan kiygizdi,
Qızı menen kelinge,
Gúlayımday arıw qız,
Eldi awzına qaratıp,
Ġárip penen jetimdi,
Shadlıq penen küldirdi,
Qosıq aytıp jır-jırlap,
Türkstanday jurtlarǵa,
Sarkoptayın ellerge,
Bende bolǵan xalıqlar,
Quwanısıp baradı.
Kórgenniń aqılın aladı,
Arıwdıń miyri qanadı...
Aqtemker attıń üstinde,
Gúlayım atlı sulıw qız.
Arısladay palwanǵa,
Barıp pánje saladı.
Hám de kúshin sınadı,
Kewilleri xosh boldı,
Ábden miyri qanadı,
Baǵdın gúli shaydadı,
Shıbın janınıńdı qıynadı,

Xalıqqa teńlik bergende,
Al, ekewi maydanda,
Qırq qızdıń sultanı,
Sárbınaz qız qasında,
Jipek oramal qolğa alıp,
Gúldey jaynap oynadı,
Dushpannıń kewli janadı,
On jeti kún degende,
Türkstannıń jurtına,
Jańadárya boyına,
Sarkop degen qalanıń,
Áne sol bir shetine,
Zordan jetken boladı,
Eli menen qosılıp,
Shaǵal-máslik qıladı.
Aldınan shıqqan adamǵa,
Jetekke nar beredi...
Altın qulplar salınǵan,
Miywalı baǵ, altın taq,
Dárwazanı ashadı,
Baǵmanlar gúller shashadı,
Eli-xalqın qaytadan,
Miywalı baǵqa jıydırdı,
Elinen keńes soradı:
Sonda adamlar sóyledi:

Gúl baǵında endi shámen ashılar,
Berdi xalqım bul toyıńa ıqtıyar,
Abat qıldıń el-xalqıńdı, Gúlayım,
Dushpan ólip, doslar buǵan quwanar.

Türkstanǵa boldıń, Gúlim, sen sultan,
Tuwarmeken sendey qızlar anadan?
Abat qıldıń Sarkop qala ellerin,
Mıńlar jasap súrgeysizler, siz, dáwran!

Degen sóz benen xalayıq,
Tóreligin beredi,
Óziń kórgen Gúlayım,
Bağlardan gúller teredi,
Sarkop elin jıydırıp,
Ullı toyın beredi,
Abat etti ellerin...

Sózlikler

piste—miywe túri
shámen—gúl
badam—miywe túri
Sarı jay, sadaq—oq jay
arsar—uwayımlaw
aqsham—túngi waqıt, keshqurın
aza—qıynalıw
dón—biyik
nar—túyeniń jalǵız órkeshli túri
hasıl tuqımlı iri túye
láshker—ásker
bedew—júyrik at, jılqı.

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. Qızlar Miywalını qalay gúllendiredi?
2. Sárbinazdıń aqıllılıǵı neden bilinedi?
3. Gúlayım hám onıń qırq qızı jaw kelgende qayaqta edi?
4. Surtaysha eldi qalay wayranladı?
5. Gúlayımınń batırılıǵın sóylep beriń.
6. Dástannan úzindi yadlań.

JAZBA ÁDEBIYAT HAQQÍNDÁ TÚSINIK

Hárqanday ádebiyat awızeki hám jazba ádebiyat sıpatında rawajlanatuǵının biz joqarıda aytqanbız. Lekin bulardıń atqaratuǵın xızmeti, ózgesheligi hár qıylı bolıp keledi. Bulardıń ekewi de xalıqtıń mádeniy mülki bolǵanı menen folklor Ulıwmalıq, yaǵnıy avtorsız sıpatqa iye bolsa, jazba ádebiyat jeke avtorlıq sıpatlamalarǵa iye boladı.

Folklor jámáátlik ádebiyat bolǵanı ushın ondaǵı obraz jasaw usılı, til hám kórkemlik ózgesheliktiń belgileri ápiwayı xalıqtıń sana-sezimleri menen baylanıslı bolıp keledi. Ol shıǵarmalarǵa heshkim avtor sıpatında dawa qıla almaydı. Eger avtorlıq dawa qılınǵanda da onıń jazba nusqaları talap etiledi. Demek, jazba ádebiyat avtorlıqtan tısqarı jazba nusqanı da talap etedi.

Sonda jazba ádebiyat degenimiz ne? Jazba ádebiyat degenimiz—belgili bir avtor tárepinen jazıp qaldırılǵan, onıń kórkemligi hám ideyalılıǵı tán alınǵan shıǵarma. Bunday avtorı belgili hám jazıp qaldırılǵan shıǵarmalar hár xalıqtıń ádebiyatında hár qıylı dáwirlerde payda bolǵan. Máselen, bizde eń dáslep «Qaraqalpaq ádebiyatı XVIII ásirdegi Jiyen jırawdan baslanǵan» degen ideya alǵa súrildi. Sońınan «Qaraqalpaq ádebiyatı XIV ásirdegi Soppaslı Sıpıra jırawdan baslanadı» degen pikirler payda boldı.

Máseleniń anıǵına kelgende Soppaslı Sıpıra jırawda da, Jiyen jırawda da jazba nusqalar joq. Al, shıǵarmaları tek ǵana tolgawlardan ibarat bolıp, awızeki ádebiyat úlgisinde jazılǵan. Sonıń ushın da, bulardı tolıq jazba ádebiyat úlgisi dep qaraw qıyın.

Ádebiyat iliminde jazba ádebiyat ushın úsh talap qoyıladı:

- 1) shıǵarma nusqasınıń jazba túrde saqlanıwı;
- 2) avtorıń saqlanıwı;
- 3) kórkemlik ózgesheliginiń ayqın súwretleniwi.

Al, XIV— XVIII ásirdegi qaraqalpaq ádebiyatında usı úsh talaptıń sońǵı ekewi ǵana kózge taslanadı. Sonıń

ushın bul dáwir Muxtar Awezov sıpatlaǵanday «Yarım jazba ádebiyatlıq tiykarlar» ǵa iye hám folklor menen jazba ádebiyat arasındaqı «jeki avtorlı poeziya» bolıp esaplanadı.

Qaraqalpaq jazba ádebiyatınıń tolıq qalıplesken dáwirleri XIX ásirdegi Kúnxoja hám Ájiniyaz poeziyasınan baslanǵan.

Hárbir xalıq ádebiyatınıń tariyxın izertlegende óz ádebiyatınıń saǵaların usı ulıwmalasqan dáwirlerden izleydi. Erte dáwirde payda bolǵan ádebiy esteliklerde házirgi kúndegidey túrkiy tilles xalıqlar atamaları joq. Hátte ol ádebiy esteliklerdiń ózgesheligi de búgingi tek bir xalıqtıń tiline jaqın ekenligin sezdire almaydı. Sol ushın da, VI ásirde payda bolǵan Orxon-Enisey estelikleri barlıq túrkiy xalıqlar ushın ortaq hám túrkiy ádebiyatlardıń saǵası bolıp esaplanadı. Túrkiy xalıqlarına ortaq bolǵan ádebiyat tap XIV ásirge shekem dawam etedi. XIV ásirden baslap kóp ǵana túrkiy xalıqlar búgingi kúngi ataması menen atala basladı.

Jazba estelikler qatarına «Orxon-Enisey jazıwları» (VI ásir), «Qorqıt ata» kitabı (IX ásir), «Oǵuznama» (IX ásir) kiredi. Sebebi bul estelikler jazılıp qalǵanı menen de, olardıń avtorları haqqında belgili pikir aytıw qıyın. Sebebi, bul jazba esteliklerdiń avtorları tolıq saqlanbaǵan. Al «Qorqıt ata» kitabı bolsa, ózi payda bolǵannan jeti ásir, keyin XVI ásirde xatqa túsken. Bul kitaptı Qorqıt atanıń óziniń jazǵanı haqqında tolıq dáliller joq.

Sol ushın da, túrkiy xalıqlarınıń jazba ádebiyatı X—XI ásirdegi Xoja Axmet Yassawiy hám Yusuf Has Hajib miyraslarınan baslanadı. Bul jazba miyraslarda danalıqtıń ullı gilti bar. Bunı jaslar oqıp úyreniwı lazım.

ERTE DÁWIRDEGI ÁDEBIYAT

Hárqanday ádebiyattıń payda bolıwı sol xalıqtıń payda bolıw dáwirleri menen táǵdirles. Sebebi xalıq payda bolǵan jerde, ádebiyat ta payda boladı. Biraq xalıq ta, ádebiyat

ta birden payda bolatuğın qubılıs emes. Onıń qáliplesiw dáwirleriniń ózi uzaq ásirlerdi óz ishine aladı.

Sonıń ushın da, qaraqalpaq ádebiyatınıń shıǵısı Orta Aziya hám Qazaqstanda jasawshı túrk tilles xalıqları ádebiyatınıń saǵalarına barıp taqala berdi.

Erte dáwirlerde Edilden baslap Tyan-Shanǵa, Kavkazdan baslap Mongolstan jerine shekem túrkiy tilinde sóylesetuğın xalıqlar jasaǵan. Olar hár qıylı qáwimler bolıwına qaramastan, tili hám úrp-ádetine sáykes bolǵan ádebiy ortalıqtı dúzedi. Bul process erte dáwirlerden baslap tap XIV ásirge shekem dawam etken. XIV ásirden baslap — Orta Aziya hám Qazaqstan xalıqlarınıń ózara bóliniwi baslangan. Sonıń ushın da, XIV ásirdeń argı jaǵındaǵı ádebiyat ózbek, túrkmen, qazaq, qırǵız, qaraqalpaq hám de Kavkaz, Volga boyı túrkiy xalıqları ushın da teńdey xızmet atqarǵanlıǵı málim.

Usı tiykarda kóp ǵana xalıqlarda «VI — XIV ásirdegi túrkiy tilindegi ádebiyat» erte dáwirdeń ádebiy miyrasları sıpatında úyrenilmekte. Bul ádebiy esteliklerdeń tili eski túrkiy tilinde bolıp, búgingi kúndegi tilimizge ádewir jaqın, syujetlik waqıyaları xalıqtıń basıp ótken tariyxıy jolı menen táǵdirles. Bunday shıǵarmalar qatarına «Orxon-Enisey jazıwları» (VI ásir), «Qorqıt ata kitabı» (IX ásir), «Oǵuznama» (IX ásir), «Xoja Axmet Yassawiy hikmetleri» (X ásir), Yusup Has Hajibtiń «Baxıtqa baslawshı bilim» shıǵarması (XI ásir), Maxmud Qashqariydiń «Türk sózligi toplamı» (XI ásir), Axmet Yugnakiydiń «Haqıyqatlar sıylıǵı» (XII ásir), «Qıpshaqlar sózligi» (XIII ásir), Xorezmiydiń «Muhabbatnama» shıǵarması hám basqalar. Bul shıǵarmalar joqarǵı oqıw orınları sabaqlıqlarında oǵada keń kólemde úyreniledi. Al, orta mektep sabaqlıqlarında bular haqqında tek qısqasha sholıwlar beriw menen sheklenemız.

Qullası, bul shıǵarmalardıń barlıǵı da búgingi túrk tilles xalıqlar bolǵan ózbek, ázerbayjan, túrkmen, qazaq, qırǵız, qaraqalpaq, tatarlarǵa, Kavkazdıń ayırım túrkiy tilles xalıqlarına da teńdey xızmet etedi.

Bul shıǵarmalardıń til ózgesheligi házirgi túrkiy tilles xalıqlar ushın qanshama ózgeshelikke iye bolsa, qaraqalpaq tili ushın da sonshama ózgeshelikke iye. Biraq, bul shıǵarma oqıǵan adamǵa túsinikli. Sonıń ushın da, bulardıń hámmesi házirgi túrkiy tilindegi sóyleytúǵın xalıqlar ushın ortaq bolǵan miyras, biziń ata-babalarımız qaldırǵan kórkem sóz esteligi. Biz bul shıǵarmalardı qásterleybiz hám erte dáwirdegi ádebiyatımız sıpatında úyrenemiz.

Orxon-Enisey jazıwları

Orxon-Enisey jazıwları negizinen túrkiy tilinde tasqa qashaw menen jazılǵan qosıqlar bolıp, VI ásirdeń ortasında jazılǵan. Saqlanǵan jeri Mongolstannıń Orxon dáryasınıń boyı. Sebebi ol waqıttaǵı túrkiy qawimler Tyan-Shan menen Orxon, Enisey dáryalarınıń aralıǵında kóship-qonıp júrgen. Sońınan bunday qulpı taslar Qashqar jerinen de kóplep tabılǵan. Al, Orxon-Enisey qulpı tasında 731-jılǵı qırǵın sawashta qaza tapqan túrk qaǵanı Qultegin, al, ekinshi qulpı tas 734-jılı qaytı bolǵan belgili batır Bilke qaǵan húrmetine jazılǵan. Bul estelikler qara sóz benen jazılıwına qaramastan, qosıq penen jazılǵan joqlawlarǵa oǵada uqsas. Onda óz eliniń perzenti sıyaqlı súygen batırlar hám oǵan bolǵan óz xalqınıń muhabbatı jırlanadı. Jazıwdaǵı sózlerdiń hámmesi ekinshi bir adam tárepinen emes, bálki, batırdıń óz tilinen berilgen. (Mektep oqıwshılarınıń túsiniklerin esapqa alıp, tekst házirgi qaraqalpaq tiline awdarılıp berilmekte.). Mısalı:

Túrkiy xalqınıń
Ataq dańqı óshpesin — dep,
Meni qaǵan etip otırǵızǵan edı.
Ishı ash.
Sırtı tonsız.
Biyshara, músápir xalıqtı basqardım.
Inim Qultegin ekewimiz oylastıq.
Ákemız, aǵamız, qurǵın xalıqtıń,

Atı, dañqı, óshpesin — dep.
Türk xalqı ushın.
Tünde uyqılamadım.
Kúndiz otırmadım.
Inim Qultegin,
Eki biy menen birge,
Ólip tirilip, ulğayttım,
Táńirim jarılqağanlıqtan.
Ólimshi xalıqtı tirilttim,
Jalañash xalıqtı kiyimli,
Ash xalıqtı bay ettim,
Az xalıqtı kóbeyttim.

Mine, bunıń ózinen-aq sol nárese kórinip turıptı, bul qurı sóz emes, bálkim, poeziya. Xalıqtı ádil túrde basqarıw ushın olardıń hárbirin óz perzentiniń sıyaqlı súyiw kerekligi hám oğan kóp miynet sarplanıwı kerekligi haqqında júreктен shıǵarılǵan debdiw.

Orxon-Enisey jazıwlarındaǵı háripler biziń kúndelikli kórip júrgen háriplerimizdiń hesh birewine uqsamaydı. Hátte, bunda eń eski háripler dep qaralıp júrgen arab hám latin háripleriniń de elementleri joq. Soǵan qaraganda bul jazıwlar oǵada eski usılda túrkiy tilinde jazılǵan. Bul tekstlerdi eń birinshi oqıǵan adam Daniya ilimpazı Vilgelm Tomsen. Ol tek háriplerdiń bir-birine uqsaslıǵına qarap otırıp, eń birinshi «Táńri» hám «Türk» degen sózlerdi ǵana oqıy alǵan. Sońınan orıs ilimpazı V. Radlov jazıwlarıdı oqıp shıǵıp, túrkiy tilindegi estelik ekenligin anıqlaǵan.

Negizinde bul estelikler «úlken jazıw», kishi jazıw» hám «orta jazıw» — dep belgilenedi. «Kishi jazıw» dep atalǵan estelik Qultegin húrmetine ornatılǵan.

QULTEGIN

Táńiridey mártebeli jaratılǵan
Turk Bilke qaǵan,

Men taxtqa otırdım.
Sózimdi túwel esitińler,
Pútkil jetkinshegim, ballarım,
Birikken ordam, xalqım,
Óń jaǵımda sháwketli beklerim,
Sol jaǵımda tarxanlar hám baqsılar,
Otız toǵız oǵız bekleri, xalqı,
Bul sózimdi dıqqat penen tıńla.
Tereń oyla.
İlgeri — kún shıǵısta,
Oń jaqta — túslikte,
Keyin kún batısta,
Sol jaqta arqadaǵı
Xalıqlardıń bári maǵan qaradı.
Usılayınsha xalıqtı kóbeyettim,
Eger de bayaǵı keksiz túrk qaǵanı,
Otúken tawlı, ormanlı jerde otırsa,
Onda eldiń qayǵısı joq bolǵanı.
İlgeri — Shantun jazıqlıǵına,
Shekemgi jerlerdi basıp aldım.
Teńizge sál jetpedim,
Túslikte — Tóǵız ersenge deyin jawladım.
Túbitke sál jetpedim,
Batısta injú kólin keshtim.
Temir dárwazaǵa shekemgi aralıqtı jawladım.
Bayqırı jerine shekem atlandım.
Usınshama jerdi qolǵa kirgizdim.
Otúken jeriniń waqıyası iyesi,
Joaq edi.
Biraq naǵız el bolatuǵın jer,
Usı Otúken qoynawı edi.
Usı jerde otırıp Tabǵash xalqı
menen táǵdirlestim.
Altındı, gúmisti, daqıllı, jipekti,
Sheksiz berip atırǵan Tabǵash xalqınıń
Sózi shiyrın, ǵáziynesı bay edi.

Olar shiyrin sóz hám baylıǵı arqalı
Uzaqtaǵı xalıqtı ózine jaqınlattı.
Jaqın kóship-qonıp júrip,
Ádepsiz qılıqlardı úyrendi,
Aqıllı kisilerdi tabǵashlar
Ajday alǵan joq
Eger kisi aldansa ruwxı, hátte
Xalqı da aldanatuǵını turǵan gáp.
Tabǵashlardıń shiyrin sóz hasıl,
Dúnyasınan kóp aldandıń.
Túrkiy xalqı, qırıldıń.
Túrkiy xalqı joq boldıń.
Túslikte-Shuǵay qaynawı túwe,
Tún jazıǵına qonıslasaq dewshi ediń.
Túrkiy xalqı joq boldıń.
Sonda shuǵıl adamlar bılay inandırıp edi,
«Zakta jasasań jamanlıq kórerseń»
Usılay inandırıp edi.
Bilimsiz kisiler sózge inanıp,
Jaqınlap barıp, kóbi qırılıp qaldı.
Eger ol jerge barsań,
Túrkiy xalqı sáni ájel kútedi.
Ótken jerinde otırıp
Sonda haqınan shıǵasań.
Ónuken qaynawında otırsań,
Máńgi elligińdi saqlaysań.
Onda túrkiy xalqı toq edi.
Ashlıqtı da toqlıqtı da tusinbeyseń.
Bir toysań ashlıqtı umıtıp keteseń,
Sadalıǵıń ushın aldandıń,
Qaǵannıń tilin almadıń.
Hár jerge kóship qonıp,
Ábden albirap sharshadıń.
Qalǵanlarıń ábden tarıǵıp,
Óli-tiri jaǵdayında edi.
Táńirim jarılqaǵanlıqtan,

Basıma baxıt qusı qondı.
Qağanlıqqa eristim.
Qağan bolıp, joq bolıp baratırğan
Xalıqtı bar qıldım.
Gedeydi bay ettim,
Azdı kóbeyttim,
Usı sózimniń jalğanı bar ma?
Türkiy xalqı hám onıń bekleri
Bunı tıńlañızlar,
Türkiy xalqın jıynap,
El etkenlerdi bunda aytqanman.
Janılıp kóshkenlerdi de bunda aytım.
Barlıq aytar sózimdi,
Máñgi tasqa bastım.
Buğan qarap bilersizler
Türkiy xalqınıń házirgi bekleri.
Taxtqa giriptar bekler,
Sizler jańılğıshsızlar goy.
Men máñgi tas.
Tabğash qağanı ónerli ustasın
Jiberdi.
Olar bólek mazar saldırtıp,
Ishi-tısın jazıw menen qaplattım.
Kewildegı sózimdi
Ulları hám tatlarğa
Shekem bilsin dep, —
Máñgi tasqa oyıp jazdım.
Burın bul bir adamlar júretuğın jol bolsa,
Házir de adamlar júretuğın soqpaq,
Usı jerge máñgi taslardı qalatıp
Jazdırdım.
Bul jazıwdı jazdırgan —
Ağası Yollıq tegin.

AVESTO

«Zardushtlik» dininiń muqaddes kitabı «Avesto» házirgi biziń eramızǵa deyingi II mıńınshı jıldıń ortalarında jasaǵan qáwimlerdiń diniy hám dúnyalıq ideologiyası, dáslepki mámleketlik, jámiyetlik—siyasiy dúzimi, mádeniyatı tuwralı tiykarǵı dárek sıpatında oǵada bahalı maǵlıwmatlardı beredi. «Avesto» 12000 ógiz terisine jazılǵan.

Ullı oyshıl, shayır hám filosof, mámleketlik isker, nızam tanıwshı, diniy bilimge tiykar salıwshı, óz dáwirinde «payǵambar» (jaqsılıq tuwralı xabar beriwshi) sıpatında keńnen belgili bolǵan Sipiytman Zardusht jasaǵan (shama menen biziń eramızǵa shekemgi 630— 553 yaki 618—541 jıllar) dáwirinde Turan hám Iran diyarında ázelden birge jasap kiyatırǵan túrkiyeler, parsılar, saklar, derbikler, massagetler, shashlılar hám basqa xalıqlardıń kópshiligi otırıqshı turmısqa óte baslaǵan dáwir edi. Bul áyyemgi Xorezm, Sogdiana, Marv, Balx, Nisaya, Xerat h.b. oraylasqan mámleketlik dúzim tiykarlarınıń jaratılıwına jaǵday tuwǵızadı.

Zardusht tiykar salǵan hám jeke qudaylıqqa tiykarlanǵan muqaddes kitap—«Avesto» payǵambar Zardusht hám basqa ulamalar tárepinen tolıqtırılıp, tártipke salınǵan. Bunda adamnıń islegen miyneti menen alǵan bilimi sáykes kelse ǵana haqıyqıy baxıtqa erisiledi degen ideya alǵa súrilgen.

Demek, kóp qudaylılıqqa qarsı shıǵıp, jeke qudayǵa sıyınıwǵa tiykarlanǵan birinshi diniy kitap «Avesto» biziń eramızdan burınǵı VI ásirniń aqırǵı hám VII ásirniń baslarında Xorezmde payda bolǵan.

«Avesto»da ustazlar ustazı, barlıq bilimler menen ónerler gıltiniń iyesi Yadzan ayrıqsha jırlanadı. Ol barlıq nárselerdiń jaratıwshısı, dúnyanıń sırların biletuǵın adamlarǵa pikir-oy inam etiwshi sıpatında súwretlenedi.

Zardusht haq niyetli adamlarǵa Yadzan buyırǵan ilimlerdi jaqsı niyet penen úyretip, olardı tuwrı jolǵa baslawshı

sıpatında súwretlenedi. «Kimde-kim jamanlıqqa qarsı aqıl-parasat penen gúres júrgizse, onda ol Axura-Mazda (eń joqarǵı táńri) jolın tutqan boladı» delinedi.

Solay etip, «Avesto» da Zardusht dúnyadaǵı ustazlar ustazı Yadzannıń táliymatın bassılıqqa alǵan hám onı násiyatlawshı birden-bir adam sıpatında súwretlenedi.

Qıpshaqlar sózligi «Kodeks kumanikus»

Orta Aziya xalıqları arasında oǵuz-qıpshaq tili ádebiy tildiń payda bolıwına tiykar salǵanı sıyaqlı, bul úlkeniń xalıqlarınıń payda bolıwında qıpshaqlardıń qáwimlik birligi hám qıpshaq tiliniń tási de úlken áhmiyetke iye bolǵan.

Bul kitaptıń tıp nusqası XIII ásirde Gota shrifti menen kóshirilgen bolıp, Veneciyanıń Mark áwliye kitapxanasında saqlanbaqta. Onı bul kitapxanaǵa XIV ásirde jasaǵan, atı pútkil dúnyaǵa belgili Italiyanıń talantlı shayıırı F. Petrarka 1362-jılı sıylıqqa bergen. Petrarkanıń ózi XIV ásirde jasaǵan bolsa da, kitaptıń kóshirilgen dáwiri XIII ásir, dep uqtırıladı.

Venger alımı Geza Kun 1880-jılı «Kodeks kumanikus» tı latın tiline awdarıp, Budapesht qalasında baspadan shıǵardı. Bunnan keyin bul másele menen kórnekle orıs tyurkologi V.Radlov shuǵıllandı. Bunnan keyin bul másele menen qazaq, ózbek hám qaraqalpaq alımları da keńnen shuǵıllanıp kiyatır. «Kodeks kumanikus»tı izertlewshilerdiń hámmesi de «bul miynet negizinen qıpshaq tili tiykarında payda bolǵan házirgi qaraqalpaq, qazaq, qırǵız, ózbek, tatar, bashqurt, noǵay, qarashay, qumıq, qarayım tilleriniń negizi» sıpatında qaraydı.

Bul kitapta sol XII—XIII ásirlerde jasaǵan ata-babalarımızdıń aytqan tolǵawları, naqıl-maqalları, ańız hám jumbaqları berilgen. Ondaǵı jumbaqlardıń, hátte, házirgi qaraqalpaq tilinde qollanılatuǵın jumbaqlardan parqı joq.

Mısalı:

Sende, mende joq,
Senger tawda joq,

Otta, tasta joq,
Qıpshaqta joq. (*qustıń sùti*)

Bul jumbaqtıń tıp nusqasında «sende, mende joq» degen sózdiń izindegi «joq» sózi «yoq» dep berilgen.

Uzın aǵash basında,
Ullı bitis bitirdim. (*kesew*)

Jazda jabıwlı toqpaq jatır.
(*kirpitiken*)

Jazda jabıwlı qayıs jatır.
(*jılan*)

Beldewde bes at,
Besewi de qasqa at. (*bes barmaq*)

Mine, bul mısallar XIII ásirdegi kitaptan alınıwına qaramastan, házirgi oqıwshılar ushın da túsiniikli bolıp tabıladı.

Bunıń menen «Kodeks kumanikus» tıń búgingi sózimizden heshqanday parqı joq dep te qarawǵa bolmaydı. Sózlikte kórsetilgenindey-aq: dúyshembi-tushanbe; Siyshembi-seshanbe, sárshenbi-sharshambe; piyshembi-panshan-be; juma-ayna; shembi-sabat kúni; ekshembi-ekshambe bolıp jazılǵan.

Qalay bolǵanda da, «Kodeks kumanikus»tıń tili qaralpaq tiline júdá jaqın. Al, sózliktiń atı máselesine kelsek, kitaptıń ataması latın tili tiykarında berilip, «Kodeks» — sózlik degen mánini ańlatıp, «kumanikus» (kumanlar) — «qıpshaqlar» degen pikirdi ańlatadı. Sonıń ushın da, bul kitaptıń atı «Qıpshaq tiliniń sózligi»,— degen sheshimge kelemiz.

XIII ásirde ádebiyat penen birge til ilimi de keń rawajlangan edi. Bul kitap, negizinen, til ilimine baǵıshlanganı menen de, onı ádebiy estelik sıpatında da qollaw-

ğa boladı. Sonlıqtan da, ol til hám ádebiyat ilimi ushın teńdey xızmet atqaradı.

Qorqıt ata estelikleri

Qorqıt ata kitabı «Kitab dedam Korkut» oğuz-qıpshaqlardıń qaharmanlıq dástanı bolıp, VIII— XII ásirlerdegi Sırdárya boyın jaylağan Oğuz-qıpshaqlardıń ómirinen payda bolğan ádebiy estelikler bolıp esaplanadı. Qorqıt waqıyaları negizinen VIII ásirde payda bolsa da, kitap negizinen XVI ásirde Azerbayjanda xatqa túsirilip «Kitab dedam Korkut ğali lisan tayfa oğuzan» degen at penen málim.

Qorqıt ata kitabınıń negizgi syujetleri Sırdárya átirapındaǵı Jańakent qalasınıń dógeresinde payda bolğan. Qorqıtın sol jerde jasaǵanlıǵınıń da ózi bul pikirdi tastıyıqlaydı. Biraq belgisiz sebepler menen bul kitap Kavkazǵa qaray awısıp ketken. Jer, suw atamaları jaǵınan ádewir ózgerislerge ushıraǵan. Bul máselege úlken itibar bergen V. Bartold óziniń «Türk eposı Kavkazda» degen miynetinde «Bunıń eń baslı sebebi jırdıń payda bolǵanınan jeti ásir keyinirek xatqa túsiriliwi edi. Sonıń ushın da, jırdıń payda bolǵan watanı, hátte atamaları ádewir ózgeriske ushıradı» — dep dálilleydi. Sebebi shıǵarmanıń baslı qaharmanınıń ózi de Qorqıt jasaǵan zamánǵa hasla sáykes kelmeydi. XII ásirdeń aqırında Kavkazda xanlıq etken Qara qoylı túrkmeneriniń xanı Bayandur xan. Biraq ta dástandaǵı waqıyalar bunnan anaǵurlım ertede IX ásirdegi Oğuz-qıpshaq birlespesiniń waqıyaların sóz etedi.

Ded (deda) sózi negizinen eski saklardıń sózinen alınǵan. Túrkshe «ata» degen maǵnanı bildiredi. Qorqıt ata kitabınıń házirge shekem eki nusqası saqlanǵan bolıp, birinshisi — Drezden (Germaniya) nusqası, al ekinshisi Vatikan (Italiya) nusqaları bolıp esaplanadı. Drezden nusqasında on eki syujet saqlanǵan bolsa, Vatikan nusqasında sonıń tek altawı ğana saqlanǵan. Qorqıt ata

haqqında qaraqalpaqlar arasında da kóp ǵana ańızlar saqlanǵan. Jırdıń baslı qaharmanı da Qorqıt ata kópti kórgen kósem jıraw. Xan aldında sózin ótkize alatuǵın keńesshi. Qolına qobız alıp shertse, sazınıń jetken jeri qozǵalıp, kózi túsken jer kógerip shayqalıp sala beretuǵın dana jıraw. Qolına qobız uslaǵan ellerdiń bárinde de bul haqqında úlken ańızlar qalǵan. Jırawlardıń aytıwına qaraǵanda, qobızdı oylap tapqan da, eger qolına alsa, júregi tas bolıp qalǵan adamdı saz benen, sóz benen jılatatuǵın da sol—Qorqıt.

Qorqıttan miyras bolıp qalǵan on eki jırdı, on eki dástan—dep atasa da boladı. Atap aytqanda, bundaǵı waqıyalardıń bári de IX— XII ásirlerdegi oǵuz-qıpshaq qáwimleriniń sırtqı hám ishki dushpanları menen soqlıǵı-sıwları sóz etilgen. Qorqıt ata kitabında 1043-jılı Jańakentti taslap qashqan shah Máliktiń atı ataladı. Tariyxıy dereklerde Málik sahaba arablar basqınshılıǵı dáwirinen qalǵan eń sońǵı xan sıpatında da kórinedi. Bul haqqında qaraqalpaq shejirelerinde de ayırım maǵlıwmatlar bar. Máselen, Berdaqtıń «Shejire» dástanında:

Ánes, Málik eki kisi,
Payǵambardıń sahabası,
Ánes qazaqtıń babası,
Sonnan alash bolǵan eken.

Máliktiń ulı Razı haq,
Jaslıǵında qoydı ǵulpaq,
Kiygen eken qara qalpaq,
Sonnan qaraqalpaq bolǵan eken.

Qorqıt ata kitabınıń dáslepki bólimi naqıl-maqal sózlerden baslanadı. Bul sózlerdiń kópshiligi bizge tanıs. Hár kúni oshaq bası ayıtılıp júrgen sózlerden parqı joq. Biraq sóz bolǵanda da eń jaqsıları saylap alınǵan. Haqıyqıy poeziya dep atasa boladı. Mısalı:

Baylıq baxıt ákelmes,
Salma teńiz toltırmas,

Ózimshil ózgeni oylamas,
 Menmendi quday sıylamas,
 Sabırlı at súrinbes,
 Menmenge baxıt berilmes,
 Erkelep ósken qız bolmas,
 Ózińnen tuwmay ul bolmas,
 Jattıń ulı qashaǵan,
 Ózgeniń qızı oshaǵan,
 Úyilgen topıraq taw bolmas,
 Doslasqan el jaw bolmas,
 Eshekten tulpar bolmas,
 Mıyqıdan suńqar bolmas,
 Kók shóp ósip, taw bolmas,
 Gúl suwıqta óspes,
 Ketik qılısh kespes
 Tozǵan paxta bóz bolmas,
 Áwelgi dushpan el bolmas,
 At qıynalmay jol baspas,
 Jaraqlı dushpan baǵınbas,
 Sıqmar jomart atanbas,
 Ósekshil órge óte almas,
 Anası jamannıń — qızı jaman,
 Atası jamannıń — ulı jaman.
 Atanıń kewli balada,
 Balanıń kewli dalada.

Hayal-qızlar obrazı Qorqıt ata dóretiwshiliginde ayrıqsha ózgesheliklerge iye. Ol hayal-qızlardı er adamlardan ajıratıp qaramaydı. Kerisinshe, hádden zıyat qásterleydi. Hayallardaǵı gózzallıq, olardaǵı opadarlıq, aqıl-parasat dúnyası, analıqtıń mehribanlıq kelbetin Qorqıt oǵada tásirli súwretleydi.

Qorqıt ata kitabınıń jazılıw úlgisin poeziya dep qarasa da boladı yaki bolmasa prozadaǵı sheshenlik sóz, — dep qarasa da boladı. Yaǵnıy, folklor menen tıǵız baylanısqaan dástanlıq usılda jazılǵan. Dástannıń til qurılısı bolsa, negizinen túrkmen hám ázerbayjan tillerine oǵada jaqın keledi. Biraq qıpshaq belgileriniń de bar ekenligin seziwge boladı.

Qorqıt ata kitabı on eki bólek jırdan ibarat. Olardıń hárbirin óz aldına kishkene bir dástan dep qarawǵa boladı. Dástanlar haqıyqatında da, tilge bay, syujetlik mazmunı jaǵınan tariyxıy haqıyqatlıqqa oǵada jaqın bolıp, VIII— XII ásir waqıyaların óz ishine aladı.

Qorqıttan kóp sóz qalǵan. Bunı hárbir jıraw ózinshe jetildirip, ayırımları awızeki xalıq dóretpesi qorına da ótip ketken. Onıń oǵada danıshpan jıraw bolǵanın tómendegi tolǵawı da tastıyıqlaydı:

Mısalı:

Adam ishpes ashshı suwdıń aqpaǵanı jaqsıraq,
Jılqı jemes jaman shóptiń óspegeni jaqsıraq,
Dańq ápermes balanıń, ákesiniń belinen bolmaǵanı jaqsıraq,
Jalǵan sózdiń dúnyaǵa kelmegeni jaqsıraq.
Bilimli, intizamlı adamlarǵa baxıt bergey,
Tóreli sóylegen adam toqsan jil ómir kórgey.
Iyesiniń iyisin ózge bilmes, at biler,
Kóshkenlerdiń qádirin ózge emes kóshek biler.
Júk artqannıń qádirin, júkshi emes eshek biler.
Qızıl júzdiń qádirin qız bilen jawan biler,
Jer qunarın shóp penen awqatlangan ań biler.
Jer tegisin juwırǵan kiyik bilen qunan biler,
Jır mánisin el menen sırlasıwshı jıraw biler.

Qorqıt atanıń qosıqlarında tap usınday qulaqqa qonımlı didaktikalıq máseleler oǵada bay bolıp keledi. V.Bartold: «Qorqıt ata túrk taypalarınıń kórer kózi de, sóyler sózi de boldı» degen sózdi aytqan eken. Bul jaǵınan qaraganda, ol aqlı asqan qariya. Kórkem sózdiń sultanı bolǵan adam. Sonıń menen birge, ol oǵada sınshı. Óz zamanı haqqında tóreli pikirler ayta alǵan.

OGUZNAMA

Oğuznama yaki Ógiz xan haqqındaǵı dástan negizinen oğuzlardıń IX— X ásirdegi Aral teńizi menen Kaspiy teńizi aralıǵındaǵı Kongar pecheneg birlespeleri tiykarında payda bolǵan. Bul jaǵınan qaraǵanda qaraqalpaqlardıń ótmish tariyxı menen birqansha jaqınlasıp baradı. Sol dáwirdegi tariyxıy dereklerge súyensek, oğuzlar pechenegler menen birikken. Sońınan Kiev rusı knyazları menen aralasıp, Don dáryasınıń boylarına jaylasqan. Bul biziń babalarımız bolǵan «Qara bórikliler»di eske túsiredi. Biraq sol nárseni eske alıw kerek, ol waqıtları oğuz hám qıpshaq uǵımları keń maǵanada edi. Sonıń ushın da ol Orta Aziya, Qazaqstan hám Kavkazdıń birneshe türk tilles xalıqların payda etti. Al qara bórikliler bolsa, sol oğuz-qıpshaq taypasınıń tek bir bólegi gána edi. Sonlıqtan da, biziń mádeniy tariyxımızdıń tórkini sıpatında kórindi. Usı tiykardan qaraǵanda «Oğuznama» barlıq türk tilles xalıqlar ádebiyatına ortaқ shıǵarma bolıp esaplanadı.

«Oğuznama»nı qosıq penen yaki qara sóz benen jazılǵan dástan dep bahalaw múmkin. Onıń jazılıw forması qara sóz bolǵanı menen sózlerdiń sırtqı uyqasları, ırǵaqları oǵada sheberlik penen berilgen. Soǵan qaray otırıp, onı poeziya dep te ataw múmkin. «Oğuznama» tiykarınan 12 bapтан ibarat bolıp, hárbir bapta Oğuz batırdıń qaharmanlıqları sóz etiledi.

Oğuz batır haqqında türk tilles xalıqlar arasında kóp gána ańızlar taralǵan. Olardıń bárin de tariyxıy jaqtan tuwrı jazılǵan dep qarawǵa bolmaydı. Biraq olardıń ayırımları tariyxıy waqıyalar menen sabaqlas bolıp, keyingi waqıtları xatqa túsken. Negizinen türkiy xalıqlarınıń kelip shıǵıw waqıyaları menen baylanıslı. Shıǵarma til ózgesheligi jaǵınan «Qorqıt ata» jırına oǵada jaqın turadı.

Biraq dástandı bayanlaw usılı Orxon-Enisey jazıwların eske túsiredi. Mısalı: «Bolsın dedi olar, onıń sıqılı usınday. Endi bunnan soń súyinish taptı. Ótken kúnlerden bir kúni Ay qaǵan tolgattı, kóz jarıp ul bala tuwdı.

Usı uldıń júzi kók edi, awzı ottay qızıl, kózleri qızgılt, shashları, qasları qara edi. Perishtelerden göre kóriklierek edi. Usı bala anasınıń kóksiniń uwızın tatıp kórip, onnan keyin embedi. Shiyki gósh, sharap soradı. Tilge kele başladı. Qırq kúnnen soń eńbekledi, júrdi, oynadı. Ayağı ógizdiń ayağınday, beli bóriniń belindey, jawırını buğanıń jawırınınday, gewdesi ayıwdıń gewdesindey edi. Tula boyın qalıń túk basıp ketken, jılqı bağıp, atqa minip, ań awlap júrgen edi. Kúnlerden kúnlər, tünlerden tünler ótip jigít boldı.

Dástan usılayınsha dawam etip kete beredi. Óguzdıń ákesiniń kim ekenligin de aytıp bere almaydı. Al anası bolsa Ay. Onnan tuwılğan bala qırq kúnniń ishinde birden erjetip ketken. Hátteki adamğa uqsaganı menen túr-túsi buğağa mezzeydi. Bul jağınan avtor adam balası Gavmart yağny (Buğa adam) Koyumars haqqındağı shıǵıs ańızlarına elikleğenligi sezilip turadı.

Haywan sıpat bul adam qanday bolğanda da, ózin aqıllı sezedi. Ań awlaw menen shuğıllanadı. Adamzat hám jılqılarga qáterli bolğan ańlar menen gúresedi. Máselen, ol ańlardıń hámmesine qáwip salğan múyiz tumsıq penen ayqasıp, onı jeńedi.

Ótken kúnlərdiń birinde Óguz qağan tańrisine sıyınıp turğan edi. Aspannan bir kók jariq tústi. Kúnnen jaqtı, aydan qarańgılaw edi. Óguz qağan kórdi, sol sáwleniń arasında bir qız bar edi. Onıń basında ottay sáwle shashıp turğan bir meńi bar edi. Kúlse aspan qudayı kúletuğın, jılasa aspan qudayı jılaytuğın dárejede edi. Óguz qağan sol qızğa úylenedi hám onnan Kún, Ay, Juldız dep atalğan úsh perzentli boladı. Soń jane Kók, Taw, Teńiz degen perzentleri boladı.

XOJA AXMET YASSAWIY

Orta Aziyadağı sufizm táliyimatınıń eń kózge kóringen wákillerinen biri **Xoja Axmet Yassawiy** túrkiy xalıqlar arasınan shıqqan belgili danışpanlardan biri. Ol 1105-jılı tuwılğan dep esaplınsa, al ólgen jılı námálim.

Xoja Axmettiń Yassawiy atanıwı negizi Yassi qalasınıń tariyxı menen baylanıslı. Sebebi, Yassi Sırdárya boyındağı eń eski qala bolıp, X ásirde baslap Túrkstan bolıp ózgergen.

Yassawiy júdá ulama adam bolıp, ol quran tafsifin pútkil túrkiy dúnyasına tanıtqan adam. Sonıń ushın da, «Mekke-Muhammed, Túrkstanda — Xoja Axmet» — dep atalğan. Hátte Amir Temurdıń ózi de bul ullı háziret aldında bas iyip, onıń qábirine úlken maqbara qurǵızǵan. Bul maqbara házir de bar.

Muhammed payǵambar óliminen keyin, basqa sahabalar musulman dinine de ayırım ózgerisler kirite baslaǵan. Dindi mámleketlik basqarıw menen pútkilley aralastırıp jibergen. Usınday jaǵdaylarǵa baylanıslı ómirde ayırım narazılıqlar payda bolǵan. Din iyeleri: «Bul dúnyadağı biybastaqlıqlardı tek o dúnyada ǵana jazalaydı», — degen sheshimge kelgen. Usınday sebepler menen sufizm táliyimatı kelip shıqqan.

Lekin, sufizm táliyimatınıń tiykarı, tárki dúnyashılıq emes edi. Sebebi, sufistler sap musulmanshılıqtı, onıń qaǵıydaların buzrawdı úgitleydi. Quran súrelerine ámel etiwdi ótindi. Biraq xalıqtıń sawatsızlıǵınan paydalanıp, ayırım hákimlik toparlar ózlerine paydalı bolǵan ózgerisler kirgizdi. Sufizm sonday ádalatsızlıqlarǵa qarsı narazılıq tiykarında kelip shıqtı.

Xoja Axmet Yassawiy tap usı dáwirde jasadı. Ol quran táliyimatın tereń iyelegen talantlı ulama bolǵanı ushın da, bul táliyimattı pák halında túrkiy dúnyasına tanıstırǵandı abzal kórdi. Sonıń ushın ol, óziniń shayırlıq sheberligin de islam dúnyasına baǵıshladı.

Ol óziniń dáslepki hikmetlerinde tárki dúnyashılıqtı, dárwishlikti maqullaydı. Sebebi, onıń «bul dúnya da, o dúnya da gózzal jaratılǵan»,—degen pikirlerinen buni anıq ańlawǵa boladı. Ol Qurandı adamzattıń baxıtlı jasawı ushın eń qúdiretli kúsh—dep biledi. Biraq onıń qaǵıydaların buzıp atırǵan adamlar menen gúresiw jolında ádewir qıynaldı. «Olardı tek Allataala jazalaydı» degen sheshimge keledi. Sonıń ushın da, Islamdı uǵıt-násiyatlar tiykarında, sol Muhammed payǵambar táliymatı negizinde saqlap qalıw ushın gúresedi.

Xoja Axmet Yassawiy sol tiykarda adamlardı ádalatlı hám insaplı bolıwǵa shaqırdı. Sonıń ushın da ol óz hikmetlerinde:

Qazı imam bolǵanlar,
Nahaq dawa qılǵanlar,
Aqırzaman bolǵanda,
Yuk astında qalarlar.

Haram tamaq hákimler.
Jáhán malın alǵanlar.
Óz barmaǵın tishlaban.
Qorqıp turıp qalarlar.

—dep jar saladı.

Xoja Axmet Yassawiy negizinde úlken talantlı shayıp bolǵan. Ol barlıq talantın islam táliymatına baǵıshlap, «Diywanı Hikmet» dep atalǵan úlken kitap jazǵan. Bul kitap türkiy tiliniń Qıpshaq dialektinde jazılǵan. X ásirde qalǵan estelik bolıp, bárshe türkiy xalıqlarınıń miyrası sıpatında xızmet etedi. Sóz qurılısı jaǵınan qaraqalpaq tiline de ádewir jaqın.

Yassawiy: «haqıyqatlıq shegaraları tek o dúnyaǵa barǵan jerde ǵana ashıladı»—dep boljaydı. Sebebi, «Adamlar bul dúnyada kóp ǵana gúna islerdi isleydi. Bul islerdi heshkim bilmeydi dep oılaydı. Biraq Allataala hárqanday jaqsı hám jaman islerden xabardar. Ol ekinshi dúnyaǵa barǵanında qaytadan tiriltip, óziniń ádalatlı hükimin shıǵaradı»—degen sheshimge keledi.

Sonıń ushın da, «ekinshi dúnya, ádalat dúnyası», dep túsindiredi.

Mısalı:

Basım topıraq, kózim topıraq, ózim topıraq,
Haqıyqatqa jetermen—dep ruwxım tarqaq,
O dúnyada bolar eken tek haqıyqat,
Tamshı bolıp jer astına kirdim mine.

Xoja Axmet Yassawiy insanlardı pák hám ádalatlı bolıwǵa shaqıradı. Onıń pikiri boyınsha «Hárqanday danalıq, ullılıq adamlardıń bir-birewine bolǵan múriwbetinen baslanadı. Adamnıń jaqsılıǵı buzıqlıqtan saq bolıw, hárqanday ǵarip-qáserlerge járdem kórsetiw arqalı belgilenedi», deydi.

Yassawiy olardıń Allataalaǵa shın beriliwshiligin maqulıladı. Biraq, miynetten qashıwın biykarıladı. Sonlıqtan da ol, hárqanday mómin adam sadaqa alıwǵa haqılı, dep esaplamaydı. Máselen ol: «Birinshi gezekte mayıp adamlarǵa sadaqa berıń», — dep aytsa da, biraq «Onıń ne sebepten mayıp bolıp qalǵanın sorań. Eger ol gúnasız adamlarǵa jábir berip mayıp bolıp qalǵan bolsa, onday adamlarǵa sadaqa beriw gúna»—deydi. «Yaǵnıy sadaqa eki taypadaǵı adamlarǵa tiyisli: Birinshisi— miynet islewge múmkinshiligi joq mayıp, ǵarrı hám balalarǵa, ekinshisi— ózińniń bilmegenińdi úyretken adamǵa. Hárqanday adam Allataalanıń bendesi. Sonıń ushın da, birewdiń baylıǵın qızǵanıw, birewdiń ǵarıplıǵın pesh qılıw hasla múmkin emes. Eger, hadallıq penen tabılǵan baylıq bolsa, Alla onı alǵıslaydı. Al, eger, sútخورlıq penen jıynalǵan baylıq bolsa, keleshekte onıń da sorawı bar»—dep túsindiredi. Sol ushın da ol óz hikmetlerinde:

Dana bolsań ǵariplerdiń kewlin awla,
Eldi gezip, jetimlerde mehir áyle,
Nápsi jaman buzıqlardan moyın tawla,
Moyın tawlap, dárya bolıp tastım mine.

— dep jazǵan.

Yassawiy din iyelerin Allataalanıń húrmetli elshileri — dep tanıydı. Sonıń ushın olarǵa da, qayır-sadaqa inam etiw kerek.

Biraq, ol qayır-sadaqanı baylıqqa aylandırmaqshı bolǵan jaǵdayda úlken gúnaǵa batadı. Usınday sebepler menen ol, din iyeleriniń ózin de eki toparǵa bólip qaraydı. Yaǵnıy, «qanaatlı» hám «qanaatsız» toparlar. Máselen, bunday toparlar haqqında ol óz hikmetlerinde tómendegishe jazǵan:

Dúnya ushın pardaların asharlar,
Teńge beseń dárya bolıp tasharlar.
Ǵarıblerden arraǵıraq qasharlar,
Ushbu yańlıǵı shayıxlardan yıraq bol.

Sonıń ushın da, Xoja Axmet Yassawiy islam táliymatınıń naǵız jankúyeri boldı.

Ol óziniń hikmetleri arqalı ózi jasap turǵan X ásirde táriyiplep kórsetpekshi boldı. Sebebi, islam táliymatı tiykarları «Patsha menen wázirge — ádalat, móminge — qanaat, ázzige — miyrim-shápáát, jamanǵa — kesapat» — degen sózlerden baslanadı. Bul Allataalanıń tilekleri bolıp, bunday qaǵıydalar buzılǵan jaǵdayda insanlar arasında kelispewshilikler kelip shıǵa beredi. Sonıń ushın da, Xoja Axmet Yassawiy óz zamanı haqqında:

Áhli dúnya xalqımızda sahawat yoq.
Patshalarda, wázirlerde ádalat yoq.
Dárwishlerdiń duwasında inabat yoq.
Bir ǵaniybet bashimizǵa túshti doslar.
Aqırzaman alımları zalım boldı,
Xoshametti áylegenler alım boldı,
Haqnı aytqan dárwishlerge ǵanım boldı.
Ájep sumlıq zamanalar boldı, doslar.

— dep jazadı.

Usınday sebepler menen xalıq, Xoja Axmet Yassawiydi úlken danışpan ulama hám shayır sıpatında tanıydı.

Xoja Axmet Yassawiy miyrası Oraylıq Aziyanıń bárshe xalıqları ushın ortaq. Ol kórnekli ulama bolıwı menen

bir qatarda talantlı shayır bolǵan. Sonıń ushın da, túrkiy xalıqlardıń jazba ádebiyatınıń saǵası Yassawiyden baslanadı. Yassawiy bul hikmetleri arqalı ómirден úlken ádalat jolın izlese, ekinshi jaǵınan túrkiy poeziyasınıń dańqın pútkil dúnyaǵa jayadı.

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. Erte dáwir ádebiyatınan kimlerdiń dóretpelerin bilesiz?
2. «Orxon-Enisey» jazıwlarında qanday qaharmanlar bar?
3. «Qorqıt ata» kitabında jaqsılıq penen jamanlıq arasındaqı ayırmashılıqtı qalay sáwlelendirgen?
4. «Oǵuznama»da Kún, Ay, Juldız, Kók, Taw, Teńiz túsinikleriniń kelip shıǵıwı qalay berilgen?
5. Erte dáwirdegi ádebiy shıǵarmalardan úzindiler yadlań.

SULAYMAN BAQIRǴANIY

Sulayman Baqırǵanıy orta ásirlerdegi diniy-filosofiyalıq tasawwif táliymatınıń kórneкли wákilleriniń biri, óz dáwiriniń ullı oyshılı, talantlı shayır, danışpan alım bolǵan. Túrkiy tasawwif poeziyasınıń tiykarın salıwshısı Axmed Yassawiydiń shákirti. Onıń Axmed Yassawiydiń shákirti ekenligin tómendegi hikmetlerinen de kóriwge boladı:

Sháriyattı sózlegen, tariyqattı izlegen,
Haqıyqattı bildirgen shayxım Axmed Yassawiy.

Sulayman Baqırǵanıy 1123-jıllar shamasında tuwılǵan. Xalıq arasındaqı ańız-áńgimelerge qaraganda, ol Axmed Yassawiyden birneshe jıl tálim alıp, ilim-bilimin xalıqqa taratıw ushın ruqsat aladı.

Axmed Yassawiy «Sen mendegi barlıq ilim-bilimdi úyrendiń, endi pirlık, ustazlıq xızmetti baslawıń kerek. Erteń tań azanda esigińniń aldına kelip bir túye shógedi, sol túyeni minip, bas jibin basına qoy. Túye qay jerge barıp shókse, sol jer seniń mákanıń bolar»— dep ruqsat

beredi. Sulayman jáne birneshe jil shákirtlikte júrip, ilim-bilimimdi ele de tereńlestirsem degen oyınıń bar ekenligin bildirse de, ustazı óziniń pikirinde qaladı. Haqıyqatında da, erteńine azanda esiginde túyeniń shógip atırǵanın kóredi. Túyeni minip, bas jibin basına qoyadı. Túye Xorezm elatınıń kún batıs tárepine barıp shógedi. Turmaydı, Sulayman Baqırǵanıy tilek tileydi, túye turmaydı. Aqırında túye (bozlaydı) baqıradı. Orta ásirlerdegi jazba esteliklerde «bozlaydı» sózi qollanılmaǵan, onıń mánisi «baqırdı» sózi menen ańlatılǵan. Sol jerge Baqırǵan atı sonnan berilgen, — delinedi xalıq ápsanalarında. Sulayman Baqırǵanıydıń kelip qonıs basqan mákanı házirgi Qaraqalpaqstan aymaǵı bolıp, onıń qábiri de Moynaq rayonındaǵı Hákim ata áwliyesinde jaylasqan. Onıń ne ushın «Hákim» atalıwına baylanıslı da tómendegi ápsana ushırasadı: Ol jas waqtınan baslap Axmed Yassawiyden tálim aladı. Bir kúni Xızır Ilyas baba Sulaymannıń bul háreketine qayıp bolıp: «Hákimlik is islepseń, endi atıń Hákim Sulayman bolsın», — dep duwa oqıydı. Sonnan Hákim Sulayman atalǵan. Bul tuwralı maǵlıwmatlar onıń «Xızır Ilyas atam bar» hikmetinde de saqlanǵan:

Eski-túski bórkim bar, sarıq-sarsıq kórkim bar,
Shayxım otınǵa aytsa, barmasqa ne erkim bar,
Tonım otınǵa shulǵap, denem suwıqqa terlep,
Ishqıdan muxabbat izlep, Xızır Ilyas atam bar.

Sulayman Baqırǵanıy 1186-jılı qaytıp boladı. Ol Axmed Yassawiyden keyingi táasawwif aǵımınıń eń kórnekli wákilleriniń biri bolıp, tek Orta Aziyada emes, al, Edil, Jayıq boyı xalıqları — tatar, bashqurtlar arasında da «Hákim ata» atı menen keńnen belgili.

Tásawwif aǵımınıń úlken wákili jerlesimizdiń hikmetleri qaraqalpaq tilinde ele tolıq járiyalanbadı.

Alisher Nawayı óziniń «Nasaymul-Muxabbat» shıǵarmasında Axmed Yassawiy hám onıń shákirti Sulayman Baqırǵanıy tuwralı bilay dep jazadı:

«Hákim atanıń atı Sulaymandur,
Xoja Axmed Yassawiydiń murididur».

Tasawwif táliymatında ádalatsızlıq, jamanlıq, paraxorlıq, nadanlıq, dúnyaparazlıq illetiniń rawajlanıwına sharayat jaratıp bergen bul dúnyanı, baylıqtı, nápsini kewilden quwıwǵa shaqırıq taslanadı, ruwxıy páklik úgit násiyat etiledi. Sulayman Baqırǵanıy:

Sháriyat bazarında tahsil kerek,
Tayqat bazarında taqsır kerek,
Haqıyqat bazarında ásir kerek,
Álem yıǵnap, haq ásin bilse bolmas.

— degen hikmetli sózlerinde haqıyqatlıq haqqında dúnya jıynap haqıyqatlıqtı bilip bolmaytuǵunlıǵın sóz etedi.

Tasawwifte insan uluǵlanadı. Sonıń ushın, Sulayman Baqırǵanıy óziniń hikmetleriniń birinde:

Kimdi kórseń Xızır bil,
Túndi kórseń qádir bil,

— dep jazadı.

Yassawiya aǵımında — «nápsi» tárbiyası tiykarǵı orınlardan birin iyeleydi. Nápsi insandı haq jolınan adastıradı. Nápsini tárbiyalaw, jamanlıqlardan tazalanıw, jigerdi bek-kemlep, onı qadaǵalawdı kúsheytiw zárúrligi ayıladı.

Haq jolına erisiw ushın kewilden menmenlikti quwıw nápsini tárbiyalawdaǵı birinshi qádem esaplanadı:

Qutǵarǵu ózińni bunda qullıq birlan,
Kirmegil tamuǵ (dozaq) ishra «men»lik birlan

Axmed Yassawiyde «Allanı bilgenler nápsine hákimlerdur» degen pikir ushırasadı.

Sulayman Baqırǵanıydiń nápsi haqqında jazılǵan hikmetlerinde bul ayqın kózge taslanadı:

Nápsim aytur: bul dúnyanıń mülkin bolsam,
Qıtay, Qırǵız, Qıpshaq, Hindistandı alsam,
Aǵıban Chın, altın, gúmis tánlik qılsam,

Baxıt etse, bir ganj dúzip jatayın der.
Ruwxım aytur: sháriyattıń ilimin bilib,
Ilim birla tariyqatnıń yolın bilib,
Sáhár waqta oyawlıqtı ádet qılıb,
On besh yashdıń qalmış namaz óteyin der.

Sunday-aq ol hikmetlerinde «Muńlı ájiz boldım men, nápsimdi ózden juldım men», «Basıp nápsińdi óltir, qızıl júzińdi soldır, Hákim Sulayman quldur, satıp jesin dárwishler», «Qul Sulayman sen gúnahkar, nápsińe ot bergil zinhar», h.t.b dep jazadı.

Haqıyqatında da, insannıń ruwxıy dúnyasınıń ózgeriwine tásir jasaytuǵın nápsi tárbiyasına Baqırǵanıy babamız eń tiykarǵı dıqqattı awdarǵanın kóremiz.

Sulayman Baqırǵanıydıń hikmetlerin úyrenip qaraǵanıımızda, onıń tek túrkiy tá sawwif poeziyasınıń ǵana emes, al, arab-parsı tilinde jazılǵan hikmetler, tá sawwif ulamalarınıń miynetleri menen jaqsı tanıs bolǵanı kózge taslanadı.

Sulayman Baqırǵanıy ómiri hám dóretiwshiligi ele de izertleniwdi talap etetuǵın máselelerdiń biri. Sabaqlıqta alıńǵan materiallar filologiya ilimleriniń doktorı profesor Sh.Ábdinazimovtıń «Sulayman Baqırǵanıy hikmetleri» temasındaǵı kólemlı maqalasınan paydalanıldı.

ÁDEBIYAT TEORİYASINAN MAǒLÍWMAT

Másnawiy—arab sózi bolıp ekilik degen mánini ańlatadı. Bunda qosıq birgelki únles uyqasqa tiykarlanadı. Másnawiylerdiń hár bir bánti óz ara uyqasatuǵın eki qatardan ibarat boladı (a-a, b-b, v-v tárizde).

Másnawiy shıǵıs ádebiyatında kóp qollanıladı, ásirese ol dástanlıq shıǵarmalarda keń paydalanılǵan. Mısalı, Shıǵıs ádebiyatında eń kóp tarqalǵan «Hamsa» dástanları, Yusup Has Hajibtıń «Baxıtqa baslawshı bilim», Axmet Yugnakiydıń «Haqıyqatlar sıylıǵı» shıǵarmaları usı masnawiy qosıq forması menen jazılǵan. Mısalı:

Endi keldi seniń gúres náwbetiń, — a
Jaqsılıqqa toltırǵay jer betin, — a
Jaqsını gúl eter eldiń algısı, — b
Jamandı qum eter xalıqtıń ǵargısı, — b
Bolsa basshı jaqsılıqtı qollaǵan, — v
Ol jerlerde ádil tártip ornaǵan — v

— dep beriledi Yusup Has Hajibtiń «Baxıtqa baslawshı bilim» shıǵarmasında.

YUSUP HAS HAJIB

Yusup Has Hajib XI ásirde jasaǵan shıǵıs elleriniń kópshiligine belgili bolǵan kórnekli shayır hám alımlarınıń biri. Ol jasap turǵan zaman túrkiy xalıqlar birlespesiniń eń rawajlanǵan zamanı, Qaraxaniyeler mámleketiniń ilim hám pán jaǵınan ósıp, joqarǵı basqıshqa kóterilgen dáwiri edi. Sonıń ushın da, bul ájayıp shayır túrkiy tilindegi jazba poeziyasınıń baslawshılarınıń biri boldı.

Yusup Has Hajibtiń pikiri boyınsha mámleketti basqarıwdıń ózi bilim tiykarında bolmaǵı kerek. Mámleketlik degenniń ózi — adamlardı qurǵın jasawǵa baslaw. Bul jolda oǵada kóp adamlar bas qatırǵan. Talay-talay kitaplar basılıp shıqqan. Al, bul kitaplardıń bári de arab hám parsı tillerinde edi. Al, men bolsam, sol kitaplardan paydalanǵan halda túrkiy tilindegi dáslepki danıshpanlıq kitabın jazbaqshı boldım. Bul kitaptıń negizin eldi ádillik penen basqarıw usılları quraydı, — dep kórsetedi.

«BAXÍTQA BASLAWSHÍ BILIM» shıǵarması

Dástanda avtor negizinen tórt túrli máseleni ortaǵa qoyadı. 1) Ádalát, 2) Dáwlet, 3) Aqıl, 4) Qanaat. Eldi basqarıw ushın usı tórt talap oǵada zárúr bolıp esaplanadı.

Birinshiden, eldi basqarıw ushın patsha ádil bolmaǵı lazım. Bul baǵdar dástanda Kúntuwdı patsha obrazı arqalı berilgen.

Ekinshiden, xalıq abadan jasawı ushın mámlekettiń ǵáziynesi mol bolıwı hám bul baylıqtı óz ornında jum-

sawshı bilimli adamları kerek. Patshalıqtıń gáziynesi esap sanaq arqalı alıp barılsa gána el baxıtlı, dáwletli boladı. Bul hádiyseler patshanıń wáziri Aytoldı obrazı arqalı beriledi.

Úshinshiden, mámleket aqıl hám parasat arqalı basqarılwı kerek. Bul másele wázirdiń aqıllı ulı Uǵdurmish obrazı arqalı sheshiledi.

Törtinshisi, hárqanday adamnıń qanaatlı-insaplı bolıwı kerekligi wázirdiń tuwısqanı, dárwısh Odgurmish obrazı arqalı berilgen.

Sonıń ushın da, Yusup Has Hajib el basqarıw ushın aqıllı adamlardıń zárúr ekenligin árman etedi. Yaǵnıy, onıń aytıwı boyınsha «Bir adam pútkil eldi basına kóteriwi qıyın. Oǵan qol ushın beriwshi danıshpanlar kerek». Ol hámme waqıt xalıq tárepinde turıp sóyleydi. Xalıqtıń bir wákili sıpatında patshadan úsh túrli ótinishti qabıl etiwın soraydı.

Áy el iyesi. Xalıqtıń sende úsh ótinishi bar. Onı orınlaw parız hám qarız.

Birinshi—puldiń qádirin kóbeyt.

Ekinshisi— xalıq ushın zárúr bolǵan ádalatlı zańlardı shıǵar.

Úshinshisi— jollardı qaraqshılardan qorǵa!

Áy, eldiń sárdarı! Usı úsh talaptı orınlaǵannan keyin, xalqıńnan da úsh nárseni talap qil!

Birinshi— shıǵarǵan buyırǵıńdı xalıq tolıq orınlawı kerek.

Ekinshisi—mámleketke tapsırılıwı kerek salıqlar waqtında tapsırılısın.

Úshinshisi—pútkil xalıq dostıńa dos, dushpanıńa dushpan bolsın.

Yusup Has Hajib bunnan tısqarı óz shıǵarmalarında didaktikalıq máselelerdi de sóz etken. Máselen, «Adam eki túrli boladı. Birewi—úyreniwshi. Ekinshisi—úyretiwshi. Bul eki sıpattan bos qalǵan adam haywan qatarında boladı. Sonıń ushın da, ya onısın, ya bunısın tańlap al» — dep wásiyat etedi.

Shayırdıń pikiri boyınsha, wázir hám láshkerbası mámlkettiń úlken tayanışı. Wázir bilimi arqalı háreket jasasa, láshkerbası kúsh-qúdireti arqalı xalıqtı qorǵaydı. Mısalı:

Wázir, láshkerbası—bul eki álem.
Birewinde—qılısh, birinde qálem,
Bular xalıqtıń qorǵawshısı—sezgenim,
Ekewi de teń uslaǵay dizginin.

Usınıń menen birgelikte, avtor til haqqında oǵada bahalı pikirlerdi ortaǵa taslaydı. Bul pikirler tereń filosofıyalıq máni tiykarında berilgen. Yaǵnıy: «Til—aqıl menen bilimniń awdarıwshısı. Til adamdı húrmetli hám izzetli etedi. Adam onıń menen úlken baxıtqa erisedi. Sonıń menen birlikte til adamdı xor, zar etedi. Tili sebepli adamnıń bası da kesiliwi múmkin. Áy, úy xojası, eger sen jaman sóyleseń, bir kún emes, bir kúni ol seniń basınıdı jeydi. Tili sebepli azap shekken adam, sonday dep aytqan: Qaysınday jerde, qanday sóz aytıw kerekligin oylap sóyle. Kóp sóyley bergennen de payda shıqpaydı. Hárbir sóziń shaqmaqtıń tasınday bolsın. Biraq, orınsız baqırıp sóyley berme. Reti kelgen jerinde ǵana dawısıńdı kóter. Mıń sózdiń túyinin, bir sóz benen shesh. Adam dúnyada eki nárese menen qartaymaydı. Birinshisi — onıń jaqsı minezi. Ekinshisi—parasat penen ayılǵan sózi. Adam balası tuwıladı, óledi. Biraq, eki nárese ǵana onıń artında qaladı. Birinshisi — danalıq sózi. Ekinshisi — onıń qaharmanlıǵı. Qaharmanlıq adamnıń tek atın saqlap qaladı. Al, danalıq sózleri bolsa, onıń atın pútkil dúnyaǵa jayadı. Sonıń ushın da, sen máńgi jasamaqshı bolsań, izińde ólmeytuǵın danalıq sóz qaldır».

Bul ideyalar Yusup Has Hajıbtıń sheberlik penen jazıp qaldırǵan qosıq qatarlarında kórinedi. Mısalı:

Sózińe ıqtıyat bol, basıń ketpesin,
Tilińe ıqtıyat bol, tisiń sınbasın,

Uzın arqan qıla berme sózińdi.
Bir kúnleri alıp keter ózińdi.

Dana sózli adam kerek jasawı,
Aqıl bolar eken tildiń tusawı.

Danışpan boladı bilip sóylegen,
Sol ushın da onıń sózi ólmegen.
Eki nárese qartaytpaydı adamdı,
Biri — qulqı, biri — sózi saldamlı.

Shıǵarmanıń basınan aqırına shekem avtor óz poziciyasında anıq turadı. Ol bul kitaptı tek násiyat ushın ǵana jazbaǵan. Yaǵnıy, bul dúnyanı tanıwdıń ózi negizinen bilim iyelew. Bilimsiz adamnıń nadanlıǵı kóp. Sonıń ushın da, dúnya gozzallıǵı bilimnen baslanadı. Bilim adamlardıń kózin ashadı. Jaqsı hám jamanlardıń parqın túsiniwge járdemesedi. Jamanlıq jolı menen tabılǵan baylıq adamlardıń abıroyın túsiredi, — degen pikirdi aytadı. Avtor bul haqqında:

Gúmis tez sawılar hám pánt beredi,
Danalıq sóz gúmis alıp keledi.

Ómirge miyrasdur danalar sózi,
Sóz benen ashılar aqıldıń kózi.

Sonlıqtan sózimdi tarqatıp elge,
Miyras etkim keldi keyingilerge.

Kóp adamlar bilmese de ózimdi,
Qaldırmaqshı boldım, sóytip sózimdi.

Násiyatlar jaqpas nadanlar ushın,
Men jazdım haqıyqıy adamlar ushın.

Bul sózlerdi bilimlige arnadım,
Bilimsizdiń tilin bile almadım.

Yusup Has Hájib bul kitaptıń jazılıwı haqqında ayta kelip: «Men qartayǵan halımda ǵana bul dúnyanıń tásh-

wishlerin jaqsı sezdim. Jaqsılar menen bir qatarda bul dúnýada jaman adamlar da ádewir kóp eken. Eger olar bir shımshım bolsa da danalıqtan sabaq alsa, bunday bolmas edi degen oy qıyalıma keldi.» Solay etip, bul shıǵarmanı jazıwǵa kiristim. Sonshama hádiyselerdi sezip júrgen bolsam da, bul künge shekem bir qatar jazbaǵanım ushın ózimdi keyidim—dep aytadı. Yaǵnıy:

Óledi dúnýada jaqsı hám jaman,
Elge qaldırǵanday is qılǵıl mudam.

Birewler bay bolıp, bir saray saldı,
Ózi ólip ketti, ózgege qaldı...

Ótti bul dúnýadan sultan jalshılar,
Tek te máńgi jasamaqta jaqsılar.

Güresedi bir-birine tápsi urıp,
Biri jamanlıqdur—biri jaqsılıq.

Endi keldi seniń güres náwbetiń,
Jaqsılıqqa toltırǵaysań jer betin.

Jaqsını gül eter eldiń alǵısı,
Jamandı qum eter xalıqtıń ǵarǵısı.

Bolsa basshı jaqsılıqtı qollaǵan,
Ol jerlerde ádil tártip ornaǵan.

Qudayım saqlasın sonday sıpayıdan,
Xalıqtı ash qaldırıp, ózi bayǵan.

Dástanda tuwrı kórsetilgendey-aq, bilim bul— baxittiń gilti. Bilimli kúshli adam hesh waqıt qaǵınıp súrinbeydi. Sonıń ushın da, xalıq hámme waqıt bilimli adamlardı qollaydı.

MAXMUD QASHGARIY

Maxmud ibn ul Xusayn ibn Muhammadil Qashgariy XI ásirde jasağan túrkiy tilles xalıqlardıń danışpanlarınıń biri bolıp, mádeniyat tariyxında birneshe miyras qaldırğan alım.

Onıń babası qashgarlıq bolıp, sońınan Balasugunga kóship kelgen. Sonıń ushın da, ol Maxmud Qashgariy, yaǵnıy, «Qashgarlı» dep ataladı.

Maxmud óz dáwiriniń eń bilimli adamlarınıń biri bolǵan. Ásirese, filologiya ilimine qızıqqan. Til hám ádebiyat sırların úyreniwge ayrıqsha kewil bólgen. Sonıń ushın da, ol óz dáwiriniń teńi tayı joq filologlarınıń biri bolıp esplanadı.

Maxmud Qashgariydiń til ilimine baylanıslı «Javohir un nahv fi luǵotit túrk» (Túrkiy tilleriniń sintaksislik qaǵıydaları) dep atalǵan miyneti belgili. Biraq ta, bul miyneti bizge jetip kelmegen. Al, ekinshi miyneti «Devani luǵatit at-türk» 1074-jılı jazılǵan. Bul negizinen túrkiy sózleriniń arab tili boyınsha túsindirme sózligi bolıp, onda sol dáwirdegi xalıqtıń sóylew tili, qosıq, naqıl-maqal hám qara sóz úlgileri beriledi.

«Devani luǵatit at-türk», shınında da, túrkiy tilles xalıqlardıń eń bahalı esteligi. Onda eki júzden aslam qosıq, úsh júzge jaqın naqıl-maqal, sonday-aq, tolıp atırǵan qanatlı sóz toparları, kórkem metaforalar bar. Bul haqqında Maxmud Qashgariy:

«Men bul kitaptı arnawlı túrde álipbe tártibi boyınsha jazdım. Bunda eń dáslep aforizmler, sajlar (qosıq uyqası menen jazılǵan prozalıq shıǵarmalar), naqıl-maqallar, qosıqlar táriyp qosıqları hám prozanıń ádebiy úzindileri menen kórkemledim»—dep jazadı.

Maxmud Qashgariydiń xalıq arasınan jıynaǵan materialların negizinen birneshe bóleklerge bólip qaraw múmkin. Olardıń arasında xalıq qosıqları ayrıqsha orındı iyeleydi.

Qaysı dáwirde bolmasın, adamlar tábiyat penen sırlas bolıp jasaǵan. Sebebi, adam tirishiliginiń ózi tábiyat penen

baylanıslı. Kúnniń ıssı, suwıq bolıp keliwi, hár jılda bolıp atırǵan ózgerisler eginniń bolıq bolıwı, yaki pispey qalıwı, qıstan aman shıǵıwı yaki qırılıwı bári de tábiyat penen baylanıslı bolǵan. Xalıq sonıń ushın da, tábiyattı qásterlegen. Oǵan arnap hár qıylı temada qosıq shıǵarǵan.

Mısalı:

Qısh yaz bıla tokushti,
Kinir qozunǵ baqıshti,
Tutushqalı yaqıshti,
Utǵalimat oǵrashur.

(Qıs penen jaz toǵıstı. Bir-birine jaman kóz benen qaradı. Olar birin-biri jeńiw ushın bellesti) yaki bolmasa:

Qısh yarırı suwlanur.
Er at manin yaurunur.
Iklar neme saurnur.
At yin tani taǵrishur.

(Qıs ótiwi menen-aq, suwlar sarqırap aǵadı. Jigitler bedew atların minip jolǵa shıǵadı. Eginler jelkildep ósip, bedew tepsinip oynaydı) hám taǵı basqalar. Ásirese, bul tábiyat kórinisleri «Devani luǵat-at túrk» shıǵarmasınıń qaraqalpaqshaǵa awdarmalarında ayqın seziledi.

Mısalı:

Kúldi báhárdiń júzi,
Aqtı sel erip muzı,
Shıqtı jarıq juldızı,
Tıńla sózim kúlkisin.

Túrli sheshek ashıldı,
Gúlli gilem jazıldı,
Dúnya qızıl-jasıllı,
Umitıldı suwıqlar.

Sonday-aq, bul shıǵarmada ańshılıq haqqında qosıqlar da orın alǵan. Sebebi, bul dáwirde jasaǵan xalıqlar ara-

sında ańshılıq baslı orınǵa kóterilgen. Bul waqıyalar sózliktegi qosıqlarda tómendegishe bayanlanadı:

Kiyik kórdim, kewlim tastı,
Iytim dárhal tarpa bastı,
Albıraqlap keyin qashtı,
Tamaǵınan buwıp aldı.

Maxmud Qashǵariy jıynaǵan sózlik túrkiy xalıqlardıń babalarınıń kózi menen sózi. Sonıń ushın da, bul xalıq qosıqlarında batırlıq teması eń joqarǵı orınlarǵa kóteriledi.

Mısalı:

Ǵazep penen atlandım,
Arıslan kibi taplandım,
Batırın jıǵıp baplandım,
Endi meni kim tutar.

Jawdıń tobın ayırdım,
Áliptiń moynın qayırdım,
Birneshshesi mayırdım,
Aldım altın, gúmisin.

— degen qatarlarında batırlıq haqqında joqarı kóterińkilik penen jırlanadı.

«Devani luǵatit at túrk» shıǵarmasında turmısqa baylanıslı dóregen qosıq qatarları da orın alǵan.

Mısalı:

Ilay, balshıq diziler,
Kámbaǵallar eziler,
Suwıq qattı seziler,
Barmaqların úpleser.

Dáslep ata-anańnıń,
Qádirle sen sózlerin,
Umıtpa jırtıq kiyimdi,
Dáwletli bolǵan gezleriń.

— dep berilse, ayırım qosıqlarında geypara adamlardıń eki jüzliligi, jalǵan doslıq hám jalatayshılıqlar áshkaralanadı.

Mısalı:

Dostım bolıp tanıstı,
Malımdı da satıstı,
Qaraqshı menen tabıstı,
Urlap ketti tayımdı.

— dep jazadı

Joldasıńdı húrmet qıl,
Ózgelerge kóz tikpe,
Baǵa almasań tawıqtı,
Kóz salmaǵıl keklikke.

— degen qatarlarında tereń filosofiyalıq máni bar.

Maxmud Qashǵariy sonıń menen birlikte, ózi jasaǵan túrkiy qáwimleri arasında birneshe naqıl-maqallardı jıy-
nap qaldırǵan. Bul naqıl-maqallar házirgi kúnde óziniń áhmiyetin joǵaltqan joq.

Naqıl-maqal bul xalıqtıń qádirli sóziniń qaymaǵı bolıp, ásirden-ásirlerge tarqalıp júr. Danıshpanlıq penen ayılǵan bul sózlerdiń qaysı ásirlerde payda bolǵanın da bilmeyseń. Solay bolsa da, hárbir dáwir onı ózinshe bayıtıp otıradı.

Mısalı:

1. Jawdı ayasań, jaǵańa asıladı,
2. Qayǵını er kóterer.
Jawındı jer kóterer.
3. Eki ayǵır ayqassa, ortasında tay óler.
4. Kók shóp kúymes, elshi ólmes.
5. Búrkittiń sayraǵanı — ólgeni.
6. Qus qanatı menen, er atı menen.
7. Jılan ózin bilmey, túyeniń moynı qıysıq, — depti.
8. Úplep ishkenniń, awzı kúymes.
9. Bes barmaq birdey emes.
10. Qorqqanǵa qos kórinedi.

11. Ákege tartpay ul tuwmas.
12. Ebelek shıbın sútke túser.
13. Sabırsız úyge sıymas.
14. Qan qan menen juwılmas.
15. Ógizdiń ayaǵı bolǵansha, buzawdıń bası bol.
16. Adam alası ishinde, mal alası sırtında.
17. Toyǵan qonaqtıń kózi jolda.
18. Awırıwdıń aldın al.
19. Jaman baydan jesirlik jaqsı.
20. Arıslan qartaysa, tıshqan awlaydı.

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. Maxmud Qashqariy shıǵarmalarında qanday naqıl-maqallar bar?
2. Maxmud Qashqariy haqıyqıy doslıq haqqında qanday pikirde bolǵan?
3. Ata-ananı qádirlew haqqında qanday pikirlerge iye?

AXMED YUGNAKIY

XII ásirdegi túrk tilles xalıqlar ádebiyatınıń kórkem sóz sheberleriniń biri Axmed Yugnakiy Yusup Has Hajıbtan keyingi kózge kóringen ájayıp shayırlardıń biri edi.

Shayırdıń tuwılǵan jeri sol waqıttaǵı Qaraxaniyeler mámleketiniń eń kórnekli qalalarınıń biri Yugnak bolıp, ol Túrktstan qalasına jaqın jer—dep táriyiplenedi. Onıń qaysı jılı tuwılǵanlıǵı belgisiz. Biraq ta, ol haqqında jazılǵan qosıqta: «Shayırlardıń shayırı, danalardıń danası. Sóz ónerinen gawhar tergen adam»—dep táriyiplenedi.

«Haqıyqatlar sıylıǵı»—negizinde didaktikalıq shıǵarma. Bunda basqa shıǵarmalardaǵı sıyaqlı belgili syujet te joq. Dástan bastan ayaǵına shekem násiyattan quralǵan. Násiyat bolǵanda da tek jıltır sóz emes, al, tásirli didaktika. Avtor shıǵarmanı bilim haqqında, jaqsılıq hám jamanlıq, adamnıń minez-qulqı haqqındaǵı baplarǵa bólip qaraydı. Máselen, ol bilim haqqında oǵada tásirli jazadı:

Sóz etpekshi edim jáne bilimdi,
Joldas bolǵay saǵan bárha bilimli,
Bilim menen baxıt jolı ashılar,
El ǵamın oylaǵan oǵan asıǵar.
Bilimli adam turar kúnińe jarap,
Bilimsiz adamlar— miywesiz daraq.
Biri— ótpes pıshaq, birewi— almas,
Bilimsizler bilimlige teń bolmas.
Hámme waqıt bilim kerek jigitke,
Bilimsizler uqsar maysız jilikke,
Ishi bop-bos biraq, elge kerektey,
Ilimsizler bolar maysız súyektey,
Bilimli dúnyanı kórkeyter taǵı,
Sonıń ushın bálent bolar ataǵı,
Bilimli ólse de atı ólmeydi,
Bilimsizler baxıt tappay shólleydi,
Bilimli isler mın adamnıń jumısın,
Bilimsizdiń kóriń qurı júrisin.
Bilim menen jasnar, dúnya adamda,
Pámsiz bolsań jaqsı bolmas saǵan da.
Sol payǵambar Rasuldıń ózi de,
Isen degen bilimliniń sózine.
Perzent qádirin úyren ata-anadan,
Ilim qádirin úyren bárha danadan.
Ilim menen dúnya qızıqlı bolar,
Ilim úyrenbegen jazıqlı bolar.
Bilimsiz isine kewliń tolmaydı,
Bilimliniń isi eki bolmaydı.
Bilimsizler sırnın ashadı tezden,
Bilimliler qashar, kereksiz sózden.
Bilimsiz tayaq jer bárha tilinen,
Hár sózinde nadanlıǵı bilingen.
Kórgiń kelse bárhá jaqsılıq jolın,
Ústińde kiygeyseń tiwrılıq tonın.
Sózinde túsiniksiz giyne bolmasın,
Dushpanıń hesh waqıt sırıńdı almasın.
Pámsizligiń ushın saǵan kúlmesin,
Sırıńnıń hámмесin eliń bilmesin.
Sırıńnıń barlıǵın dostıńa aytpa,

Dostıńnıń dostı kóp, ol basqa jaqta.
Awızdan shıqqan sóz eldi aralar,
Eliw júrtqa ósek bolıp taralar.
Bilimsiz el aldar hám azap berer,
Usılayınsha áytewir bir kún kerek.
Sóz benen bilinip Hatam Taylıǵı,
Danalardıń bilim bolar baylıǵı.
Ádepli sóyleseń saqlanar janıń,
Sol sebepli tiliń bolar dushpanıń.
Oq jarası tez dúzelip ketedi,
Sóz jarası súyegińnen otedi.
Jalǵız awız sózi aqmaq basshınıń,
Kóp adamnıń qurıtadı dastıǵın.
Tuwrı sózli adam bolar pal kibi,
Jalǵan sóz pıyazday ashshıdur túbi.
Jılan jumsaq, záhár bolar tisinde,
Sırtı jiltıraydı, bále ishinde.
Dúnya sırtı gózzal ish beti túyin,
Hámmesin úyrenip, bilerseń keyin.
Bir sulıw qız kibi nıqabın ashıp,
Keyin tuttırmaydı izine qashıp.
Dúnya óter bir kórilgen tús kibi,
Baxıt ushın pápellegen qus kibi.

Avtor ómirdegi hárbir mashqalaǵa óz dıqqatın qaratadı da, oǵan bolǵan óz múnasibetin bildiredi. Yaki bolmasa «jalǵan sóylew hám ótirikshiliktiń zıyanı» haqqındaǵı baptı alıp qarayıq.

Jalǵan sózde máni bolmas jaltırar,
Ótirikshi adam qorqıp qaltırar.
Hámme waqıt jolın tabar tuwrılıq,
Jalǵan sózge sen qalarsañ quwırılıp.
Jalǵan sóz kesellik, tuwrı sóz shıpa,
Ótirikshi heshkimge etpegen opa.
Jalǵan sózden elge merez bolarsañ,
Xalıq isenbes, qatarıńnan qalarsañ.

Avtor bunnan tısqarı kitaptıń sońında ózi haqqında da tolıqınlanıp jazadı:

«Men shayır Axmed pándiw-násiyat sózlerin aytım. Bunı hikmetli sóz yaki násiyat kitabı, — dep atasa da boladı. Onı oqıǵan hárqanday adam pal tatqanday boladı, — degen niyettemen. Báلكi, ózim ólip ketermen. El arasında sózlerim qalsın. Jaz ótedi, gúz keledi. Ómir ótip baratır. Sonıń ushın da, tańsıq bolǵan bul túrkshe kitaptı jazdım. Qáleseń onı maqulla. Qálemeseń — jamanla. Ózińniń erkiń. Ózim ólip ketkende estelik bolsın dep, bul tańsıq sózlerdi jazdım».

Usınıń ózinen-aq, sol nárese belgili bolıp turıptı, Axmed Yugnakiy oǵada talantlı shayır bolǵan. Ol óz sóziniń qádir-qımbatın biletuǵın adam bolǵanlıǵı da seziledi.

Bunnan tısqarı, shıǵarmada ádep-ikramlılıq, doslıq haqqında sózler ayılǵan. Yaǵnıy: «Kim saǵan jamanlıq qılsa, sen oǵan opa qıl», «Qandı qan menen juwıp tazalap bolmaydı», — dep ayılǵan bolsa, ekinshi jaǵınan, ómir filosofiyası haqqında pikir bildirip, «Bul dúnya bir kún ǵana qonıp ketetuǵın kárwan sarayǵa uqsaydı. Kárwan bir kún qonıp, óz jolın dawam etedi. Biz de tap sondaymız. Adam balasına bul ómirdi bilip seziw ushın júz jıldıń ózi de qısqalıq etedi. Sonshama ómirdiń ózi bir kún quraqım kórinbeydi», — dep jazadı.

Qullası, Axmed Yugnakiy óz zamanınıń belgili danışpan shayırlarınıń biri boldı. Bunnan keyingi dáwirlerde payda bolǵan «Qıpshaqlar sózligi» hám basqa shıǵarmaların da táriypi sonday.

QABUSNAMA

Shıǵıs áleminde ilimiy-tárbiyalıq hám pedagogikalıq jaqtan kitap oqıwshılarınıń dıqqatın ózine tartqan eń áhmiyetli shıǵarmaların biri — Káyqawıstıń «Qabusnama» shıǵarması bolıp esaplanadı.

«Qabusnama» XI ásirde dóretildi. «Qabusnama»nıń avtorı Unsurulmaolıy Káyqawıs Kaspıy teńiziniń túslik jaǵasında jasawshı Gilan qáwiminen. «Qabusnama» 1082—

1083-jıllar arasında jazılğan. Bul dáwirde Kayqawıs 63 jasqa shıqqan bolıp: Perzentim, men qartaydım. Qartayğan adamnıń turmıs tájiriybeleri mol boladı. Sonıń ushın da, sağan estelikke bir kitap jazıp qaldırıwdı maqset ettim» — dep aytadı. «Qabusnama» 44 bapтан ibarat bolıp, bulardan tórt babı diniy xarakterde, qalğan qırq babı turmıs waqıyaların súwretleydi. Bul shıǵarmalar birinshi ret Iran hám Hindstanda dóretilip, keyin ala derlik pútkil Shıǵıs xalıqlarınıń sonıń ishinde túrkiy, al atap aytqanda qaraqalpaq xalqınıń da ruwxıy dúrdanalarınıń birine aylanıp, bular hám memizdiń de ulıwma baylıǵımız, biybaha, ortaқ mülkimiz bolıp qaladı. «Qabusnama» shıǵarması qaraqalpaq tilinde 1987-jılı birinshi ret basılıp shıqtı.

Kayqawıs óziniń turmıs tájiriybeleri menen Gilan shaxtı tárbiyalawdı qáleydi hám bul pándiw-násiyatların ulı ushın eń qımbat miyras dep uqtıradı. Ol óz shıǵarması «Qabusnama»da ulı Gilan shaxqa múraját etip bılay deydi: «Áy balam, sen bul aqıl-keńeslerimdi qabıl eterseń degen úmittemen. Bunıń menen men atalıq wazıypasın ótegen bolaman. Bilgil, xalıqtıń ádeti juwırıp-jelip, izlep tawıp dúnyada bir nárese tabıw hám bul tapqan nárselerin ózleriniń jaqsı kórgen adamına qaldırıp ketiw. Men dúnyada mine bul sózlerdi dórettim, sen meniń ushın eń qımbatlısań. Maǵan sapar waqtı jaqınlastı, bul dúnyada ne alıp, ne dóretken bolsam ózin basqalardan joqarı sanamasın hám ózine ılayıqsız islerdi qılmasın dep olardı seniń aldına qoydım». Kayqawıs óz shıǵarmasında tárbiyaǵa ayrıqsha itibar beredi. «Eger adamdı turmıs ustazı dana etpese, heshqanday dana oǵan sóz úyretiw ushın áwere bolmasın, óytkeni miynetі zaya ketedi». Demek adamdı tárbiyalawda turmıs tásiriniń roli Kayqawıstıń dıqqatınan shette qalmaydı. Kayqawıstıń pikiri boyınsha, maqset — insandı házirgi zaman hám keleshek ushın jaramlı adam etip shıǵarıwdur.

Kayqawıstıń aytıwı boyınsha, hárqanday adam joqarı mártebelerdi iyelewi múmkin. Biraq, bunıń ushın óner iyelewi kerek. «Eger adam joqarı lawazımlı, bálent márte-

beli bolsa da, óneri bolmasa ol jumıstı alıp barıwı qıyın. Qolında óneri bolmağan adamdı xalıq sıylamaydı. Sonıń ushın da, hárqanday nárseni óz qolın menen islep kórsetetuǵın bol. Sonda ǵana, xalıq seniń issheńligińe inanadı. Aqıl hám óner úyrenip, bálent mártebege eris. Sebebi, Sokrat hákim: «Ónerden hám ilimnen jaqsıraq nárese joqdur» –dep aytqan.

Sonıń ushın da, Káyqawıs adamzat baxtıńıń gilti miynet, –dep esaplaydı. Sebebi aqıl da, bilim de tek miynet arqalı júzege keledi. Miynetten qashqan adamnan baxıt ta qashadı. «Bilimdi iyelew ushın miynet etiw, deneni jalqawlıqtan qutqarıw paydalıdur. Sebebi jalqawlıq, is jaqqaslıq bedenniń buzılıwına, keselleniwine sebepshi boladı. Eger miynet etip bedendi ózińe boysındırmasañ, saw hám bálent mártebeli bola almaysañ».

Adam parasatlı, hikmetli sózlerdi tıńlawdan jalıqpawı kerek. Sebebi adam eki túrli boladı:

Birewi — úyretiwshi. Ekinshisi — úyreniwshi. «Tıńlay-tıńlay dana bolarsañ» –degen sózler sonnan qalǵan. Qulaǵıńa qonımsız biyhuwda sózlerdi esitiwden qash. Biraq hikmetli sózlerdi úyreniwden jalıqpa. «Anadan tuwılǵan náresteni jer astında saqlap, sút berip, sol jayda ósirse, anası oǵan heshqanday sóylemese, adam sózin esitpese, ol bala úlkeygennen keyin saqaw boladı. Sonıń ushın da, sóz bala ushın jaslıǵınan joldas bolıwı kerek».

Avtordıń aytıwınsha, jaqsı sóz tárbiyanıń tiykarǵı quralı. Sózdiń mánisli qollanıwı adam xarakterin de tiykarǵı jolǵa salıp jiberedi. Bunnan tısqarı ol: «Adam balası ómirinshe tárbiyalanıp barıwı kerek. Jaman adam joq, jaman tárbiyalanıw bar» – degen sheshimge keledi.

Qullası, Káyqawıstıń bul shıǵarması Shıǵıs pedagogikasınıń eń bir xarakterli kitaplarınan esaplanadı.

Amanattı saqlaw haqqında

Áy, perzent, saǵan bir adam amanat tapsırsa, múmkin bolǵanıńsha onı qabıl etpegil, sebebi amanattı qabıl

etiw júdá qıyın isdur. Amanattıń apatı úsh túrlidur: ya amanattı iyesine aman tapsırasañ. Adamgershiliktiń hám mártliktiń jolı sonday: amanattı qabıl etpe, eger qabıl etseń, jaqsı saqlaǵıl, sonda iyesine aman tapsırasañ.

Hikaya: Men bılay esitkenmen: Bir adam tünde, sáhár waqtında úyinen shıǵıp, monshaǵa barmaqshı boldı. Óz doslarınıń birine: «Meniń menen joldas bolıp monshaǵa júr!» – dedi. Ol ayttı: «Seniń menen baramandaǵı biraq monshaǵa túspeymen, sebebi meniń bir zárúr jumısım bar». Ol adam joldası menen monshaǵa ketti. Eki jol ayrılısqan jerge barganda joldası monshaǵa barıwshı dostına bildirmesten basqa jol menen ketti. Joldası jalǵız ózi monshaǵa kete berdi hám dostım menen kiyatırman dep oylap kele berdi. Tosattan bir urı ol adamnıń izinen bara berdi, ol bolsa bunı dostım dep oyladı. Onıń qoynında júz tillası bar edi. Monshanıń esiginiń qasında tillanı qoynınan shıǵarıp, tün qarańǵısında tanımay jańaǵı urıǵa berdi hám bılay dedi: «Áy biradar, men monshaǵa túsip shıqqansha bul tilla sende tursın, monshadan shıqqannan keyin maǵan tapsırasañ!» Urı tillanı alıp, sol jerde otırdı. Ol kisi monshadan shıǵıp, kiyimlerin kiyip kete berdi. Urı onıń keyninen shaqırıp ayttı: «Áy márt, kel mennen altınlarıńdı al. Búgin men seniń amanatıńdı saqlap óz jumısımnan qaldım». Ol adam ayttı: «Sen kimseń, bul altın qanday altın?» Urı ayttı: «Men bir urıman, bul altın seniń maǵan tapsırǵan altınıń».

Ol adam bılay dedi: «Eger sen urı bolsań, ne ushın bul altınlardı alıp ketpediń. Urı ayttı: «Eger mıń tilla bolsa da, oylap otırmay-aq alıp ketken bolar edim, biraq sen bul altındı maǵan amanatqa tapsırǵan ediń. Amanatqa qıyanet etiw mártlikten emes».

Bolar, áy balam, amanattı qabıl etip alıp iyesine tapsırǵanıńsha sen kóp azap shegeseń. Amanat iyesi sennen heshwaqta minnetdar bolmaydı hám «tapsırǵan nársemdi aldım, oǵan ne zıyan bolıptı» dep qoyadı. Seniń shekken azap-aqıretleriń bosqa ketedi. Eger amanatqa bir apat tiyip joq bolsa, seniń sózińe heshkim isenbeydi hám sen xalıq-

tıń ortasında qıyanetshi degen at penen belgili bolasań. Eger moynıńa almasań, sennen jábir-zorlıq penen óndirip aladı. Sonnan keyin saǵan heshkim isenim menen qaramaydı.

Sen birewge amanat bergiń kelse, zatıńdı jasırıp bermegil, eki ádil gúwanıń aldında bergil. Ne berseń de, qazınıń xatın alıp bergil, sebebi sen keyin qazınıń aldına barıwdan qutılasań. Eger qazınıń aldına barsań ázzi, tómen bolma, biraq hasla ant ishpegil, ant ishiw menen ataqqa shıqpaǵıl.

Zárúr bolǵan waqıtta ant ishseń qabıl boladı. Sońıraq bay hám durısshıl bolsań da, ózińdı dárwishler qatarına esaplap, kishipeyil bolǵıl, sebebi jaman atqa iye bolıwdıń, ótiriktiń sońı — jarlılıq — gádalıqdur.

Amanatqa qıyanet qılmaǵıl. Eger durıs sózli bolsań, hámme baylıq durıs sózli adamǵa tiyislidur. Birewden aldanbawǵa háreket et hám birewdi aldawdı qattı awır gúna dep bil.

Qalila hám Dimna

«Qalila hám Dimna» shıǵarması qaraqalpaq xalqı arasında hár túrli usılda keń tarqalǵan. Olardıń kóp sanlı hikayalarınıń syujetleri, hikmetli sózleri hátteki awızeki xalıq dóretiwshiliginiń mülkine aylanıp ketken. Bunıń bir mısaldıń «Qalila hám Dimna» shıǵarmasındaǵı birqansha syujetlerdiń qaraqalpaq tili hám ádebiyatı boyınsha dúzilgen oqıw qollanbalarında paydalanǵanınan kóriwge boladı. Mısalı maqtanshaq qurbaqa haqqında, iyttiń óz súwretin suwda kórip, oǵan taslanǵanı hám taǵı basqalar. Násiyat, hikmet hám tımsallar jıynaǵınan ibarat bolǵan bul «Qalila hám Dimna» kitabı hind biraxmanları hám alımları tárepinen jazılǵan. Hár xalıqtıń alım hám faylasufları ne arqalı bolsa da óz tilek, ármanların iske asırıwdı, ómir súrip turǵan tártipti belgili bir jolǵa salıwdı hámme waqıt oylaǵan. Hár túrli ilajlar menen is kórmekshi bolıp, bul tuwralı hár túrli shıǵarmalar

ja-zıwǵa umtılǵan. Solardıń biri quslardıń hám jabayı haywanlardıń tilinen jazılǵan, júdá tereń mánili, názik shama-isharalarǵa hám máselelerge tolı usı kitap bolıp esaplanadı. Alımlar bul joldı tańlap úlken artıqmashılıqqa iye bolǵan: birinshiden bunıń menen olar qálegen sózin aytıp, hárbir bapı oylaǵan dárejede bezew imkaniytına iye boldı. Onıń ústine olar usı jol menen násiyat, hikmet, kúlkili qısqqa gúrrińler hám oyın-házil sóz gáwharların bir-birine qosqan sebebi danalar bul kitaptı dıqqat penen oqıp paydalansın, nadanlar bolsa onı ápsana dep oqınsın. Jas shákirtler bolsa, sawatlı bolıw, ilim arttırıw, hikmetli sózler aytıw maqsetinde bul kitapta jazılǵanlardı yadında saqlap qalıwshılar boldı.

«Qalila hám Dimna» shıǵarmasında ádep-ikramlılıqqa baylanıslı kóp ǵana bahalı maǵlıwmatlardı alıwǵa boladı. Mısalı adamnıń aqıllılıǵın qanday minez-qulqınan anıqlawǵa bolatuǵınlıǵı haqqında mınaday delinedi:

Adamnıń aqlı segiz nársede kórinedi: birinshisi—názik, múlayım qatnasta; ekinshisi—óziniń kim ekenligin bilip, soǵan ámel qılıwda; úshinshisi—ádil shahlarǵa itáát etip, olardıń tilek-ármanların orınlawda; tórtinshisi—öz sırların dosqa bildiriw, bildirmewdi biliwde; besinshisi—öziniń hám basqalardıń sırn saqlawda; altınshısı—shahlar sarayında saq bolıp, shiyrin til menen saray adamların qolǵa ala biliwde; jetinshisi—tildi tıyıp, artıq sóylemewde, segizinshisi—májilislerde tınısh, úndemey otırıwdı ádet etip, soralmaǵan nárselerdi aytpaw hám púshayman jegizetuǵın sózlerdi tilge alıwdan saqlanıwda. Bul segiz qásiyettiń bári kimde bolsa, ol doslarınan qálegen nársesin ala aladı hám ármanına jete aladı.

Arıslan hám ógiz haqqında

Hind húkimdarı biraxmangá ayttı:—Maǵan sonday bir hikaya aytıp ber, onda satqın adamnıń jalǵan ótirikleri, jalaları nátiyjesinde eki dos arasındaqı sadıqlıq tuwısqanlıqqa aylanıp bir-birlerinen ayırılısıp ketken bolsın.

Biraxman dedi:—Eger eki dos arasına bir satqın kirip qalsa, álbette jánjel shıgaradı, olar tap arıslan menen ógiz kibi bir-birewine dushpan bolıp qaladı.

Shax soradı:—Olar qalay dushpan bolıp qalıptı?

Biraxman ayttı: Bir bay-dáwletli sawdager bar eken deydi. Onıń balaları úlkeygende heshqanday is penen shuǵıllanıw-dı qálemepti. Ákeleriniń dúnya-malın shasha baslaptı.

Ákesi olardı jıynap alıp ayttı:—Balalarım! Adam bul dúnyada úsh násege umtıladı, ol úsh náse tórt nárseniń járdeminde qolǵa kirgiziledi.

Ol úsh nárseniń birewi—jaqsı turmıs keshiriw, ekinshisi—adamlar arasında joqarı mártebege iye bolıw, úshinshisi—aqırettiń sawabın tabıw ushın sawaplı isler qılıwdur. Bul úsh násege erisiw ushın járdem bolǵan tórtinshi náse tómendegiler: hadal miynet penen dúnya-mal jıynaw; qolındaǵı dúnya-maldı saqlay biliw; ısırapshılıqqa jol qoy-maw, dúnyasın ózi, xojalıǵı hám aǵa-inileri ushın sarplaw. Keyninen múmkin bolǵanınsha ózin zıyanlı islerden tıyıw. Bul tórt shárttiń birewin de orınlamaǵan adam óz ármanına jete almaydı. Sebebi, adamnıń dúnya-malı bolsa, ol ózi jep, basqanı toydıra almaydı. Eger dúnyası bolmasadaǵı biraq óz ornı menen sarplamasa, sál ótpey-aq, bul dúnya-mal joq bolıp ketedi.

Sonıń ushın da, dúnya-maldı tabıwdan góre, onı sarplaw, jumsaw qıyın.

Mine, aqırında ákeniń násiyatı balalarına tásir etip, olardıń hárqaysısı bir óner-kásip penen shuǵıllana basladı. Úlken balası sawdagershilik islew ushın uzaq bir elge saparǵa ketti. Jolda úlken bir batpaqlıqqa dus keldi. Onıń júk tartıwshı eki ógizi bar bolıp, birewiniń atı Shátraba, ekinshisiniń atı Bándaba. Shátraba sol jerde batpaqqa batıp qaldı, sawdager hám onıń xızmetkerleri kóp qıyınshılıqlar menen Shátrabanı batpaqtan shıǵarıp aldı, biraq ol júdá hálisizlenip, júriwge dińkesi qalmadı. Sawdager xızmetkerleriniń birewin Shátrabanıń qasında qaldırıp, onı birneshe kún baǵıp, qarawdı hám kúsh-quwatına engennen keyin ákeliwdi buyırdı.

Bir-eki kún ótkennen keyin xızmetker zerikti hám ógizdi óldi dep qayıtıp sawdagerdiń qasına baradı. Ógiz bolsa, ol jerden ketip, otaqlı, suwı mol jerge barıp jasay baslaydı. Kóp waqıt ótpey ol semirip, oynaqlap júrip ketti. Sol jerge jaqın jerde toǵay patshası arıslan hám onıń xızmetindegi haywanlar: ayıw, qasqır, shaǵal hám soǵan uqsas haywanlar jasaytuǵın edi. Arıslan mennen kúshli, mennen zorı joq dep oylap, heshkimdi pisent etpeytuǵın edi. Biraq, ol heshqashan ógizdi kórmegen hám Shátrabanıń móńiregenin esitip, qorqınıshqa tústi. Bunı xızmetindegi haywanlar sezip qalmasın dep, otıra berdi hám awǵa da shıqpadı. Qasındaǵı haywanlar arasında eki shaǵal bar edi. Olardıń birewiniń atı Qalila, ekinshisiniń atı Dimna edi. Ekewi de sezgir hám mákkar edi. Biraq Dimna ziyregirek hám jawızıraq edi.

Dimna Qalilaǵa ayttı:—Aǵayinim, sen arıslan haqqında qanday pikirdeseń? Ol birneshe kúnnen berli ornınan qozǵalmaydı, awǵa da shıqpay qoydı.

Qalila ayttı:—Ózińe tiyisli bolmaǵan nárselerdi nege soraysañ? Biziń jaǵdayımız belgili, biz shax xızmetindemiz hám onıń dáwleriniń sayasında jasaymız. Dawısıńdı shıǵarma, bilip qoy, qatnası bolmaǵan isler menen shuǵıllanǵannıń basına maymıldıń kórgen qısıwmeti túsedı.

Dimna ayttı:—Maymılǵa ne is bolǵan edi?

Maymıl hám aǵash usta hikayası. Qalila ayttı: Bir maymıl aǵash ustasınıń aǵash ústinde otırıp, sina menen onı jarıp atırǵanın kórdi. Aǵash ustası bir sinanı qaqqannan keyin, ekinshisin suwırıp alıp, onı basqa jerge qaǵar edi hám solay etip, aǵashtı jarıp barar edi. Aǵash ustası zárúr jumıs penen bir jaqqa ketti. Bunı kórgen maymıl ózine tiyisli bolmaǵan iske aralasıp, aǵash ustasınıń isin dawam ettirmekshi boldı. Ol arqasın aǵashtıń jarıǵına qaratıp, betin sinaǵa qaratıp, aǵashtıń ústine minip aldı. Onıń quyırǵı aǵashtıń jarıǵına túsip turǵan edi, ol sinanı suwıra basladı. Maymıl sinanı suwırıp alǵan waqtında, quyırǵın aǵash qısıp qaldı. Maymıl huwıshınan

ketti hám aǵash ustası kelemen degenshe sol awhalda jattı. Aǵash ustası kelip, maymıldı urıp óltirdi. Sonıń ushın da, «Ustashılıq maymıldıń isi emes» degen.

Dimna ayttı: Men hikayańdı esitip, ne demekshi bolǵanıńdı túsindim.

Jáne bir hikaya

Ǵarǵa ayttı:— Bir tamǵa eki shımshıq uya salǵan eken. Olar bir kúni palapan basıp shıǵaradı. Ekewi náw-betpe-náwbet balaların baǵıw ushın awqat izlep ketetuǵın edi. Kúnderdiń bir kúniinde eri kelse, ana shımshıq óz uyasınıń qasında párwana bolıp shırıldap ushıp júr eken. Eri:— Ne gáp?— dep soradı. Hayalı juwap berdi.

— Azǵana waqıt ketip edim, kelsem bir aybatlı jılan kelip balalarımızǵa jamanlıq islep atır eken. Sonsha jalınıp jalbarındım, bolmadı, keyin doq qılıwǵa óttim. «Bul jolıńnan qayt, bolmasa balalarımınń atası kek kamarın belimizge baylarmız» — dedim, bolmadı. Dat-páryadıma qaramay, uyamızǵa kirip balalarımızdı jedi. Házir de sol jerde jatır.

Ata shımshıqtıń ǵázebi kelip, ne qılıwdı bilmey turǵan edi, sol waqıt úydiń iyesi qara shıra jaqpaqshı bolıp, pilikti jandırdı hám endi onı shıranıń ústine qoymaqshı bolǵan waǵında, shımshıq pırıldap ushıp kelip, janıp turǵan pilikti alıp qashtı hám onı uyaǵa ılaqtırdı. Úy iyesi úyge ot tiyiwden qorqıp, dárhal tambasına shıqtı hám tamnıń jarıǵın ashıp ottı óshiriwge urındı. Jılan ottan qutılıw ushın jarıq ashılǵan tárepten basın shıǵarǵan edi, úy iyesiniń ketpeni basın shorta kesti. Bul qıssadan juwmaq sol, jılan óz dushpanın mensinbey hám ázzi esaplaǵanı ushın nabıt boldı.

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. Y. H. Hajibtıń «Baxıtqa baslawshı bilim» shıǵarmasında xalıq el iyesinen nelerdi ótinish etedi?
2. A. Yugnakiy «Haqıyqatlar sıylıǵı» miynetin qanday maqsette jazǵan?

3. «Qabusnama» shǵarmasında amanatqa qıyanet etpew, óner úyreniw, miynet etiw haqqında qanday pikirler ayılǵan?
4. «Qalila hám Dimna» kitabında haywanatlar obrazı arqalı qanday minez-qulıqtaǵı adamlar súwretlenedi?

XOREZMIY

Altın Orda dáwiriniń belgili sóz sheberleriniń biri Xorezmiy XIV ásirde jasaǵan. Shayırdıń qay jerde tuwılǵanı bizge málim emes. Onıń atın Xorezmiy dep atawına qaraǵanda, ol xorezmli bolıwı kerek.

Biraq ta, onıń jazǵan shıǵarmalarına qaraǵanda, óziniń Sırdáryanıń tómengi aǵımında jasaǵanlıǵı málim boladı. Sebebi ol Altın Orda xanı Jánibektiń tusında ómir súrgenligi onıń bizge miyras bolıp qalǵan «Muhabbatnama» dástanında sóz etiledi.

Xorezmiy bul shıǵarmasın sır boyındaǵı Qońırat ulısı- nıń ámiri Muxammed Xojabekke baǵıshlaydı. Dástan 1353-jılı jazılǵan bolıp, onıń eki nusqası házir Londondaǵı Britaniya muzeyinde saqlanadı.

«Muhabbatnama» shıǵarması 473 báyttan ibarat bolıp, shın mánisindegi ashıqlıq dástan. Bunda avtor haqıyqıy ashıqlıq obrazǵa kiredi, sonıń ushın da, hár báyttı oqıǵan adamda úlken tásir qaldıradı.

Dástan Altın Orda húkimdarlarınıń biri Muxammed Xojabekke arnalanadı.

Shıǵarmanıń bas beti de tap usı waqıyalardan baslanǵan.

Túndi jaqtı etiw pálektiń isi,
Muxammed Xojabek dáwlettiń qusı.

Biyikke jipekten shatır qurıldı,
Qadaq kóterilip, Májilis qurıldı.

Say ásbapqa, ásten salıp názerin,
Qosıqshı aytpaqshı boldı gázzelin.

Sonda ornınan turıp Maxmud Xojabek,
Ayttı: shayır poemańdı basla, — dep.

Tilegim sol, tez jaz, biraq qısınba,
Tayar bolǵay usı jıldıń qısında.
Dedim: qosıq jazıw shayır ushın taxt,
Sizdey shaxqa arnaw men ushın baxıt.

Bul qatarlarda Xorezmiyge Muxammed Xojabektiń dástandı jazıp shıǵıwdı buyırǵanlıǵı ayqın seziledi. Dástan-
da bul húkimdar júdá ádepli, qayır-saqawatlı, aybatlı,
húkimdar, danalardıń danası sıpatında súwretlenedi.

Qońıratıń áy aybatlı arıslanı,
Men hesh tán almadım sizden basqanı.

Seniń quwanışın kewlimniń tawı,
Muxammed Xojabek — ómir arqawı.

Xalıqtı toydırǵan bektiń birisi,
Ataqlı shax Jánibektiń inisi.

Bunnan sońǵı qatarları muhabbat haqqında:

Dúnya ay kúnge eter, qanaat,
Adamzat mülkiniń tajı muhabbat.

Elesleter misli aspanda quwdı,
Tolǵan ayday eter bir tamshı suwdı.

Gózzaldıń júzine bir meń jarattı,
Boyın shashı menen teń jarattı.

Xorezmiy talantlı shayır, qızdıń sulıw kelbetin ózine
tán bolǵan boyaw, belgiler arqalı bayanlap, biziń kóz
aldımızǵa XIV ásirdiń eń gózzal qızları payda boladı.

QARAQALPAQ ÁDEBIYATINIŃ PAYDA BOLIWÍ

Xalıq bar jerde hárqashan da ádebiyat boladı. Demek, solay eken, qaraqalpaq ádebiyatınıń saǵaların belgilew ushın biz hár qashan da onıń qáiplesiw tariyxın biliwimiz zárúr. Bizde jazba tariyxtıń saqlanbawı kóp jillargá shekem bul zárúr máseleni izertlewge tosqınlıq etti. Qaraqalpaq ádebiyatınıń erte dáwirleri kóp waqıtlargá shekem úyrenilmedi.

Hárqanday xalıq sanınıń kóp yaki az bolıwına qaramastan, tariyx minberinde óziniń mádeniy shejiresin saqlap qalǵan. Bul jolda ádebiyat hátte, tariyxtıń ózine de úlken járdem kórsetken. Bul haqqında V. G. Belinskiy: «Poeziya sonday qúdiretli, ol hátte, tariyx saqlay almay qalǵan nárseni de saqlap qala aladı», — dep jazǵan edi. Sonıń ushın da, qaraqalpaq ádebiyatı hátte, tariyx boranları ózinde saqlay almaǵan nárselerdi de saqlap qala aldı.

Qaraqalpaqlar Orta Aziyanıń eń eski xalıqlarınıń biri bolıp, onıń negizi biziń eramızdan burıńǵı dáwirdegi saklar, massagetler, tiykarı dárya boyınıń sakları, yaǵnıy, Apasiaklar bolǵan. Túrki tilinde sóylegen. Sońınan VI—VIII ásirde Aral boyın jaylaǵan oǵuz-qıpshaqlar menen aralasıp ketken.

Pecheneg atlanısları dáwirinde olar menen qosılıp, X ásirde Dnepr dáryasınıń boylarına barıp qalǵan hám ol jerde «Qara bórıkliler» degen at penen óz ordasın dúzgen. Sońınan qıpshaqlar tárepinen jawlap alınıp, til jaǵınan pútkilley qıpshaqlasıp ketedi. XIII ásirde bul jerlerdi Shıńǵısxannıń basıp alıwına baylanıslı Edil hám Jayıq dáryalarınıń boylarına qaray kóshedi. XV ásirde Mańǵıt taypasınan shıqqan Noǵay degen Ámirdiń atına baylanıslı qaraqalpaqlar kóshpeli ózbekler, qazaqlar hám basqa da túrkiy xalıqlar usı adamnıń atı menen táǵdirles bolǵan noǵaylı awqamına birikken.

V ásirdeñ baslap kóshpeli ózbek hám qazaq xanlıqları óz aldına bólinip shıqqan. Biraq qaraqalpaqlar Noǵay ordasına sadıq bolıp qalǵan.

Qaraqalpaqlar Túrktanda eki ásirge shamalas jasadı. Sońınan qalmaq patshası Cevan Raktan 1723-jılı Túrktanǵa tosattan hújim jasadı da, qaraqalpaqlar menen qazaqlardı birden toz-toz etip jiberdi. Qaraqalpaqlar ózleriniń burınǵı mákanı bolǵan Xorezmge qaray kóship ótiwge májbúr boldı. XVIII ásirdegi Túrktan hám Jańadarya waqıyaları haqqında sol dáwirdeń belgili shayıırı Jiyen jıraw óziniń «Posqan el» tolgawında oǵada tásirli bolǵan waqıyalardı kórkem bayanlap kórsetken.

XIV ásirdeñ baslap kópshilik túrk tilles qawimler óz aldına xalıq bolıp bólinip ketti. Sol tiykarda ádebiyatlar da bólinedi. Sonıń ushın da, noǵaylı dáwiriniń jıraw-shayıırları qaraqalpaq ádebiyatın baslawshıları bolıp qalıplesti.

Jıraw-shayıırlar miyrası. «Jıraw» sózi — «jır jırlaw» sózinen alınǵan bolıp, onıń kelip shıǵıw tariyxı oǵada uzaq dáwirlerdi óz ishine aladı. Tyurkolog alımlar geyde bul sózdeń kelip shıǵıwın VIII ásir menen baylanıstırsa, geyde XI ásir waqıyaları menen baylanıstıradı.

Qalay da, túrkiy tilles xalıqlar ádebiyatında jırawdıń kelip shıǵıwı Qorqıt ata jırları menen baylanıladı. Bul dáwirde jıraw aqıllı dana bolıp, qobız kultke¹ aylanıp ketken. Sonıń ushın da, «Qorqıt atanıń qobızı aspannan túsiptimish», — degen ráwiyatlar tarqalǵan. Jıraw tek atqarıwshı ǵana emes, danıshpan shayıır da bolǵan. Bul dástúr Qorqıttan keyin de dawam etken. Máselen, atları ańızǵa aylanıp ketken jırawlar Qotan, Ketbuǵa hám Soppaslı Sıpıra jırawlar tek jıraw ǵana emes, xandı da, qarashanı da awzına qaratqan óz zamanınıń eń danıshpan adamları bolǵan Qotan jıraw, hátteki, eń jawız adam Shıńǵısxandı sózge turǵızǵan.

¹Kult — sıyınw, tabınw. Bul jerde sol dáwirdegi xalıqtıń nege isenip, sıyınw degendi ańlatadı. (Red)

Bul jağınan qarağanda, jırawlar mektebi kóbirek sheshenlik mektebine jaqın keledi.

Olardıń tolğawdı ózleri jazıp, ózleri atqarıwları xalıq ómiri menen pútkilley sińisip ketiwine sebepshi bolğan. Sonıń ushın da, jırawlar haqqındağı pikirler XIV— XV ásirdegi jazba dereklerde de kóp ushıraydı. XV ásirdegi ózbek ádebiyatınıń wákili Lutfiy óziniń «Gúl hám Nawrız» dástanında:

Jırawlar jıyılıp bári jám boldı.
Dilwar sózlerinen kózler lám boldı—

dep jazadı.

Lutfiy bul jerde olardıń sazınan göre sózlerine de úlken áhmiyet beredi. Öytkeni, bul qatarlarda jırawdıń sózleriniń tásirsheń bolğanlığı haqqında sóz baradı.

Al, danışpan shayır Aliysher Nawayı bolsa:

Áy jıraw, sen danalıqtı gózleyseń.
Yatağan menen ullı jırdı dúzgeyseń,

dep jazıp, jırawlar yatağan saz ásbabı arqalı ullı jırlardı dúzedi, dep olardıń shayırlıq uqıbına úlken áhmiyet beredi.

Demek, jırawlıq mektebi sol waqıttağı jazba ádebiyat dástúrleri menen bir qatar, óz dáwirine tán bolğan xalıq ádebiyatınıń ózgeshe bir bólegin payda etkenligi seziledi.

Bul mekteptiń oyshılları realistlik bađdarda bolıp, óz dóretpelerin xalıq turmısı menen tereńirek baylanıstıradı.

Ayırımları, hátte, xan saraylarında xızmet etse de, ózleriniń xalıqshıl dóretpelerinen qaytpadı.

Solay etip, bul dáwir ádebiyatınıń jańa baslawshıları bolğan jıraw-shayırlar ósip shıqtı.

Bulardıń qatarında XIV ásirde jasağan Soppaslı Sıpıra jıraw, XV ásirde jasağan Asan qayğı, Jiyrenshe sheshen, Qaztuwğan jırawlardı kórsetiw múmkin.

Olar Altın Orda dáwiriniń belgili sóz sheberleri esaplanıp, ádebiy miyrasları qaraqalpaq, qazaq hám noğaylı xalıqları arasında keńnen tarqalğan.

Sheshenlik óneri. Sheshenlik óneri túrkiy xalıqları ara-sında oğada erte dáwirlerden baslangan. Biraq onıń eń rawajlangan dáwiri XV ásir ekenligi málim. Sebebi, sheshenlik bul dáwirge kelip, óner sıpatında tán alınğan. Máselen, onıń eń kórnekli wákili Jiyrenshe sheshenniń atı kóp ǵana túrkiy xalıqlarınıń arasına tarqalğan.

Sheshenlik óneriniń tiykarǵı maqseti sózden jeńiw bolıp, onıń wákileri qara sózdi de, poeziyanı da teń qollanğan. Biraq ta juwaptı tez qaytarıw belsendiligi onı qara sózge awıstırıp jibergen.

Sonıń ushın da, sheshenlik dáslep shayırlar aytısı arqalı baslansa da, sońǵı dáwirleri prozalıq pikirler menen kóbirek baylanısadı. Bunıń baslı sebebi sheshenlerdiń patsha hám xanlardıń aqılǵóy adamları bolıwında. Patshaǵa sózin ótkizetuǵın adam báháma qosıq oqıp tura almaydı. Pikirdiń qısqa hám tujırımli bolıwı ushın qara sózden de paydalanadı. Bul náirse reallıq turmısqa oğada jaqın.

Sonıń ushın da, sheshenlik óneri dástúri bizge qara sóz arqalı jetip keldi.

XV ásirde jasaǵan házirgi qaraqalpaq, qazaq hám noǵay xalıqlarınıń arasına keń tarqalıp ketken Jiyrenshe, Parızlıq, Elmurat sheshenlerdiń atı ataladı. Al, bashqurt xalqı arasında Qobaǵash sheshen, Aqmurza sheshenler usı xalıq ádebiyatınıń baslawshıları sıpatında beriledi.

Sheshenlik óneri negizinen awızeki xalıq ádebiyatınıń úlgisi bolıp esaplanadı. Sebebi, sheshenlerdiń sózleriniń hámmesi de xalıq awzınan jıynap alınğan. Biraq solay bolsa da, olardıń ayırımlarınıń avtorları saqlanğan. Yaǵnıy, ol sheshen avtorlardıń jasaǵan dáwiri hám sol zamanda ótken belgili adamlarǵa aytqan sózleri bizlerge miyras bolıp qalğan. Solay etip, biz olardı jazba ádebiyat wákili sıpatında qaray almaymız.

Biraq, bul folklorlıq shıǵarmalardıń xalıq tariyxı menen baylanısıwı olardıń ádebiyat tariyxına da qatnası bar ekenligin kórsetedi. Usınday sebepler menen, biz, olardıń ayırımlarınıń shıǵarmaların, xalıq awzında qalıp ketken sózlerin tariyxıy dáwirler menen baylanıslıtúrde úyrenemiz.

Sheshen — «sóz ustası» degen mağananı bildiredi. Al, sóz ustası bolsa heshkimnen de jeñiliwge haqısı joq. Eger orta ásir tariyxına júginsek, ol waqıttıń húkimdarları barlıq isti tek buyırq arqalı ǵana bejergen. Sonıń ushın da, xalıq «Bardıń isi párman menen, joqtıń isi árman menen», — degen sózdi aytadı. Bir awız sóz benen mıń adam qırılıp, mıń adam aman qalǵan. Sózden jeñilip qalǵan patshalar, hátte óz taxtın da tárk etken. Bul tawıp aytılgan sóz úlken qúdiretli kúshke iye bolǵan.

Máselen, bir ráwiyatta Jiyrenshe sheshenniń patshanıń qızına úylengeni haqqında sóz júritiledi «Altın Orda patshalarınıń biriniń jalǵız sulıw qızı bar eken. Qız ákesine: Eger meni húrmet etseńiz, ózim razı bolǵan adamǵa turmısqa shıǵıwǵa ruqsat etesiz, — depti. Kim onıń razılıǵın sorap kelse de: — Yaq! Yaq! — dep juwap qaytara beripti».

Bir kúni xanǵa Jiyrenshe: Men aqsúyeklerden emespen, bolmasa, qızınızdıń razılıǵın alar edim, — depti. Xan buǵan razı bolıptı, Jiyrenshe qız aldına barıp:

— Men qaradan shıqqan adam edim. Sonda da, siziń qolınızdı sorap kelip turman. Qapa bolmaysız ba? — dep soraptı.

— Yaq! Yaq! — dep juwap qaytarıptı qız. Qız sózden jeñilipti. Sóytip Jiyrenshe xannıń qızına úylengen eken, ... dep aytadı.

Sheshenlik ónerinde sózden jeñiwdiń hár qıylı usılı bolǵan.

Máselen, xalıq arasına keńnen taralıp ketken Asan qayǵı haqqındaǵı ańızda:

«Asan qayǵı degen xannıń másláhátshisi bolǵan eken. Bir kúni xannıń aldına basqa jurttan shabarman kelip:

— Meni ápiw etiń xan iyem, biziń patshamız qırq mıń láshkeri menen siziń jurtıńızǵa bastırıp kirdi, — dep xabarlaptı.

Sonda xannıń janında otırǵan Asan qayǵı:

— Sizler qırq mıń láshker menen kelseńiz. Biziń patshamız seksen mıń láshker tayarlap qoyıptı. Úlken qırǵın boladı eken ǵoy onda, — dep aytıp salıptı.

Elshi bul xabardı patshasına aytıp bargan eken. Patsha qorqıp óz áskerin keyinge qaytarıptı. Negizinde, bulardıń áskeri dım az eken. Asan qayǵı sózdiń kúshi menen patshalardı da qorqıtıp jeńgen eken,—dep aytısadı.

Demek, sheshenlik óneri xalqımızdıń turmısında úlken rol atqaradı.

XVI ásirde dúnya tariyx minberinde qaraqalpaq degen atama payda boladı. Biraq, bul atama birden payda bola qoyǵan joq. Xalıq XIV ásirden tap XVI ásirdiń aqırına shekem Noǵaylı atanǵan. Buǵan eń baslı sebep, qaraqalpaqlardıń Noǵaylı awqamınıń tiykarǵı uytqısı bolǵanlıǵı edi.

Qaraqalpaq atamasınıń qaytadan júzege shıǵıwı Ormambet biydiń jasaǵan zamanı bolǵan XVI ásirdiń sekensinshi jıllarına tuwra keledi. Qullası, XVI ásir de qaraqalpaqlardıń Edil hám Jayıq boylarında jasaǵanlıǵı belgili.

Ormambet biy haqqında 1580— 1596-jıllardaǵı Evropa hám Shıǵıs dereklerinde ádewir unamlı pikirler aytıladı. Qaraqalpaq xalqınıń tolıq qalıplesiw dáwirleri de sol kisiniń atı menen ataladı.

Sonıń ushın da, bul dáwir ádebiyatta da úlken iz qaldırǵan. Bir-biri menen tutas birneshshe ásirlik miyrastı óz ishine aladı.

Bul dáwir haqqında ádebiy jazba derekler tolıq saqlanıp qalmaǵanı menen, sol dáwirge tiyisli bolǵan tariyxıy qosıqlar oǵada kóp. Edil hám Jayıq haqqındaǵı qosıqlarda xalıqtıń ómiri, jasaw sharayatı, basqa eller menen qarım-qatnasları anıq sáwlelengen. Bul haqqında qaraqalpaq folklorında:

Ashtarxanǵa salıp ushan qayıqtı,
Sen jayladıń Edil menen Jayıqtı,
Bul da saǵan mákan bolmay qalıptı,
Xorezmge kósher boldıń qaraqalpaq.

Yaki Muwsa biydiń Ámir atanǵanı haqqında:

Teregiń atanıp jıńǵıl-juwsanıń,
Qarawında boldıń Ámir Muwsanıń,

Suwda balıq, qırda kiyik tawshanıñ¹.
Awqatıñ bop xızmet etti qaraqalpaq.

— dep ayılğan bolsa, geypara qosıq qatarları Muwsanıñ aqlığı Súyinbiykeniñ Qazan taxtına otırğanı hám soñında ólimge giripdar bolğanlıǵı haqqındaǵı tutas tariyxıy maǵlıwmatlardı da beredi: Mısalı:

Taslap ketip Xorezmdey mákandı,
Jayıqta babamız Noǵay atandı,
Taxt óltirdi Súyinbiyke apańdı,
Dáwranıńnıń bári árman qaraqalpaq...

Demek, bul faktlerdiñ hámmesi de sol waqıtları qaraqalpaqlardıñ Edil menen Jayıq arasın mákan etkenligin biykarlamaydı.

TARIYXÍY TOLǴAWLAR

Qaraqalpaq ádebiyatında tariyxıy tolǵawlar ayrıqsha orın aladı. Ásirese olardıñ kóbisi Edil-Jayıqqa baylanıslı tolǵawlar. Bularda XV— XVI ásirlerde bolğan tariyxıy waqıyalar, xalıqtıñ Edil-Jayıq dáryalarınıñ boyında jasaǵan waqtındaǵı turmıs tirishiligi, jawgershilik nátiyjesinde eldiñ ash-áptadalıqqa ushırawı hám t.b. súwretlenedi. Usınday tolǵawlardıñ birazı tariyxta belgili adam Ormambet biyge baylanıslı shıǵarılgan.

Ormambet biy Noǵaylı dáwirinde jasap, qaraqalpaqlardı Noǵaylıdan bólip alıp, óz aldına xanlıq etiwge háreket islegen adam. Sonlıqtan, ol qaraqalpaqlardıñ babası dep esaplanadı.

Ormambet biy 1595-jılı Jungarlar menen bolğan qattı sawashta qaharmanlarsha güresip, dushpan qolınan qazalanadı. El basshısınan ayrılgan qaraqalpaq xalqı úlken

¹ **Tawshan** — qoyan.

búlgínshilikke ushıraydı. Tuwǵan jerlerin taslap, kóshe baslaydı. Eldiń awızbirshiligi qashadı. Ormambet biyden ul bolmaydı, tek qızları qaladı. Olardı xalıq sıylasa da, ásirese genje qızı Sarısha sulıwdıń aqıllılıǵına tásiyin qalsa da, el basshısı etip saylamaydı. Sebebi, awızbirshiligi qashqan eldiń kópshiligi olarǵa moyınsıngısı kelmeydi. Al xalıqtıń basın biriktirip uslay alatuǵın Ormambet biydiń ornın basqanday er azamat tabılmaydı.

Xalıq Ormambet biyge baylanıslı tolǵawlarında biydiń aqıllılıǵın, batırılıǵın táriyiplep, ol ólgennen soń xalıqtıń búlgínshilikke ushıraǵanlıǵın, Ormambet biydiń ornın basqanday er azamattıń joqlıǵın, biydiń úsh qızı bolǵanlıǵın, eń genje qızı Sarıshanıń aqıllılıǵın, onıń awızbirshiligi qashıp, tuwǵan jerlerin taslap, posıp kóship atırǵan xalıqqa bildirgen narazılıǵın, búlgínshilikke ushıraǵan eldiń aldında ne kútip turǵanlıǵın hár tárepleme sóz etedi.

Ormambet biy ólgen kún

(úzindi)

Asıw-asıw tawlardan,
Asıǵa kóshti bul noǵay,
Edil menen Jayıqtan,
Jabıla kóshti kóp noǵay.
Ormambet biy ólgende,
On san noǵay búlgende,
Ormambettey biylerden,
Ul qalmadı, qız qaldı.
Algır qustıń genjesi,
Úsh qızınıń erkesi,
Sarısha sulıw der edi.
Noǵaylınıń elinde,
Qádeli ósken qáriyası,
Jigerli ósken jigiti
Jıyılıp keńes etedi.

Gáwhardan tuwǵan qıyaqsań,
Sónbeytuǵın shıraqsań
Hasıldan qalǵan áwladsań,
Jaqsıdan qalǵan zúryatsań.
Keńesiń bolsa ber deydi:
Edilde de turmadıń,
Edil eldiń esigi,
Jayıq jerdiń besigi
Jayıqta da turmadıń.
Há Noǵaylım, Noǵaylım,
Ketti seniń ońayın,
Nashar dep kózge ilmediń,
Wáliyligimdi bilmediń,
Edilden bılay ótkende,
El bolıp keńes qılmadıń.
Jayıqtan bılay ótkende,
Jayılıp keńes qılmadıń.
Bul ketkennen keterseń.
Sırdáryaǵa jeterseń,
Esiktiń aldı Sırdárya
Eńkeyip suwlar isherseń.
Eńkeyip tezек tererseń.
Jar basında jartı ilashıq,
Quw mazar bolar úyińiz,
Qoǵadan bolar shiyińiz.
Sarazbanlı sarı taw,
Táwke xanniń jurtı edi.
Qoqan degen ullı jurт,
Islam xanniń jurт edi.
El jurтınan ayrılıp,
Etikli suw kesherseń.
Qayǵılı eskek eserseń,
Bul kóshkennen kósherseń,
Türkstanǵa jeterseń.
Ormambet biy ólgen soń,
Onsan noǵay búlgen soń,

Jez qarǵılı quba arlan,
Jetip túlki alalmay.
Qarashıl kópek bolǵan kún.
Lashın qus quwǵa jete almay,
Oń qanatın teris qaǵıp,
Japalaq qusqa awǵan kún.
Orazalınıń on ulı,
Jayırlınıń jalǵızı,
Atqan oǵın taba almay,
Jer sabalap qalǵan kún.
Men ne boldım sennen soń.
Sen ne boldıń mennen soń,
Jerim sennen ayrıldım,
Atań kúyew bolǵan jer,
Eneń kelin bolǵa jer,
Sen anadan tuwǵan jer.
Kir-qońımdı juwǵan jer,
Eli-xalqım shad bolıp,
Ne bir dáwrán súrgen jer.
Dushpanımnan aldandım,
Men kettim de, sen qaldıń.

Soraw hám tapsırmalar

1. «Ormambet biy ólgen kún» tolǵawında xalıqtıń búlginshilikke ushırawı qalay súwretlengen?
2. Ormambet biydiń qızı Sarısha sulıwdı xalıq qalay bahalaǵan hám onnan qanday keńes soraydı?
3. Sarısha sulıw xalıqtıń óz mákanın, tuwılǵan jerin taslap kóshiwine narazılıǵı tolǵawdıń qaysı qatarlarında kórsetilgen?
4. Ormambet biyden ayrılǵan xalıqtıń ayanıshlı turmısı tolǵawdıń qaysı qatarlarında bayanlanadı?

SOPPASLI SÍPÍRA JÍRAW

Soppaslı Sıpıra jıraw XIV ásirde jasağan kórnekli sóz sheberleriniń biri bolıp, onıń miyrası elege shekem tolıq izertlengen emes.

Qaraqalpaq jırawlarınıń xronologiyalıq¹ kestesı tiykarınan usı jırawdıń ismi menen baslanğan bolıp, onıń, hátte, qaysı zamanda jasağanlıǵı belgisiz bolıp keldi.

Bul haqqında eń dáslepki ilimiy pikir júrgizgen alım Nájim Dáwqaraev bolıp, ol jıraw dóretpesin tariyxıy dáwirlerge sáykes úyrenip, onıń XIV ásirde jasağan belgili sóz sheberi ekenligin anıqladı. Soppaslı Sıpıra jıraw Toqtamıs xannıń aqılǵóy adamlarınıń biri bolıp, ómiri Sarayshıq, Astraxan, Jańakent hám Úrgenish átirapında ótedi. Qıpshaq qáwimleri arasınan shıqqan sózge sheshen, danışpan adamlardıń biri bolǵan. Sóziniń ótkirliǵı jaǵınan xanlar arasında bolǵan ayırım qarama-qarsılıqlardı da ádil túrde sheship bere alǵan adam.

Onıń atı qaraqalpaq, qazaq, noǵay, tatar hám bashqurt xalıqları tariyxında da ushıraydı. Biraq barlıq dereklerde de: «Soppaslı Sıpıra jıraw qaraqalpaq jırawlar mektebiniń tiykarın salıwshı», — dep atap kórsetedi.

Xalıqtıń túsiniǵi boyınsha Soppaslı Sıpıra jıraw bir júz alpıs jas jasağan qáriya. Onıń óziniń aytqan sózlerine qaraǵanda, toǵız mártebe xanlardıń basqospa májililerine qatnasıp, toqsan altı xandı kórgen. Hár májiliste on bir patshanıń aldında sóz sóylep, toǵız xannıń sarqıtın jep, toqsan kúnlık saparda bolǵanlıǵı aytıladı.

Biraq tariyxıy derekte, Soppaslı Sıpıra jırawdıń kóp jasağan, qartayǵan waǵında Astraxannan Túrkestanga sapar shegip kelip júrgeni de ıras bolǵanı menen, onıń jas mólsheri menen hádden zıyat kóp xanlardı kóre beriwı de reallıq turmıstan góre mifologiyaǵa ádewir jaqın turadı.

¹ **Xronologiyalıq** — waqıt izbe-izligindeǵı waqıyalar tártibi, bul jerde hár dáwirdeǵı jırawdıń óziniń xalıqqa tanılp belgili bolıwı (Red).

Onıń tolǵawlarınıń negizi xanlarǵa qaratılǵan menen, olardıń kemshiligin de anıq sezedi. Olardan qorqıp, bul kemshiliklerdi de jasırıp otırmaydı. Sonıń ushın da, sózdiń haǵın aytadı. Mısalı:

Ámir Temur Kóregen,
Toqsan altı xan dóregen,
Bulardı kórgen babańman,
Bular da ótip ketken soń,
Óziniń jurtın búldirgen.
Alamangá kelmegen,
Qozǵalań salǵan jurtına,
Jesir qatın, jetim ul,
Tıńlamay dadın jılatqan,
Shaytan joldan azdırgan,
Aqıbetin sorasań
Sizlerdi kórgen babańman.

Bul tolǵawda Soppaslı Sıpıra jıraw Timur áwladları haqqında maǵlıwmat beredi de: «Mámlekettiń maydalanıp ketiwi kóbirek urıs-qaǵıslarǵa sebep bolıp atır. Usınıń sebebi menen, jesir qatın, jetim ullar kóbeyip ketti. Olardıń dártin kim tıńlaydı. Sonıń ushın da, sizler shaytan joldan azdırgan, dańqparaz adamlarsız», — dep jar salǵısı keledi.

Soppaslı Sıpıra jıraw tolǵawlarında ómirdegi waqıyaların jumbaq halında beriliwi, oqıwshınıń kóbirek oylanıwǵa, sol dáwirdegi waqıyaların sırların abaylawǵa iytermeleydi. Sol waqıttaǵı xalıq turmısı menen bekkem baylanısıp ketken qara nar obrazı kópshilik orınlarda shóllerde adasıp júrgen bir batır sıpatında beriledi de, ol xalıq tárepinen yaqı bolmasa sol batırdıń zayıbı tárepinen joqlanadı. Mısalı:

Edildiń qara suwları,
Kópir salmay say bolmas,
Qara nar kelmey xalqına,
Qaralı kewlim jay bolmas.
Oń jaqta qurǵan shımıldıq,
Tolqınlar ma eken tınıqta.

Botasın ertken qara nar,
Aylanar ma eken juwıqta...

hám t.b. Soppaslı Sıpıra jıraw negizinen Toqtamıs xannıń zamanlası bolǵanlıǵı málim. Sonıń ushın da, onıń tolǵawlarınıń basım kópshiligi sol dáwirdiń tariyxıy adamları bolǵan Toqtamıs penen Edigege qaratılǵan.

Onıń poeziyasınıń eń sıpatlı tárepi sonda, ol basqa saray jırawları sıyaqlı xannıń siyasatın maqtaw jolınan barmaydı. Báلكi, xan bolıwına da qaramastan, onıń kemshiliklerin júzine aytadı.

Bul onıń haqıyqıy xalıqshıl jıraw bolǵanlıǵınan derek berdi. Biziń pikirimizshe, onıń poeziyasınıń altı ásirde berli xalıq júreginde saqlanıp kiyatırǵanlıǵınan bolsa kerek. Máselen, onıń Toqtamıstıń wáziri Kenjembayǵa qaratılıp aytilǵan tolǵawların alıp qarayıq:

Toqtamıstıń dáwirinde,
Qulǵa biylik tiygen soń,
Jesir qatın, jetim ul,
Bulardıń kúni ne kesher?
Sóz sóyleymen Qarabek,
Mennen saǵan sóz kerek,
Astına qara pul salıp,
Ústine qızıl sebelep,
Aldayman dep keldiń be,
Atańa nálet bádirek...

Bul qatarlardan sol waqıttıń saray ámeldarlarınıń ózi xalıq turmısı menen sanaspaǵanlıǵı jıraw tárepinen ashıq túrde, qorqpay aytilǵanı kórinip tur. Olardıń eki júzliligin áshkaralaydı. Bul jaǵınan qaraǵanda, hátte, ózlerin «qudanıń elshisi»,— dep esaplap, sarayǵa muptı bolıp ornalasqan, sol dáwirdegi «eń hadal»,—dep esaplanǵan xojalardıń ózlerinde de eki júzlilik bolǵan. Soppaslı Sıpıra jıraw bul haqqında da óziniń ádil pikirin bildiriwden taysalmaǵan. Mısalı:

Xanniń ulı qarawıl,
Begdiń ulı shındawıl...
El aǵası Aǵay biy,
Batır ulı Biynazar.
Xojanıń ulı Qosnazar.
Xojaman dep allaǵa,
Gúnakar bolıp qudaǵa,
Ǵoddaslaysań enaǵar...

Soppaslı Sıpıra jıraw turmıs shınlıǵı haqqında sóz etkende onıń ayrıqsha belgilerine kóbirek itibar beredi. Shınında da, bul jaǵdaylar onıń dana jıraw bolǵanlıǵın bildiredi. Mısalı:

Bay balası bayǵa usar,
Baylanbay ósken tayǵa usar,
Biy balası biyge usar,
Biyik-biyik shıńǵa usar.

degen qatarlardan jırawdıń sociallıq bóliniwshiliktiń, ádalatsızlıqtıń unamsız aqıbetlerin sol waqıtta-aq ańlaǵanı bilinip turadı.

ASAN QAYǴI

Kórkem sóz iyesi bolıp, xalıq arasına taralıp ketken Asan qayǵınıń biz usı waqıtqa shekem qaysı dáwirde jasaǵan adam ekenin de bilgenimiz joq edi. Biraq, onıń xalıqqa jayılıp ketken hárbir sózin yadımızdan shıǵarǵanımız joq.

Asan qayǵı haqqında N. Dáwqaraev, Q. Ayımbetov, I. Saǵıytov, M. Nurmuxammedov hám Q. Maqsetovtıń miynetlerinde de ádewir ayılǵan.

Bul kórnekli alımlardıń pikiri boyınsha da, «Asan Noǵaylı zamanınıń eń kórnekli filosofı», — dep beriledi.

Asan qayǵı haqqında maǵlıwmatlar belgili Shıǵıs izertlewshileri Sh. Wálixanov hám G. P. Potanin miynetlerinde de bar. Olar da, Asandı folklorlıq ádebiyat wákili emes, bálki tariyxta jasaǵan jeke avtor sıpatında dálilleydi. De-

mek, solay eken, Asannıń ádebiyat tariyxında da ornı bar. Tariyxshılardıń bergen maǵlıwmatlarına qaraǵanda, ol 1370-jılları Edil boyında tuwılǵan. Qaraqalpaq, noǵay hám qazaq ádebiyatı tariyxında úlken iz qaldırǵan.

Soppaslı Sıpıra jiraw sıyaqlı, ol da óz ómirin eki xannıń turmısı menen baylanıstıradı. Birinshisi XV ásirdiń 20-jıllarında Qazanǵa xan bolǵan Uluǵ Muhammed, ekinshisi 1456-jılı quralǵan Jánibek xannıń ordası. Bulardıń ekewi de qazaqlar menen qaraqalpaqlardı basqarǵan xanlar edi. Sonıń ushın da, onıń tolǵawlarınıń tiykari sol dáwirdiń tariyxıy waqıyaları menen baylanıslı túrde berilgen.

Máselen, ol bir tolǵawında Jánibek xannıń kóp salıq salıw siyasatına qarsı shıǵadı:

Men aytpasam bilmeyseń,
Aytqanıma kónbeyseń.
Jabıǵıp jatqan xalqıń bar.
Elińdi gózlep kórmeyseń.
Qımız iship qızınıp,
Qızarańlap terleyseń.
Ózińnen basqa xan joqtay,
Elerip nege sóyleyseń.
Xalqıń qáytip shıdaydı,
Jaǵdaysız kelgen bul iske,
Orınsız kelgen salıqtan,
Ǵáziyneńdi toltırdıń,
Altın menen gúmiske.
Elińe baxıt darırma,
Edil menen Jayıqtı,
Jaǵalap kóship júriste.

Jánibek xan 1456-jılı Oyıl boyın jaylaǵan xalıqtı Edil hám Jayıq dáryalarınıń boylarına qaray kóshiredi. Sharwaǵa beyim bolıp qalǵan el diyqanshilıqtıń sırlarına onshama túsine almaǵan. Sonıń ushın da, kópshilik xalıq Jánibek xan siyasatına pútkilley narazı bolǵan. Bul jaǵdaylar Asan qayǵı tolǵawlarında oǵada ayqın súwret-lenedi. Mısalı:

Qırında kiyik jaylağan,
Suwında balıq oynağan,
Oymawıttay qalıń elińniń,
Oyına kelgen asın jeytuǵın,
Jemde keńes qılmadıń,
Jemnen de eldi kóshirdiń...
Oyıl degen oyıńdı,
Otın tapsań, toyıńdı,
Oyıl da keńes qılmadıń,
Oyıldan eldi kóshirdiń...
Elpeń-elpeń juwırǵan,
Úpelek shópke semirgen,
Eki gápti qolǵa alıp,
Erler jortıp kún kórgen,
Qıyan-kesti Edige,
Eńkeyip keldiń tar jerge...

Tariyxıy dereklerge qaraǵanda da, Edil menen Jayıq arası bul waqıtları diyqansılıq orayı edi. Sharwa xalıqlardıń bul jerlerge kóship ótiwi, olardıń erkin jasawı ushın da bir qansha qıyınshılıqlardı payda etse kerek. Sonıń ushın da, xalıqtıń masaq teriwge baylanıslı bolǵan. «Eki qaptı qolǵa alıp, erler jortıp kún kórgen»,— degen qatarları «Maldıń jiligin jemegen basım, endi masaq terip kún kóriwge qaradım»,— degendey bolıp esitiledi. Ol Jánibek xanǵa qarata:

Nálet biziń júriske,
Edil menen Jayıqtıń,
Birin jazda jaylasaǵ,
Birin qısta jaylaysań.
Al qolıńdı malarsań,
Altın menen gúmiske,

— dep óziniń ókpe-giynesin aytadı.

Asandı qayǵıshıl deymiz. Biraq, onıń qayǵısı jeke basınıń qayǵısı emes. Ol xalıq táǵdirin qayǵırıw menen birlikte barlıq maqluqatlar, zıyanlı jánlıklarge shekem janı ashıydı. Olardıń táǵdirine qayǵıradı. Mısalı:

Quyırığı joq, jalı joq,
Qulan qáytıp kún kórer?
Ayağı joq, qolı joq,
Jılan qáytıp kún kórer?
Shıbın shıqsa jaz bolıp,
Tazlar qáytıp kún kórer?
Jalań ayaq músápir,
Ġazlar qáytıp kún kórer?
Xan menen biyler qısqanda,
Xalıq qáytıp kún kórer?

Asan Qayǵı, shınında da, filosof shayır. Sebebi, onıń tolǵawlarınıń hárbir qatarında úlken filosofiyalıq lapız, tereń oy jatadı. Bul qosıq qatarların oqıǵan hárqanday adamdı oylandıradı.

Mısalı:

Taza minsiz hasıl tas,
Suw túbinde jatadı,
Taza minsiz hasıl sóz,
Oy túbinde jatadı.
Suw túbinde jatqan tas.
Jel tolqıtsa shıǵadı,
Oy túbinde jatqan sóz,
Sher tolqıtsa shıǵadı.

Mine, bul pikirlerdiń ózi-aq onıń ápiwayı shayır bolmaǵanlıǵın kórsetedi.

Sonday-aq, ol hámme nársege de bir pikir menen qarap bolmaytuǵının uqtıradı. Sebebi, onıń pikiri boyınsha dúnyanıń jaratılısı hár qıylı. Bir jer taw, bir jer shól bolatuǵını sıyaqlı, ol jerlerde jasawshı adamlar hám janlı maqluqatlar pútkil haywanat dúnyası sol jerdiń jaǵdayına iykemlesken. Ol hárqanday maqluqatqa ózi jasap atırǵan jeri, tábiyat dúnyası qádirli, — dep esaplaydı.

Mısalı:

Kólde júrgen qońır ǵaz.
Qır qádirin ne bilsin?

Qırda júrgen tuwalaq,
Suw qádirin ne bilsin?
Jaman adam jelókpe,
Er qádirin ne bilsin?
Kóship-qonıp kórmegen,
Jer qádirin ne bilsin?
Qos qollap órmek órmegen,
Aw qádirin ne bilsin?
Shıńlarǵa shıǵıp kórmegen.
Taw qádirin ne bilsin?

Asan eldiń awızbirshiligi ushın jan kúydiredi. Ol eldiń ruwlarǵa bólinip, tum-tusqa tarıday bolıp shashılıp ketkenine de qarsı shıǵadı, onıń birigip úlken el bolıwı ushın at salıadı.

Qullası, XV ásirde jasap ótken Asan qayǵı aytıp ketken ájayıp sóz búgingi áwladlarımız ushın da, úlken tárbiyalıq áhmiyetke iye. Ol óz dáwiriniń oyshıl shayırı bolıwı menen birlikte, sol dáwirdi ashıq-aydın súwretlegen tereń filosofiyalıq shıǵarmaların miyras qaldırdı.

DOSPANBET JIRAW

Dospanbet — XVI ásirdeń basında jasaǵan belgili sóz sheberleriniń biri. Ol haqqında maǵlıwmat 1910-jılı Qazan qalasında basılǵan «Shayıır yaki aqınlar» jıynaǵında, sonday-aq, bul baspadan ádewir burın Peterburgta shıqqan «Noǵay wá qumıq shayırları»—degen kitapta beriledi. Onıń jasaǵan zamanı Muwsa biydiń úlken balası Shayxı Mamaydıń taxtqa otırǵan jıllarına tuwra keledi. Mısalı, ol bir tolǵawında:

Qoǵalı kóller mol suwlar,
Qonıslar basqan ókinbes.
Arıslanday omırawlı,
Arǵımaq mingen ókinbes.
Jupar iyisin ańqıtıp,
Arıwlar qushqan ókinbes,

Torı tóbel at minip,
Toy toylağan ókinbes,
Qurama shapshaq kóp qımız.
Quyıp ishken ókinbes,
Jaw juwırsa ján-jaqtan.
Oq qılqanday shansılısa,
Qan juwsanday sebilse,
Aqqan suwday tógilse,
Eregisip ayqasıp,
Er Mamaydıń aldında,
Sheyit ólgen ókinbes.

Bul pikirlerine qaraǵanda ol Ámir Muwsanıń úlken ulı bolǵan Mamayǵa sadıq bolǵan adam.

Dospanbetiń bunnan keyingi tolǵawlarınıń hámmesi de jawgershilik penen baylanıslı. Bul negizinen, Noǵaylı qáwimleri arasındaqı ishki sawashlar bolsa itimal. Onıń bul sawashlarda Shayxı Mamay tárepinde bolǵanlıǵı seziledi. Biraq ol negizinde, Azov teńizi jaǵına qaray shegingen Kishi noǵaylardıń bayraǵın kóteretuǵınlıǵın moyınlaydı. Sonıń ushın da, ol dáslep Shayxı Mamay jaǵında bolsa da, sońınan Oraq hám Qazıy tárepine qaray ótken.

Qalay da, Dospanbet inisi Aymedet ekewi úlken qaharmanlıqlar kórsetip, Azov teńizi betke qaray qashqan. Sol sawashta Dospanbetiń jaralanıwı jırawdıń ózi jazıp qaldırǵan tolǵawlarda bayan etiledi.

Mısalı:

Argımaqqa oq tiydi,
Qıl mayqınıń túbinen.
Aymedetke oq tiydi,
Otız eki omırtqanıń buwınan.
Zuwap aqqan qara qan,
Tıyılmaydı jonınıń oń tamırınan.
Saq etip tiydi sanıma,
Qattı battı janıma,
Qonışım tolı qanıma.
Jaradar boldım, jan tatlı,

Jara awzına qan qattı,
Jarmay pilte salganday,
Jaramdı tañar jan qayda?
Jağdaysız jerde jatırman,
Janımda bir tuwısqannıń joǵınan.

Jaradar bolıp qalǵan batır dushpanlar arasında qalıp ketken qamshısın joıyadı. Bul jaǵdaylar da tolǵawda tereń lapız benen súwretlenedi:

Qaraǵaylı orman boyında,
Qamshım qaldı oyında,
Búldirgisi bulan terisi,
Órilip ǵunan qayısı,
Shırmawıǵı altın, sabı jez,
Azıwlınıń boyında,
Gúzen qarsaq jerme eken!

Bunnan keyin batır jıraw úyinde qalıp ketken hayalın oılaydı. Ol óziniń gózzal hayalınıń dushpanlar qolında qalıwın qálemeydi. Mısalı:

Alǵanım Áliy qızı edi,
Shın arıwdıń ózi edi,
Mańlayı kúnge kúymegen,
Shashın samal súymegen,
Ay júzli arıw jamalın,
Ózimnen ózge kórmegen,
Qalay kúni keshti eken?...

Batırdıń tosattan ay dalada jaralanıp qalıwı onıń óz watanına bolǵan saǵınıshın arttıradı. Bul saǵınıshtıń izi úlken bir tolǵawǵa aylanadı. Bul tolǵaw «Kún qayda» dep atalıp, házirgi qaraqalpaq hám noǵay xalıqlarınıń arasına keńnen tarqalıp ketken. Mısalı:

Aylanıp aqqan aq Jayıq,
At salmay óter kún qayda?
Esigi biyik Boz orda,
Eńkeymey óter kún qayda?

Qara bulan terisin,
Etik qılar kún qayda?
Gúdarıdan baw taǵıp.
Girewke kiyer kún qayda?
Gúldir-gúldir kisnetip.
Gúreńdi miner kún qayda?
Altı qulash aq nayza,
Shekelep shanshar kún qayda?
Sabaq tolı sansız oq,
Sabaǵınan ótkerip,
Basın qolǵa jetkerip,
Sozıp tartar kún qayda?
Ketbuǵaday biyelerden,
Keńes sorar kún qayda?
Edildiń boyın el jaylap,
Shalǵayına at baylap.
Boz ordanıń tórinde,
Qız balanıń qolınan.
Qımız isher kún qayda?

Dospanbet penen Aymedet sońınan emlenip jaqsı bolıp ketedi de, Azov teńiziniń boyına Azıwlı qalasın saldıradı. Batır shayırdıń keyingi tolǵawlarında bul jaǵdaylar keńnen sóz etiledi. Mısalı:

Aynala bulaq, bası teń.
Azıwlınıń Stambuldan nesi kem?
Aymedet penen Dospanbet.
Xan ulınan nesi kem?
Bay ulınan nesi kem?
Táńriniń bergen baxtında.
Xan ulınan artıq boldı nesiybem!

Qullası, Dospanbet tolǵawları ayılajaq pikir hám sóz shireligi menen basqa jıraw-shayırlar dóretpesine qaraǵanda da ayrıqsha kózge túsedı.

XVII— XVIII ÁSIRDEGI QARAQALPAQ ÁDEBIYATÍ

Jırawlıq óneriniń ádebiyat tariyxındaǵı tutqan ornı ayrıqsha bolǵanlıǵı bizge málim. Biraq, jıraw bolǵan adamlardıń barlıǵı da shayır bola bermegen. Olardıń ishinde terme-tolǵawlardı ózleri shıǵarıp tarqatıwshılar da bolǵan bolsa, ayırımları xalıq dástanların yadlap alıp, ırǵaqa salıp jıraǵan. Qaraqalpaq jırawlarınıń geneologiyalıq kestesinde berilgen júzden aslam jırawdıń tek onlaǵanında ǵana shayırlıq uqıptıń bar ekeni bayqaladı. Mádeniy miyrastı izertlew jolında olardıń ayırımlarına ǵana baha berilgen. Solardıń arasında XVII ásirdegi qaraqalpaq ádebiyatına úles qosqan Múyten jırawdıń dóretiwshiligi ayrıqsha tilge alınadı.

MÚYTEN JÍRAW

Biz dáslep Múyten jıraw haqqında belgili túsiniкке iye emes edik. Qazaq ádebiyatınıń belgili izertlewshisi, professor Xanǵalıy Súyinshaliyev óziniń «XVII— XVIII ásirlerdegi qazaq ádebiyatı» degen kitabında Túrkestan átirapında júrgizilgen ilimiy ekspediciya dáwirinde Múyten jıraw haqqında ayırım maǵlıwmatlarǵa iye bolǵanlıǵın, biraq bul jırawdıń dóretiwshiligi kóbirek Noǵaylı zamanı, Edil, Jayıq waqıyaları menen de baylanıslı ekenligi jırawdıń atı qaraqalpaqlardıń belgili bir ruwınıń atı menen atalatuǵını haqqında ayılǵan edi. Sońınan bul jıraw-shayırdıń qaraqalpaq jırawı ekenligi málim boldı. Ol qaraqalpaq ádebiyatı tariyxında kóp waqıtlardan beri sóz bolıp kiyatır. Biraq, onıń qaysı jılı tuwılıp, qaysı jılı qaytı bolǵanlıǵı málim emes. Biraq ta jırawdıń:

Há Imam xan, Imam xan,
Bar ma sende iyman xan,
Adamzat degen jarıqlıq,
Bul dúnyaǵa miyman xan.

Jurttıń bárin bawızlap,
Jalgız óziń dúnyada,
Jasamaǵıń gúman xan.—

dep aytıwına qaraǵanda, XVII ásirdegi Buxara xanı Imamqulı (1611-1642) dáwirinde jasaǵan bolıwı itimal. Sebebi, onıń ayırım tolgawlarında Edil, Jayıqtı saǵınıw úlgileri de seziledi. Eger de, ol, Edil boyınan Túrksańǵa qaray kóshken waqtında jigirma jaslar shamasındaǵı jigit bolsa, Imamqulı xan dáwirinde elli-alpıslarǵa shıǵıp qalǵan jası úlken kisi boladı. Sonıń ushın da, Múyten jırawdı Edil, Jayıq hám Túrksan dáwirlerin basınan keshirgen, kópti kórgen qáriya sıpatında tán alıwǵa boladı. Jasalǵan jeri — Sıǵnaq qalasınıń átirapı.

Múyten jıraw ayırım tolgawlarında óziniń Edil hám Jayıq dáryalarınıń boyınan kelgenligin de anıq aytadı.

Ata jurtı Túrksan,
Dushpan qıstı tum-tustan,
Endi qayda baraman.
Ushqan Edil, Jayıqtan,
Qanatı sınaǵan bir quspan,—

dep aytadı da, óziniń qorlıq kórgenligin de tolgaw arqalı bayan etedi: Mısalı:

Men Múytenmen, Múytenmen,
Baspalasań qáytemen,
Edilden júzip ótemen,
Elime barıp jetemen.
Jayıqtan júzip ótemen,
Jaylawıma jetemen.
Er Edige tusında,
Babam qaysar er edi,
Nuratdiyinniń tusında,
Batır Noǵay der edi.
Jaratqan qádir qudayım,
Biziń baxıt tayǵan ba?
Eń izinde aylanıp,
Qul boldıq-aw, naymangá.

Múyten jiraw tolǵawları kóbinese didaktikalıq temaǵa baǵıshlanganı menen, onda tereń filosofiyalıq oy, óz zamanına bolǵan kózqaras oǵada ayqın túrde súwretlenedi. Mısalı:

Ótkinshi mınaw dúnyada,
Malı kóp adam biy bolar,
Qarsılıq qılǵan qara xalıq,
Qamshı menen iy bolar,
Nashar basqa is tússe,
Seksewil túbi úy bolar,
Sawash bolsa arada,
Neshshe qatın tul bolar,
Erinshek bolsa ulıńız.
Jaw aldında qul bolar,
Bári birdey bolmaydı,
Kóp ishinde túr bolar;
Birikken jerde shúy bolar.
Tigis bar jerde júy bolar,
Qapılıp qalgır bul jurtaq,
Endi kimler biy bolar?...

Al, ekinshi bir tolǵawda Múyten jiraw pútkilley Túrks-tan jeriniń kartinasın anıq sızıp kórsetedi. Onda bulaqlar, atlıǵıp qaynap atırǵan Miyan kól, jelkildep ırǵalıp turǵan egislikler, toylarda shógirmesi selkildep shadıqorram bolıp júrgen xalıq hám olardıń Buxara menen básikelesken ájayıp qalası Sıǵnaq kóz aldımızǵa eleslegendey boladı. Mısalı:

Ata jurtı Túrks-tan,
Bolǵan edi gúlistan,
Miyan kóldi menshiklep,
Jarıp qaldıq ırıstan,
Arpa egip, qos aydap,
Júrdik báhá masayrap,
Balıǵı júzgen búlkildep,
Biydayı ósken jelkildep,
Diyqanları más bolǵan.

Shógirmesi selkildep,
Xalqımız edi ańqıldıq.
Tórt-besewi qosılsa,
Keter edi ğawqıldap,
Qılıshı bolar belinde.
Sebebi jaw kóp elinde,
Dushpan menen alıssa,
Hár birewi besewin.
Qulatadı keminde,
Buxaraĝa bardur talası,
Uzaqtan kózdi tartadı,
Sıĝnaq degen qalası,
Buxara menen Sıĝnaqtıń.
Bir háptelik jol edi,
Ekewiniń arası...

Tolĝawlarda bayan etilgenindey, Múyten jıraw el arasında belgili, kátquda adamlardıń biri bolĝan. «El aĝasın sayladım», — dep aytıwına qaraĝanda onıń xalqına qádirli qáryalardıń biri bolĝanlıĝın ańlawĝa boladı. Múytenniń ayırım tolĝawlarında xalıqtıń quwanışlı máwritleri de sheber súwretlegen.

Sol waqıttaĝı jıraw-shayırlardıń kópshiligi batır bolĝa-nı sıyaqlı, Múyten jırawdıń da batır adam bolĝanlıĝı seziledi. Mısalı:

Sayxun boylap at shaptım,
Sarı jaydan oq attım,
Kóp dushpandı qulattım,
Xalıqtı ózime qarattım,
El aĝasın sayladım,
Elden ásker jıynadım,
Birigiwge xalıqtı,
Kóp kúshimdi jıynadım,
Jer tanabın quwırdım,
Ay baltanı qolĝa alıp.
Arqırıp turıp juwırdım,
Jez jebeni oq ettim,
Dushpanımdı joq ettim,

Jelge qulın bayladım,
Qurbım menen oynadım,
Türkstanda toy berdim,
Qonalqağa qoy berdim,
Báygige at shabıstım,
Doslar menen tabıstım.

Ol óz tolǵawlarında «Jiydeli Baysın» — degen bir gózzal jer haqqında kóp aytadı. Tariyxıy dereklerde «Jiydeli Baysın» Surxandárya wálayatında hám Xorezm oypatında bar. Jırawdıń «Qaptalında teńizi bar», degen pikirine súyene otırıp, Aral átirapın aytqan bolsa kerek, — degen juwmaqqa kelemiz.

Sayxun dárya suwınan,
Kóldeneń kesip ótińiz,
Jiydeli Baysın — ullı jurttı,
Ullı jurttıqa jetińiz,
Bálent bolar tawları,
Malǵa jaylı óris bar,
Shóbi bolar qunarlı,
Tawda ósken jemis bar,
Qaptalında teńizi,
Ishinde balıq oynanǵan,
Bekireleri ilaqtay,
Jegen awız toymaǵan,
Bir jaǵında dáryası.
Saǵa alǵan batıldan,
Dalasında kiyigi,
Ór qoyanday atılǵan...

Múyten jıraw dóretpesinde jawgershilik teması da ádewir sóz boladı. Bunda onıń dushpan menen ayqasıp júrip onıń qarındasın dushpan alıp ketkenligi haqqında ayanıshlı pikirler ayılǵan. Mısalı:

Qayrılıp qılısh salǵanda,
Qarakerim márt boldı.
Qarındaстан ayrıldım,
Júregime dárt boldı,

Súngi tiydi sanıma,
Qattı battı janıma,
Talasıp emshek emisken,
Tay ğunanday tebisken,
Ayrıldım ğoy qarındas,
Kózden aǵar sellı jas.

Qullası, Múyten jırawdın dóretpesiniń tematikası hár qıylı bolıp keledi. Onın hár bir tolǵawı zaman ruwxı menen bekkem baylanısqan.

SYUJET HÁM ONÍN ELEMENTLERI

Syujet (francuz sózi, *zat* degen mánide)—bir-biri menen izbe-izlikte rawajlanıp otırǵan waqıyalardıń qısqasha mazmunlıq jıynaǵı. Adamnıń bir-biri menen baylanısın, qatnasın kórsetiw shıǵarmada tiykarǵı orın iyeleydi. Ulıwma adam shıǵarmanıń tiykarı boladı. Soǵan baylanıslı syujet birneshe bólimnen turadı.

1. Shıǵarmanıń waqıyası baslanǵanǵa shekemgi jaǵdayı, ulıwma ortalıqtı súwretlep, waqıyaǵa qatnasıwshılar menen tanıstıratuǵın ádebiy shıǵarmanıń bólimi ekspoziciya delinedi.

2. Waqıyanıń baslanıwı—ekspoziciyadan sońǵı bólim. Bul waqıyanıń baslanıwı menen onnan bılayǵı rawajlanıwınan da dárek beredi. Mısalı: I.Yusupovtıń «Joldas muǵallım» poemasında muǵallım Oraz benen Qurbannıń óz ara sóylesiwi, jol boyında waqıyanıń baslanıwı menen birge, olardıń bunnan bılayǵı qaysı baǵıtta is alıp barıwı kerekliginde ańǵartqan sıyaqlı.

3. Hárekettiń ósiwi—konflikt tayarlaytuǵın bólim. Waqıyanıń baslanıwı shiyelenisip konfliktke alıp keledi.

4. Kulminaciya (latin sózi—bizińshe shın)—waqıyanıń rawajlanıwınan kelip shıqqan, onın eń joqarǵı noqatı.

5. Waqıyanıń sheshiliwi—konflikttiń aqıbeti, waqıyanıń ne menen tamamlanǵanlıǵı usı arqalı bilinedi.

Bulardan basqa kórkem shıǵarmalarda prolog hám epilog ta boladı.

Prolog — waqıyanıń áhmiyetin túsindiredi, avtordıń tiy-kargı maqseti menen tanıstıradı.

Epilog — shıǵarmada ayılmay qalǵan waqıyalar menen, sonday-aq qaharmanlardıń sońǵı táǵdiri menen tanıstıradı.

Sonday-aq, kórkem shıǵarmada prolog yamasa epilogtıń bolıw, bolmawı shıǵarma avtorınıń aldına qoyǵan maqseti menen tıǵız baylanıslı boladı.

JIYEN AMANLIQ ULÍ

(1730— 1784)

Shayırdıń jasaǵan dáwiri hám ómiri haqqında maǵlıwmatlar. Jiyen jırawdıń ómiri hám dóretiwshiligi qaraqalpaq xalqınıń XVIII ásirdegi turmısı menen baylanıslı. Klassik poeziyamızdıń eń úlken estelikleriniń birewi bolıp esaplanatuǵın «Posqan el» poeması qaraqalpaq xalqınıń Túrktannan Xorezmge kóshiw waqıyasın sóz etedi.

Jiyen jırawdıń ómirbayanı, turmıs jaǵdayı tuwralı bizge kelip jetken jazba maǵlıwmatlar joq. Shayır tuwralı maǵlıwmat beretuǵın «Posqan el», «Xosh bolıń doslar», «Ullı taw» hám taǵı basqa da shıǵarmaları ádebiyatımızda belgili orın iyeleydi. Olardaǵı maǵlıwmatlar boyınsha, shayır posıp kóshken xalıqtıń ishinde bolıp, búlgınshilikti hám joldıń awır azabın xalıq penen basınan keshirgen. Ol xalıq turmısın súwretley otırıp, poemada ózine de kóp ǵana qatarlardı arnaǵan. Mısalı, shayır Túrktannan shıqqalı neshe kún bolǵanlıǵın, qansha adam jol azabınan, ashlıqtan ólgenligin kútá anıq bayanlay otırıp, bılay deydi:

Mine búgin jigitler,
Tórtinshi kún bolıp tur,
Túrktannan shıqqalı.
Bulardı kórip men sorlı,
Kúymeyin neǵıp otlarǵa,
Al jigitler men sorlı,
Posqan eldiń ishinde,
Qobızımdı qolǵa alıp,
Qayǵılı nama shalaman...

Bul qatarlar biziń joqarıdağı aytqan: shayır sol posqan xalıqtıń ishinde boldı hám barlıq jaǵdaydı óz kózi menen kórdi, — degen pikirimizdi tastıyıqlaydı. Bunday qatarlar poemada kóplep ushırasadı.

«Ílaǵım», «Ber túyemdi», «Xosh bolıń doslar» qosıqların oqıǵanıımızda shayırdıń ata-anasınıń jarlı bolǵanlıǵın, ózi de mudamı jarlılıqta kún keshirgenligin bile alamız. Ol birdeyine haqıyqatlıqtı jırlaǵanı, xalıq tárepinde turǵanı ushın ústem klass wákılleri tárepinen quwdalanıp otırılǵan.

Sońǵı jıllardağı izertlewlerge qaraǵanda Jiyen jıraw qaraqalpaqlar Túrktannan posıp kóshkende 30 jaslar shamasındaǵı jigit bolǵan degen pikirler bar.

Al, XIX ásirde jasaǵan belgili qaraqalpaq klassik shayırı, Jiyen jırawdıń áwladı Ótesh Alshınbay ulı ataqlı qaraqalpaq shayırları tuwralı kóp maǵlıwmatlar beretuǵın «Ótti dúnyadan» degen qosıǵında:

«Óldi Jiyen eliw de tórt jasında
Árman menen babam ótti dúnyadan»—

dep jazadı.

Usı maǵlıwmatlarǵa tiykarlansa, shama menen Jiyen jıraw Amanlıq ulı 1730-jılı Jańadarya boyında tuwılıp, 1784-jılı qaytıp bolǵan degen juwmaqqa keliwge boladı.

Ótesh shayırdıń bul qosıǵında anıq jıllar, sáneler kórsetilmegen menen Jiyen jırawdıń ómiri tuwralı kóp maǵlıwmatlar beriledi hám olar shayırdıń óziniń qosıǵındaǵı maǵlıwmatlar menen tolıq sáykes keledi.

«Jiyen babam sol zamanda er boldı.
Kewili sorlanıp qara jer boldı,
Kámelǵa kelgende ol hám xor boldı,
Hayran bolıp Jiyen ótti dúnyadan...
...Neshe kúnler, neshe jıllar oylanıp,
Xorezmdi, Túrktandı aylanıp,
Bargan waqta ol xalıqtan saylanıp,
Quwǵın bolıp Jiyen ótti dúnyadan».

Bul qosıqtağı basqa da qatarlar shayırdıń awır turmısı menen quwǵındağı ómirin durıs kórsetedi. Qosıqta, son-day-aq, Jiyen jırawdın xalıqqa belgili hám súyikli shayır, sazende hám jıraw bolǵanlıǵı, «Alpamıs» sıyaqlı bir qansha dástanlardı qaytadan tolıqtırǵanı jáne sheber atqarǵanlıǵı, xanlardın zulımlıǵın kóp kórip, olardı qaralap jazǵanlıǵı, onın Jiyrensheden de ótken shayır-lıq dańqı, Berdaqtnıń Jiyen jırawdan úlgi alǵanlıǵı usaqan kóp áhmiyetli maǵlıwmatlar keltiriledi.

Ótesh shayır óziniń «Berdaq baqsıǵa juwap», — degen qosıǵında:

«Atım Ótesh, babam atı — Jiyendi,
Xalıqqa sózi úlgi bolǵan emes pe?»—

dep jazǵan. Al, «Bolar» degen qosıǵında:

«Úlgi aldım, Jiyen babam sózinen,
Qalǵan nusqaları bardı ózinen...
Sózleri bizlerge, xalıqqa úlgi bolar»,—

dep jazıp, shayır tuwralı maǵlıwmattı taǵı da tolıqtıradı.

Jiyen jırawdın bizge qaldırǵan ádebiy miyrasları bizge kelip jetken «Ayırsha», «Qaytpasam bolmas», «Aldı-artım biyik jar», «Múytenlerdin mákanı», «Xan qasında tóreler», «Júregimde kóp daǵım», «Ílaǵım», «Ber túyemdi», «Ullı taw», «Posqan el», h.t.b. shıǵarmalarınan ibarat. Bulardıń ayırımları shayırdın ómirine baylanıslı jazılǵan bolsa, ayırımları eziwshilikti, ádilsizlikti, xalıqtın basına túsken awırmanlıqtı jırlaydı. Mısalı, ol «Áy jigitle, jigitle» qosıǵında zorlıq, teńsizlikti súwretleydi:

«Áy jigitle, jigitle,
Zamanımız tar eken»,—

deydi de, «zaman qısıwmetinen sóylewge múmkinshilik joq», — degen juwmaq jasaydı. Al, «Xosh bolın doslar» shıǵarmasında tuwǵan jerdin qádiri jırlanadı:

«Búlbil ushtı gúlimnen,
Gázlar ushtı kólimnen.
Qutı qashtı jerimniń»

Ekinshi bir shıǵarmasında:

«Kindik qanıń tamǵan jerler,
Ármanda sennen ayrıldım...
Miywası pisken ayma-ay...
Tereń jılǵa, tereń say,
Dáryam sennen ayrıldım» —

degen qatarlar bar.

Shayırdıń «Posqan el» poeması onıń eń iri dóretpesi bolıp tabıladı.

«**Posqan el**» poeması. Hár bir ádebiy shıǵarma xalıqtıń haqıyqat basınan keshirgen ómir tariyxınıń shınlıq sáwlesi bolıp tabıladı. Miynetkesh xalıqtıń jırın jırlaǵan shayırdıń real turmıstı súwretlemey qala almaydı, óytkeni, bolıp atırǵan waqıyaǵa, turmısqa biytárep bolıp qalmaydı. «Sóz sheberi bolǵan jazıwshınıń eń baslı qunlılıǵı onıń durıslıqtı súwretlewinde», degen N.Dobrolyubovtıń sózi ulıwma realistlik súwretlew usılında qoyılǵan baslı talap bolıp esaplanadı.

Jiyen jıraw óz waqtınıń aldınǵı qatardaǵı adamı bolǵanlıǵı sebepli, sol waqıttıń eń áhmiyetli sociallıq máselelerin jırladı. Shayırdıń «Posqan el» poeması jawgershiliktiń saldarınan ata-mákanın taslap kóshken qaraqalpaq xalqınıń tragediyalıq jaǵdayın sáwlelendiriwge arnalǵan bolıp, ol qaraqalpaq xalqınıń Tórkstannan kóship, Xorezmge kelip jayǵasıwı menen pitedi.

Poemanı oqıǵannan-aq, kózge túsetuǵın eń birinshi ayrıqshalıq sonnan ibarat, shayırdıń shınlıq turmıstı burmalamastan, realistlik ráwishte ashıp bergen. Bul kútá áhmiyetli nárese. Óytkeni, hár bir jazıwshınıń dóretiliwshilik salmaǵı onıń óz dáwirindegi turmıs shınlıǵın qalayınsha ashıp bergenligi menen belgilenedi. Biz usıǵan qarap jazıwshı dóretpesiniń sıpatın anıqlaymız. Óz dóretpesinde

puqara xalıq turmısın bas tema etip, sóz etip otırǵan Jiyen jırawdıń «Posqan el» poemasında shınılıqtı súwretlew menen xalıqqa bolǵan tilekleslik tıǵız ushlasıp keledi.

Jol boyınsha kórgen awır azap, gúnasız qıyılǵan jas janlar, ǵarrı ata-analar shayırdıń qabırǵasın qayıstırıp, onı qattı qıynaldıradı. Usılardıń taǵdirin jırlawǵa, ol óziniń barlıq kúsh-jigerin jumsadı.

Ata jurtı Túrstan,
Ómirlik jaylaw bolmadı.
Kúni-túni jıynalıp,
On eki ayda tapqanı.
Qıs azıqqa jetpedi,
Tamtar boldı suwları,
Ekse egin pitpedi.
Jawgershilik kóp boldı,
Sansız adam qırılıp,
Ǵarǵa jegen ólikke,
Jılǵa saylar top boldı.
Biyǵuna gelle kesildi,
Aq deneli arıwdıń,
Burımları kesildi.
Saǵıyranıń qanları,
Suw ornına tógildi,
Jol júriwge jaramay,
Jası qaytqan ǵarrılar,
Búgilgen belı analar.
Jolda qaldı kómiwsız,
Kóshken kóshke ere almay,
Dalada qaldı kómiwsız,
Qızıl qumdı asa almay.

Shayır usılayınsha jol boyındaǵı ólgen hám azap kórgen adamlardı súwretleydi. Qansha adam ólgenligin kórsetedi. Sol qayǵıǵa baylanıslı bılay dep tolgaydı:

Bulardı kórip men sorlı,
Kúymeyin neǵıp otlarǵa?
Ádira qalǵır tuwǵan jer,

Bolmağan soń abadan,
Oynap-kúlip jatargá...

Bul qatarlardagı ózgeshelik mınada: shayır ózin puqara xalıqqa jaqın seziwi, onıń muńın muńlap, jırın jırlawı, ózin sol kópshiliktiń biri dep túsiniwshi shayır sol xalıq basındaǵı awır azaptı, muńdı tásirli, poetikalıq qatarlarda psixologiyalıq tolǵanıslar menen hesh burmalamastan ashıp beredi, xalıqtıń qayǵısın óz basınıń qayǵısı, dep túsinedi.

Óz xalqın shın júreктен súygen shayır xalıqtıń awır jaǵdayın aytıp qayǵıradı. Biraq, bunda pessimizmniń kórinisi joq. Ol úmitsizlikke túspeydi. Shayırdıń poema-sındaǵı muńlı qatarlar miynetkesh xalıqtıń basındaǵı awır tragediyanı kórsetedi. Eger de, biz shayırdıń poemasını tereńirek talqılasaq, bunıń sebebin anıq túsinemiz:

Nege qapa bolmayın,
Qobızımdı ne ushın.
Qayǵılı etip shalmayın?
Mına ólgen jas janlar,
Mına ólgen atalar,
Mına ólgen analar.
Kózlerin ǵarǵa shoqıydı,
Tappaǵan soń panalar,
Inanbayın men nege?
Mınaw xalıq shubırǵan.
Bararına jeri joq,
Batarına kóli joq,
Ataqlı etip bararǵa,
Mákanı, jayı, jeri joq.
Sonı kórip men sorlı,
Quwraǵan quw qobızdın,
Qulaqların burayman,
Kewlim dártke tolǵan soń,
Qayǵılardı jırlayman.

Jiyen jıraw poemasındaǵı shınlıq jetim qız Minayım obrazı berilgen. Jiyenniń jarlı xalıq massasınıń shayırı bolǵanlıǵı onıń usı obrazınan da ayqın kórinedi. Shayır ózin sol ezilgen miynetkeshlerdiń jırshısı, dep túsingen.

Hayal-qızlarğa feodallıq qatnas ústem bolıp turğan sol dáwirde shayır jetim qızdıń obrazın jasaw arqalı ulıwma eziliwdegi qaraqalpaq qızlarına óziniń tileklesligin bildiredi. Minayımınıń ata-anası jolda ólip, jas qız Jiyen jırawdıń qasında qaladı, shayır oğan ġamxorlıq etip, talay qıyınshılıqtan qutqaradı:

Ata menen anası,
Ólip edi bir kúnde...
Qalıp edi paqırlar
Qızıl qumnıń oyında,
Sonnan berli bul qızdı
Qasıma ertip álpeshlep,
Ishpesem de óz basım,
Tapqanımdı berip em.

Bunda da, shayırdıń jarlı xalıq wákiline kózqarası, mehribanlıǵı, úlken adamgershiligi ayqın seziledi. Sonday qıyınshılıq waqtında jetim qızǵa pana bolıwı Jiyenniń bizge joqarǵı adamgershiligin tanıtadı. Ol jetim qız sebepli kóp azap kóredi, awır jaǵdaylarǵa duwshar boladı, baylardıń tayaǵın jep, sógisin esitedi. Usıǵan qaramastan, shayır jetim, jarlı qızǵa qoldan kelgen járdemin beredi.

Xalıqtıń basındaǵı awır turmıs shayırdıń dártine dárt qosadı, kewline qayǵı jamaydı, waqtı jetpey gúli solǵan jaslardıń ólimi onıń ózegin órteydi:

Ózimde de dárman joq,
Usınıp saǵan bererge,
Qolımda shórek nanım joq,
Bolǵanda nanım jas janlar,
Bermespe edim senlerge?
Adam bolsań aman-saw,
Ertpespe edim izlerge?
Shıraqlarım saw bolsań,
Bolar eń quwat bizlerge...

Biraq Jiyen jıraw bul xalıqtıń awır turmısın kórip, onı súwretlep beriw menen ġana sheklenbeydi. Usı awır

jaǵdaydı jeńilletiwdiń, onnan qutılıwdıń jolların izleydi. El ishindegi márt jigitlerge qarata olardıń xalıq basındaǵı awır jaǵdaydı oylaw kerekligin aytıp, olarǵa wazıypalar júkleydi:

Ah doslarım, doslarım!
Qaysı birin aytayın,
Joldaǵı kórgen qorlıqtıń,
Qaysı birin aytayın,
Ondaǵı kórgen zorlıqtıń?
Qayǵı jamap qayǵıǵa,
Kewli toldı dártlerge,
Awır salmaq túsip tur.
Biletuǵın mártlerge.

Bul sıyaqlı xalıq ǵamın oylawǵa shaqırıwın sóz etetuǵın qatarlar poemanıń basqa jerlerinden de kóplep tabıladı:

Táwekel etip hár iske,
Márt bolıńlar qaytpastay,
Qarsı kelgen jawlardan,
Attıń basın tartpastay.

Bul jaǵdaylar Jiyen jırawdıń xalıqtıń ruwxlandırıwshısı, dushpanlardan ósh alıwǵa shaqırıwshı shayır bolǵanlıǵın bildiredi.

Jiyen jıraw ushın bir sıpatlı nárese sonnan ibarat, ol súwretlep otırǵan turmısqa tek baqlawshı bolıp qalmastan, olardı eziwshi hám eziliwshi, dep ekige bóledi. Ózin eziliwshi qatlamınıń wákili sıpatında sezedi. Miynetkesh xalıqtıń awır turmısın súwretlegen orınlarda avtor olarǵa sheksiz súyiwshilik sezimin de ayqın bayan etedi.

Shayır poemada shınlıq turmıstı súwretlegende, miynetkesh xalıqtıń turmısın kún sayın hádden tıs awırlatqan, olardı ayawsız ezip otırǵan ústem klass wákıllerin de kórsetedi.

Shayırdıń realistik súwretlew usılı ústem klass wákıllerin ayawsız áshkaralawda ayqın kórinedi.

POSQAN EL

(üzindi)

Ata jurtı Túrktan,
Onda da payan etpedi.
Kúni-túni qıynalıp,
On eki ayda tapqanı,
Qıs azıqqa jetpedi.
Tamtar boldı suwları,
Ekse egin pitpedi,
Jawgershilik kóp boldı,
Sansız adam qırılıp,
Ǵarǵa jegen ólikke
Jılǵa saylar top boldı,
Zulımǵa dadı jetpedi,
Adam óldi, qan tógildi,
Biyǵúná gelle kesildi,
Aq deneli arıwdıń,
Burımları esildi:
Qolı jetken shoshtıyıp,
Úlgisiz ton pishildi.
Saǵıyranıń qanları,
Suw ornına tógildi.
Ataǵa bala qaramay,
Balǵa ata qaramay.
Kiyerine kiyim joq,
Isherine tamaq joq.
Jol júriwge jaramay.
Jası qaytqan ǵarrılar,
Búgilgen beli analar,
Kóshken kóshke ere almay,
Jolda qaldı birazı,
Dalada qaldı kómiwsiz,
Qızıl qumdı asalmay,
Dármanı ketti ashlıqtan,
Ayaǵın qıya basalmay,

Perzentleri jiladı,
Ólgen ata-anasın,
Qáwimine qosalmay.
Búlgınshilik kóp boldı,
Qaraqalpaq posqan el,
Xorezmge jetiwge
Hámmeleri buwdı bel.
Ata jurtı Túrktan,
Ómirlik jaylaw bolmadı.
Gárip penen qáserge,
Jetim menen jesirge,
Sayasın heshbir salmadı.
Aldı menen basshısı.
Eki iynin jalmadı,
Buzıq boldı iyshanı,
Ádilsiz boldı qazısı.
Gúnasızdan birazdı,
Gúnalı dep qıynadı,
Eki jaqlap, úsh jaqlap,
Kúnniń kózin kórsetpey,
Kewilge qayǵı jamadı.
Hey, aǵalar, aǵalar,
Postıq sonda sandalıp,
Arqalandıq arbańlap,
Aqıret kórdik ólimnen,
Isherge suw bolmadı,
Kózimizden jawdırap,
Ashlıqtan qattıq qaqpashtay,
Qol-ayaqlar qaltırap,
Kún túnerip, qar jawdı,
Turmadı heshbir jadırap,
Sonda da, bizde kiyim joq.
Jalań ayaq, jalań bas
Kiyatırmız qaljırap.
Bazıbirewdiń qolında,
Qundaqlawlı balası,

Anasınan sût shıqpay,
Tamshılaydı kóz jası,
Onı kórip óksiydi,
Ne qılsın gárip anası,
Oğan berer náirse joq.
Tek «shıraǵım» panası,
Qazan-tabaq arqalap,
Kiyatır bayǵus atası.
Way, biyshara analar,
Way, biyshara jas qızlar!
Búgilisip belleri,
Jası qaytqan garrılar,
Tayanıp aq tayaǵın,
Belleri ábden búgilip,
Basalmaydı ayaǵın,
Otıradı dem alıp,
On-on besı quralıp,
Ún qosısıp jılaydı,
Qayǵı menen paqırlar,
Kóziniń jasın bulaydı,
Dalada qaldıq, doslar dep,
Qoy-qozıday shuwlaydı.
Qıyın bolıp halları:
Taslap onı kete almay,
Keledi qaytıp balları.
Birin-biri jetelep,
Ónbeydi sirá jolları,
Way, paqırlar analar!
Perzentlerine súyenip,
Ári-beri júredi.
Ondadaǵı bolmaydı,
Qaladı taǵı esi awıp
Onı kórip balaları,
Qushaqlaydı moynınan,
Atası menen anası,
Árman menen sargayıp,

Dártke ishi janadı.
—Xosh bolıńız balam, — dep
Zorǵa iyek qaǵadı,
Deydi olar aqırında:
—Ashılsın balam baxtıńız,
Bolmaǵaysız bizlerdey,
Xosh bolsın bárhá waqtıńız,
Dushpanlardı jeńgeysiz,
Sınbaǵay heshbir saqtıńız, —
Dep paqırlar aqırın,
Janın táslim etedi;
Jılap-jılap balları,
Basına belgi saladı.
Kepinlerge-kepin joq,
Orap góne kiyimge,
Aparıp oyǵa kómedi,
Kómgen menen paqırlar,
Kózi qıymay anasın.
Taslay almay atasın,
Tógedi kózden qan jasın,
Jasqa tolıp kózleri,
Qup-quw bolıp júzleri,
Ónmenińnen ótedi,
— Anam, — degen sózleri.
Ah jigitler! Jigitler!
Ah, doslarım! Doslarım!
Onnan da ótip baramız,
Kúnnen-kúnge tariqtıq.
Gúman boldı jan saqlaw,
Qıya shólde shalıqtıq.
Balalı hayal kóp edi,
Birge shıqqan biz benen,
Posqınshılar taǵı kóp,
Kiyatırǵan iz benen,
Qıyın boldı bárinen,
Emiziwli ballarǵa.

Shırcıraydı, jılaydı.
Onı esitip meniń de,
Tóbe shashım juwlaydı.
Anası paqır qıymaydı,
Ózinen dárman ketse de,
Qushaqlaydı taslamay.
Anası ólgen kóp ballar,
Qundaǵında ingalap,
Jol boyında kóp qaldı.
Adamlar uzap ketpey-aq,
Ǵarǵa-quzǵın jep qaldı.
Ǵarǵa-quzǵın semirdi,
Jas janlardıń janına,
Quday saya salmadı,
Olardıń shıbın janına,
Way, paqır, jas jan neteyin,
Seni alıp júrerge,
Ózimde de dárman joq.
Usınıp saǵan bererge,
Qolımda sherek nanım joq.
Bolǵanda nanım jas janlar,
Bermes pe edim sizlerge?
Adam bolsań aman-saw,
Eritpespedim izlerge?
Shıraqlarım saw bolsań,
Bolar eń quwat bizlerge,
Ońarıńdı gózlereń,
Erip tuwrı izlerge.
Shıraqlarım, ne payda?
Jetpedińiz niyetke!
Bul sıyaqı ayrılmas,
Keldińiz duwshar miynetke.
Jas baslarıń túspedi,
Bir ǵana kún ziynetke,
Way, jas ǵana janlarım,
Shım-shıraqtay ullarım!

Qızıl güldey soldıńız,
Bul niyetke jete almay,
Qula dúzde qaldıńız.
Bul dúnyaǵa shıqqanda,
Ne kórdińiz shıraǵım,
Bir kún oynap kúle almay,
Gúldey bolıp soldıńız,
Jaman battı jas janlar,
Qula dúzde qalǵanıń.
Qaraqlarım, ne payda?
Kólikli kólik bermedi,
Suwlı suwın bermedi,
Jırlasaq ta udayı,
Kózdiń jasın kórmedi,
Mallı bir malın bermedi,
Qırılmaq ta top bolıp,
Nege óldi demedi.
Shıraqlarım, sizlerdiń
Baxtıńızǵa ne boldı?
Adamǵa adam qaramay,
Ketti bári jónine,
Adamlar emes adamlar,
Ǵáripke heshbir qaramas,
Óz malına masayrap,
Ash, dep halın soramas
Dalada birew ólse de,
Ólgenine qaramas,
Miyrimsiz zalım zamanda,
Dúnyaǵa shıǵıp, shıraǵım,
Ne kórip kettik deysizler?
Ah, jigitler, jigitler!
Ah, doslarım, doslarım!
Qaysı birin aytayın...
Joldaǵı kórgen qorlıqtıń!
Qaysı birin aytayın...
Ondaǵı kórgen zorlıqtıń!

Úsh kún ótti aradan,
Türkstannan shıqqalı,
Sonnan beri sanasam
Toqsan úsh adam ólipti
Jası hám de garrıdan.
Nemiz qaldı oylańlar?!
Toqsan úsh adam keselden,
Tóseginde ólgen joq.
Áwel bastan elinen,
Ońıılıq penen kelgen joq,
Ushıradı qısımğa,
Shıdamadı tutımğa.
Isherge nárse tappadı,
Erteli-kesh jutımğa.
Baylardıń posıp kóshiwı,
Jeri jetpey kóshken joq,
Buyaqa ketken ashlarğa
Jer bermestiń hiylesi,
Toltırıp kózdi jaslarğa,
Onnan da etpek ólesi,
Sonıń ushın ol baylar,
Erte kóshti ashlardan,
Xorezmniń jerine,
Olardıń nesi ketedi,
Sawarına sawın bar,
Isherine tamaq bar,
Kiyerine kiyim bar,
Tóserine tósek bar,
Jamılarına kórpe bar,
Usıları tap-tayın,
Olardıń kimnen zarı bar.
Way doslarım, doslarım,
Bayğa bir pul ólgeniń
Qarawıtıp, qan jutıp,
Kózdiń jasın ishkenin.
Doslarım, bir pul olarğa,

Ottay s6nıp 6shkeni6.
Mine b6gin, jigitler,
T6rtinshi k6ni bolıp tur
T6rkstannan shıqqalı
6ldi bir j6z qırq adam,
Bulardı k6rip men sorlı,
K6ymeyin neǵıp olarǵa,
Ádira qalǵan tuwǵan jer,
Bolmaǵan so6n abadan,
Oynap k6lip jatarǵa,
Kiyatırımız minekey,
Qay jerlerge baramız,
Qayerden jay tabamız,
Oldaǵı bizge uwayım.
Qayǵı jamap qayǵıǵa,
Kewil toldı d6rtlerge,
Awır salmaq t6sıp tur,
Biletuǵın m6rtlerge,
Al jigitler, men sorlı,
Posqan eldi6n ishinde
Qobızımdı qolǵa alıp,
Qayǵılı nama shalaman.
Nege qapa bolmayın,
Qobızımdı ne ushın,
Qayǵılı etip shalmayın!
Mına 6lgen jas janlar,
Mına 6lgen analar,
Anaw 6lgen atalar,
K6zlerin ǵarǵa shoqıydı,
Tappaǵan so6n panalar,
Ínıranbayın men nege,
Mınaw xalıq shubırǵan,
Bararına jeri joq,
Batarına k6li joq,
Ataqlı etip bararǵa,
M6kanlı jayı, jeri joq...

Onı kórip men sorlı,
Quwrağan quw qobızdıń
Qulaqların burayman,
Kewlim dártke tolğan soń,
Qayğılardı jırlayman...

Al doslarım, doslarım.
Ólgenlerdi qoyayın,
Tilim kelmes gúrmelip,
Basqadan gápti qozǵayın,
Qobızımdı qolǵa alıp,
Taǵı bir nama tolǵayın.
Ayıp kórmeń aǵalar,
Sózimniń bolsa qátesi,
Keshirersiz qıynalmay,
Ketken shıǵar kóp qáte,
Aytqan biraz sózim de,
Óytkeni dúnya kórmedim,
Jaslar turdı kózimde,
Qayǵı menen sargayıp,
Qan qalmadı júzimde,
Aytqanlarım bolmadı,
Kóp dushpan júrdi izimde,
Endi mine sóz qılıp,
Aytayın degen dástanım,
Usı ashlıqta atadan,
Hám ayrılıp anadan,
Jetim qaldı Minayım,
Ayrılmastay qayǵını,
Oǵan berdi qudayım,
Sol jılı tap ol jetim,
Jetip endi on úshke
Ózi sulıw qız edi,
Kórgenniń miyri qanǵanday,

Qasları qara qıyılğan.
Awızğa úrip salganday.
Jetim edi biyshara,
Qayırqomı joq edi,
Türkstannan shıqqan soń,
Atası menen anası,
Ólip edi bir kúnde,
Arba joldıń boyında,
Qalıp edi paqırlar,
Qızılqumnıń oyında
Sonnan beri bul qızdı,
Qasıma ertip ápeshlep,
Ishpesem de óz basım,
Tapqanımdı berip em,
Keynimnen qalmayol dağı,
Júrer edi aǵalap,
Hár waqıtta biyshara,
Ata-anasın aytadı,
Tómen qarap tunjırap,
Men de oǵan jılayman,
Say-súyegim sırqırap,
Bazda ol qız biyshara,
Tınbay jılap shırqırap,
Mine búgin jigitler,
On kún ótti aradan,
Ólim orın alǵalı.
Ata jurtı Türkstan,
Biz sorlıdan qalǵalı.
Bes kún boldı anıqtan,
Qasımdaǵı jetim qız,
Maǵan joldas bolǵalı.
Al jigitler, qulaq sal!
Baslayın mine sózimdi,
Túni menen bir tınbay,
Astıq talay biyikti,
Onnan da beter qızdırıp,

Ishtegi dárt-kúyikti.
Tań saz berip atqanda,
Bir bay kóshke ilestik,
Otır eken dem alıp,
Túsirip barlıq júklerin.
Qursaqların qampaytıp,
Qáhárlengen túklerin,
Onnan da beter uzaytıp,
Qasına bardım aqırın,
Jetim qızdı jetelep,
Nan berer degen úmitim,
Onnan basqa oyım joq,
Boladı degen onday is,
Bul bir asqan bay eken,
Tórt túligi say eken,
Bıdım-bıdım bet awzı,
Bir balası bar eken.
Otır eken tórinde,
Tamaq iship tamsanıp,
Ózi baydıń balası,
Erke ósken enegár.
Moynın sozdı, umtıldı,
Qasımdağı jetimge,
Qaradı da jutındı,
Ol waqları bizler de,
Keynimizge shegindik,
Qaytayıq dep keyinge,
Shatpaqlağan zatlardı,
Qağıp saldıq iyinge,
Keteyik dep atqanda.
Uslap aldı shalǵaydan,
Jańaǵı baydıń balası,
Ózi bay bolǵan soń,
Jeti bizge nalası.
Maǵan ayttı jekirinip,
Toyǵannan soń tamaqqa,

Qayta-qayta kekirip,
— «Qasınıdağı jas qızdı»
Qayda alıp barasañ?
Qayerlerge aparıp
Onı malğa satasañ?
Mağan ber mına qızınıdı,
Hayallıqqa alaman.
Jaman bolsa negizi,
Qoy keynine salaman.
Aytqanımdı qılmasa,
Qarqıratıp shalaman,
Qáne sóyle jolawshı!
Bereseñ be bul qızdı?
Bermeyseñ be bul qızdı?
Qanday juwap aytasañ?
Degen waqta men de aytım:
Jetim edi shırağım,
Ġárip edi bul nashar,
Ata-anası jolda ólip,
Halı qıyın bolğan soñ,
Ertip edim izime,
Qondırmayın dep ġárganı,
Ushıǵaday júzine.
Oylap edim shırağım,
Dep aytsam da zarımdı,
Tıńlamadı esersoq
Juwırıp keldi qasıma.
Salıp ketti basıma,
Qaramadı men sordıń,
Kózden aqqan jasına,
Qolımdağı jetimdi,
Zorlıq penen alıwǵa,
Umtılıstı antalap.
Hámmeleri umtıldı,
Aytayın desem arzımdı,
Törde otırǵan bayı da,

Ol da keldi qasıma,
Tayaq urdı ayamay,
Ózim bolsam ash adam,
Ayqasıwǵa jaramay.
Ári-beri jıladım,
Kózdiń jasın buladım,
Bermeymen dep jıladım,
Uzınıma quladım.
Taǵı tiydi bir tayaq,
Kózim tındı tunjırap,
Esim awdı sol máhál,
Qol-ayaǵım qaltırap,
Jetim ketti qolımnan,
«Aǵa» degen dawısı,
Qulaǵımdı jarıp shırqırap
Hárqaysısı urǵan soń.
Awdı esim tayaqqa,
Negıp kúshim jetedi,
Sol sekilli sayaqqa,
Qolımnan ketken jetimniń,
— «Óldim» degen dawısı,
Zorǵa keldi qulaqqa.
Ári-beri júriwge,
Kelmese de hallarım,
Tırbańlayman soyaqqa,
Turalmayman ornımnan,
Zireklep qan aǵadı,
Tınbay ǵana murnımnan,
Qolımnan ketken jetimge,
Bariwǵa halım jetpedi,
Sawdıraǵan ayaǵım,
Túrgeleyin desem de,
Aytqanımdı etpeydi,
Taǵı awdı eslerim,
Barlıq ǵana denemnen,
Sap bolǵanday kúshlerim.

Sol jetimniń zarına,
Jandı ottay ishlerim,
Qayǵı menen qapadan.
Qayraldı meniń tislerim,
Kúni menen taǵı da,
Ońbaǵan soń ómirde,
Etken hadal islerim,
Duwrı keldi bularǵa,
Keshegi kórgen túslerim
Awır jara ulǵayıp,
Awdı endi eslerim,
Azap boldı udayı,
Kórgen mına kúnlerim,
Way, jigitler, jigitler,
Ah, doslarım, doslarım,
Bir waqları bolǵanda
Kózimdi ashıp qarasam.
Bayaǵı jerde nárse joq,
Kóshipti bay qalmastan,
Ólimdarbolǵan men sorga,
Ráhimin salmastan,
Ketken eken zulımlar,
Jetim qızdı shırlatıp,
Kózdi salıp qarasam,
Eki adam otır basımda,
Onnan basqa bir jan joq
Qıbırlaǵan qasımda.
Bul otırǵan kim desem,
Talasıp emshek emisken,
Tay qulınday tebisken,
Belǵanama quwatım,
Eki birdey qanatım,
Meni taslap kete almay,
Qalǵan eken kóshlerden.
Basımdı olar sıypalap,
Awzıma suw tamızdı.

Jatqanımdı qayğılap,
Kózinen jaslar ağızdı,
Ayttım sonda olarğa:
— Meniń ushın jılamań,
Kózdiń jasın bulamań,
Táwekel etip hár iske,
Márt bolıńlar qaytpastay.
Qarsı kelgen jawlardan,
Attıń basın tartpastay, —
Dep olarğa sóyerde,
Násiyat berdim ástelep,
Bilgenimdi kóp ayttım,
Sóz marjanın kestelep,
Olardağı bul sózge,
Qayta-qayta quwandı.
— Aytqanıń ras, ağa, — dep,
Jılağannan jubandı.
— Tez júreyik tursań, — dep,
Awzıma suw tamızdı.
Esimdi jıydım sonnan soń,
Ornımnan zordan túrgeldim,
Asıldım da olarğa,
Keynine tez men erdim.
Tún keshe eken ol waqta,
Juldızlar tur jimıńlap,
Qara bulttıń qasında.
Ay tur tağı qarayıp,
Úrkerlerdiń tusında,
Dawıl esip tağı tur,
Saratannıń jazında.
Kiyatırmız biz sonda,
Úshew bolıp jol menen,
Arqalanıp, jay júrip.
Eki birdey bawırım,
Betime meniń qaraydı,
— Saw bolğaysań ağa — dep,

Hal-jayımdı soraydı.
Ózleri jemey beredi,
Bir tislem nan qaldı dep,
Hállenemen mendađı,
Emin-erkin onı jep,
Shıqpas janğa, jigitler,
Boladı eken hár is sep.
Qasımdağı quwatım,
Eki birdey qanatım,
Júriwge halı qalmadı.
— Dem alayıq, ağa dep.
Taza jerge otırdı,
Adım atıp júredi,
Halı qalmay boldırdı.
Ashlıq qursın arsız jaw,
Qızıl júzdi soldırdı,
Qayđı menen qapalar,
Jas júregın taldırdı.
Men de otırman qasında,
Eki birdey jaslardıń,
Qarawıl bolıp basında.
Bólinip turdı kóp dártke,
Aqqan kózdiń jasında,
Erinleri qıbırlap,
Qasların zorğa qağadı.
Girewlenip kózleri,
Shaqmaqtıń otın shađadı.
«Ağa» degen dawısı,
Zorğa-zorğa shığadı,
Miyleri jaman aylanıp,
Ókpe awzına tığadı.
Jas júregi háwlırip,
Shalqasına jığadı.
Qattı esken ol samal,
Betlerinen qağadı.
Úrgin úrip, shań shıđıp.

Aqır zaman boladı.
Hawadağı qara bult,
Dúnyanıń júzin sholadı.
Jımıńlasqan juldızlar,
Jerge qarap sarqadı,
Bul sarqqan juldızday.
Jas janlardıń óshkeni,
Qayǵı menen qan jutıp.
Aqıretke kóshkeni,
Qaǵılısqan qara bult,
Ólimniń suwın ishkeni,
Burshaq penen jawınlar,
Esken qattı dawıllar,
Jılay-jılay muńlınıń,
Qorlıqta kúni keshkeni.
Ah doslarım, doslarım!
Sholpan juldız batqanda,
Túńgi quslar oyanıp,
Japalaqlar jatqanda,
Tań da attı sarǵayıp,
Qızıl-jasıl dolanıp,
Kún shıǵadı uyadan,
Almaday bolıp qızarıp,
Kórinedi qiyadan.
Ol nege qızıl bolmasın?
Ol nege shıqpay turmasın?
Qan tógilip atqanda,
Jazıqsızdan janlardı,
Ǵarǵa shoqıp jatqanda,
Adamnıń uslap balasın,
Mal ornına satqanda,
Miyrimsizdiń qolları,
Qızıl qanǵa batqanda.
Kún shıǵıp nege ay tuwsın,
Ay tuwıp nege kún shıqsın,
Qıyan-keski bolǵanda,

Hal dármanım joq bolıp,
Jılğa saylar kóp bolıp,
Qızıl güller solğanda,
Ah jigitler, jigitler!
Tań atıp kún shıqqanda,
Qasımdağı quwatım,
Eki birdey qanatım,
Turmaqshıboldı ornınan.
Sol waqları aǵalar,
Keynimizden tap boldı,
Birge shıqqan joldaslar,
Qurbı menen qurdaslar,
Olar kórip bizlerdi,
Qushaqlasıp jıladı.
Shıday almay birazı,
Boyın taslap quladı.
Dármanı ketip birazı,
Aq terektey suladı,
Bawırların jıynalıp,
Kóziniń jasın buladı,
Qasındağı ashtan-ash,
Tolıp atqan ekewge,
Taraqıydan nan berdi.
Qolına olar tiyiwden,
Qatıp qalǵan nanlardı,
Qıtırlatıp kemirdi.
Maǵan da, berdi az ǵana,
Bir ustaǵan-bir tal et,
Men de onı jep aldım.
Jep alǵan soń bulardı,
Quwat endi boyıma,
Ońaldım dep oyladım,
Quwanışım sıymay qoynıma,
Sonda tústi oyıma,
Tikke turdım ornımnan,
Isenip óz halıma.

Kóz jiberip qarasam,
Eki birdey joldasım,
Ash ózekke túsipti.
Jańağılardı jegen soń,
Ne bolğanın bilmepti,
Esi awıp talıptı,
Basların zorğa shayqaydı,
Qasların zorğa qağadı,
Hámme doslar jıynalıp.
Biri qalmaq qıynalıp,
Suw tamızdı awzına,
Súyep atır basların:
— Jazıl bawırım, jas jan, — dep,
Jawdır qara kózinen,
Ağızadı jasların.
Bir waqları bolğanda,
Esin jıydı ekewi,
Shıqpay qaldı janları,
Tamaq bolıp tirewi,
Buringısınan ózgerdi,
Kózleriniń girewi.
Sóylewge tili gúrmeldi,
Amanlastı keyninen,
Kelgen hasil doslar menen,
Qushaqlastı qaytadan.
Betlerinen súyisip,
Tentireklep turdılar,
Jaqsı boldı halları,
Bir tislem nan jegen soń,
Ólmeske jetti qolları,
Ağayın jetip keyninen,
Ashıldı sarras jolları,
«Apa», «ağa» dep baqırıp,
Quwanıstı balları,
Sol otırğan jerlerde,
Dem aldıq tağı az ғana,

Bar tamaqtı bólip jep,
Bazar qalıp barına,
Jeteklesip soyerden,
Tústik tağı jollarğa,
Qasıq, shómish, tabaqtı,
Mıqlı uslap qollarğa,
Bir-birewge hal bolıp,
Astıq biraz jerlerdi,
Qaybir qumdı asalmay,
Mańlaydan tóktik terlerdi,
Arqalanıp iytinip,
Jıynadıq barlıq kúshlerdi,
Ortamızda bir eshek,
Kórpe-tósek artıwlı,
Bári góne olardıń,
Jańası joq jartıwlı,
Ortağa bala mingizip,
Júk artqan eshegimiz,
Átirapı tartıwlı.
Ol da arıq ólesi,
Qıstan azıp shıqtılar,
Panalap ot jep turarğa,
Bolmağan soń tólesi.
Qara kózim jawdırap,
Bayağı jerden shıqqanım,
Úsh kún ótti aradan.
Sonnán beri, doslarım,
Tawıstıq barlıq awqattı,
Endi jaman tariqtıq,
Óler boldıq ashlıqtan,
Kesirtke menen tasbaqa,
Uslatpadı jew ushın,
Tasbaqa menen hákkeler.
Qolımızğa túspedi.
«Ashtıń awı júrmeydi»
Degendey-aq, doslarım,

Aǵashtan basqa nárse joq.
Onı jewge tamsanıp,
Tańlayǵa tatır nárse joq.
Kemiremiz aǵashtıń,
Qıya shıqqan tamırın.
Ol da ashshı uw eken,
Shıǵaramız qamırın.
Seksewildiń jasları.
Boladı eken záhár-uw,
Shóplerdi jep ashshıdan,
Isti bet hám awzımız,
Tamaqlarımız gúp bolıp,
Qarlıqtı hám dawısımız.
Ólerge múmkin kún boldı,
Ol ashlıqta bir keshte,
Ortadaǵı eshekti,
Otını mol jerlerge,
Jetskennen soń jaqsılap,
Soydıq onı burshalap,
Úyitpe qıldıq hámмесin,
Zaya etpey birisin,
Bir jańqadan bólistik,
Pisirip otqa terisin,
Taǵı toydıq etine,
Qalǵanların bólisip,
Saldıq tulıp qaltaǵa,
Eshektiń júgi bizlerge,
Dóhmet boldı taǵı da,
Góne kórpe shapandı,
Tırmısh alıp arqalap,
Aradan eki kún ótkende,
Quladıq bir teńizge,
Ayrırshanıń ústinen,
Túsiw menen bul izge,
Qonıs bastıq sóyerge,
Az ǵana kún mákánlap,

Shalshıq suwlar bar eken,
Onda balıq mol eken,
Muñaytpas degen atawı,
Qonısqa qolay jer eken,
Onıń batıs jaǵında,
Terbenbes degen bar eken,
Ol da biyik qum eken,
Eki jaǵı qamıslıq,
Shıbını da mol eken,
Jatqarmaydı túni menen,
Júreseń eplep kúni menen,
Endi qaza toqıdıq,
Uslayıq dep balıqtı,
Adam boyı jerlerge,
Aparıp saldıq qazanı,
Balıq tússe qazangá,
Qarnımız toyıp balıqqa,
Ashlıqlardan qutılıp,
Shıqtıq az kún jariqqa,
Jaz kúnleri edi bul,
Jalańash-jalpı elewsiz,
Júre berdik ep penen,
Qaza salıp shalshıqqa,
Jumıs qılıp kóp penen,
Jazlar ótip bir kúni,
Qılıshın súyrep qıs keldi,
Qara bultlar tirkesip,
Ushqın qarlar burqırap,
Muzlar qattı teńizge,
Qabatlanıp jarqırap.
Jaz jaylaǵan úyrekler,
Jayıqqa ushtı shırqırap,
Shalshıq suwlar muz boldı,
Qaldı suwı sırqırap.
Toqpaqtan esitip qattı jel,
Jaman boldı shaqıldan,

Endi bizge kiyim joq,
Kiyinip aw salarǵa,
Jamanda bolsa etik joq,
Ayaqqa endi tartarǵa,
Qamıstan basqa náirse joq,
Túnde salıp jatarǵa,
Topıraqtan basqa náirse joq,
Tamaq ushın tatarǵa,
Kóz jiberseń náirse joq,
Bala-shaǵa taǵı da,
Bayaǵıday shuwlastı,
Qıs jaman keldi taǵı da,
Dártler dártke ulastı,
Endi biz ne qılargız,
Ah doslarım, doslarım!
Ólmewge sebep tabıldı,
Qarabaraq mol eken,
Kebirge pitken qalıp bos,
Tabalmasañ tamaqtı,
Isherlik as sol eken,
Basındaǵı dánesin,
Zıyan qılmay qaǵamız,
Qaǵıp alıp hámmesin,
Kúnshuwaqqa jayamız,
Kepkennen soń dánesin,
Túyerge bizde keli joq.
Digirmanlar taǵı joq.
Uwqalaymız qol menen.
Qawıldırırǵın keptirip,
Awzımızǵa quyamız.
Sharlap alǵan tazasın.
Záhárden ashshı birazı,
Ishimizdi jandırdı,
Ish awırıwdan adamlar,
Buringıdan da kóp óldi,
Dártke dawa bolmadı,

Ashshı ishıp ish jıydı,
Onnan sońǵı bir talap,
At shoqay boldı qazbaǵa,
Bul da bolsa adıra,
Ízǵar jerge shıqqan soń,
Qatıp qalǵan tas bolıp,
Alınbaydı juwıqta,
Izley almaysań boy jazıp,
Qaqaman qattı suwıqta,
Barsaq ta izlep atshoqay,
Gáde tapsaq, gáde joq,
Qazarǵa túbin bel de joq,
Sonıń ushın atshoqay,
Alınbaydı tartsań da,
Jerleri toń bolǵan soń,
Ónbeydi ol juwıqta.
Ah doslarım, doslarım!
Ah jigitler, jigitler!
Oń qos boldıq jıynalıp,
Posıp kelgen posqınshı,
Arasınan solardıń,
Kúnde ekew óledi.
Kúnde úshew óledi.
Qıs ótpey-aq qasımız,
Qoyımshılıq boldı birtalay.
Birme-birge kelgende,
Biz búyerge kelgende,
Úsh júzden aslam jan edik,
Óle-óle solardan,
Qaldı bir júz elli adam,
Olardıń da júrerlik,
Deneleri de saw emes,
Kimi jótel awırıw,
Kimlerin suwıq qaǵıptı,
Kimleri isken ashlıqtan,
Qarawıtqan júzleri,

Shıqpay júrgen janı bar,
Jawdıraydı kózleri,
Halıslıq penen shıǵadı,
Hár bir aytqan sózleri,
Íńıranadı birazı,
Kóp qayralıp tisleri,
Qurttay qaynap ishleri.
Ah doslarım, doslarım!
Bul qıs ótip usılay,
Kimler ólip dalada,
Kimler ólip salada,
Qazası jetken bendeler,
Kúnde óldi, túnde óldi,
Qalǵanımız jetistik,
Keler jılǵı jazlarǵa.
Qıstaǵı qalǵan qazanı,
Ońlastırdıq taǵı da.
Bir kúnleri dúzetip,
Aparıp saldıq shalshıqqa,
Qalıń muz keter-ketpeste,
Sheshinip tústik suwlarǵa,
Denemiz qaq-qaq jarıldı.
Tabanımız ayrıldı,
Salıp bolıp qazanı.
Tıleyimiz tilek hámmemiz,
Jaz shıqqan soń qıs ótip,
Hámmemiz de quwandıq,
Balıq mol túskey dep,
Qumalaqtan pal ashtıq.
Bir palshı «balıq joq» deydi,
Balıq joq, degen palshını,
Jep qoyǵımız keledi.
Balıq mol degen palshını,
Qushaqlaǵımız keledi,
Tartıs boldı kún menen,
Ne túser eken erteń dep,

Uyqılamay shıqtıq tún menen.
Túni menen uyqı joq,
Alıs jerge bayraqqa
At jibergen kisidey.
Jatırmız sonda oylanıp,
Ullı qayǵı túskendey,
Ala gewgim waqıtta.
Alañlap turdıq hámmemiz.
Balıq kóp degen oy menen,
Solay boldı dámemiz.
Mardan da salıp iyinge.
Júrip jettik hámmemiz,
Qaza salǵan jerlerge,
Qol-ayaǵımız qaltırıp,
Azanǵı túsken aq qıraw,
Isiredi ayaqtı.
Ízǵırıp esken jelleri,
Qızartadı qulaqtı,
Qolǵa alǵan shijim jip,
Taldıradı barmaqıtı.
Qara suwıq qayqayıp,
Saladı bizge salmaqıtı,
Barsaq kóldiń jaǵası,
Qaymaqlasıp qatıptı,
Salǵan biziń qazamız,
Kórinip tur uzaqtan.
Baralmay turmız jaǵada,
Suwıq degen azaptan,
Aytıstıq turıp jaǵada,
Ya óleyik, qalayıq,
Jaǵada búytip turǵannan,
Qazaǵa tamam qarayıq.
Qazada bolsa bir nárse,
Bekkem uslap alayıq,
Alıp shıǵıp jaǵaǵa,
Aq mardanǵa salayıq,

Aparıp úyge aman-saw,
Qazanlarǵa asayıq,
Ot jaǵıp tezirek pisirip,
Sorpasına toyayıq...
Ah jigitler, jigitler,
Bul turǵandı qoyayıq,
Dep hámmemiz ǵalaba,
Kiyimlerdi tasladıq,
Qaza salǵan jerlerge,
Irkilmey jol basladıq,
Bardıq qaza qasına,
Hámmemiz de entelep,
Qıyaq muzdı qaq jarıp,
Bir-birimizdi jetelep.
Tayaq alıp qolımızǵa,
Qıysıq joldı tótelep,
Barıp kórsek qazaǵa,
Aq shabaq penen aq sazan,
Sıyǵanınsha tolıptı,
Quwanǵannan hámmemiz,
Dawıslap ta jiberdik,
Hár balıqtı bir uslap,
Saǵaǵına qol ótirdik.
Ala-ala balıǵın,
Tap túbine jetirdik.
Mardanǵa salıp shıǵardıq,
Bayaǵı turǵan jaǵaǵa.
Áyne sáske waqtında,
Qazanı qarap biz boldıq,
Ishinde qoymay bir shabaq,
Qadaların suwırdıq,
Mardanlardı toltırıp,
Jaǵaǵa qarap juwırdıq,
Shıǵarıp kórsek jaǵaǵa,
Sanap kórsek balıqtı,
Toqsan biri túsipti,

Irisi hám de maydası,
Shóbiresi bolsa da,
Kópti bizge paydası,
Em edi bizge ol kúnde,
Sasıq kóldiń tortası,
Sonıń ushın biz onıń,
Shılımın da jalaymız,
Arqaladıq qaldırmay.
Balıqlardıń barlıgın,
Umıttıq sonda, jigitler,
Bul dúnyanıń tarlıgın,
Arqalaw menen awılğa,
Alıp keldik kún bata,
Otır eken jol qarap,
Qatın menen ballar da,
Awğa balıq túspese,
Qıyın dep bul hallar da,
Kórgende bizdi quwanıp,
Aldımızğa juwırdı,
Balıqtı kórip paqırlar,
Quwangannan jıladı,
Ağajanlap kimisi,
Shabaqlardı usladı,
Aldıq bólip balıqtı.
Qapa kewildi xoshladıq.
Balıqlardıń hámмесin,
Úyme-úyge teń bóldik.
Birine qılap qılmastan,
Hár úyge keldi bes sazan,
Bir sazannıń ózine,
Qaynaydı tolıp bir qazan,
Az bolsa da kóp kórip,
Sorpa ishtik toyındıq,
Qarınımız qampayıp,
Tınısh uyqılawğa qaradıq,
Urtlarımız tompayıp,

Qoslarda jattıq shalqayıp,
Mázi-mayram biz boldıq,
Toqshılıqlar ulǵayıp,
Birigip hámme oynadıq.
Azanda usı toyǵanǵa,
Búlbil bolıp sayradıq,
Ah jigitler, jigitler,
Júktiń kórki arshadı,
Túyeniń kórki narshadı,
Baydın kórki mal menen,
Qundız tutqan parshadı,
Adamnıń kórki kiyimdi.
Ásirese ishimdi,
Isherge tamaq bolmasa,
Kiyimińdi satarsañ.
Toq bolsa tamaǵın,
Jaqsı kiyim tabarsañ,
Mine kóriń, jigitler,
Keshe kóship kelgende.
Kúni keshe júrgende,
Qanday edik ashlıqtan?
Awǵa balıq túskeli,
Qanday boldıq abadan,
Bir kún jutar tamaqqa,
Qanshelli máz boldıq.
Jaysha jigit jatarma,
Degendey aq, jigitler,
Erte turıp taǵı da,
Arqǵa barıp jol sheshtik,
Hámmemiz barıp kóllerge,
Keshegiden kún jıllı,
Qatpaǵan eken qara suw.
Qarqıldasıp shaǵala,
Ushqan eken appaq quw.
Bardıqdaǵı jaǵaǵa,
Tasladıq gúllán kiyimdi,
Mardan alıp bardañlap,

Áste basıp ardańlap,
Jettik qaza basına,
Qazanı barıp qarasaq,
Keshegiden bes beter,
Qazaǵa balıq tolıptı,
Quwanıp taǵı hámmemiz,
Qanamızǵa sıymadıq.
Saldıq jeken mardanǵa.
Balıq kóp bolǵan soń,
Qalmadı ishte árman da.
Usılay bolıp, jigitler,
Qarın toydı anıqlap,
Qamıs qostan qutıldıq,
Íqpana etken shıptadan,
Qup-quw úyden qutıldıq.
Shapan kiydik anıqlap,
Al jigitler, jigitler,
Qonıs basqan jerimiz,
Muńaytpas degen bul ataw,
Belgili mákán ettik biz,
Al jigitler, jigitler,
Endi ólimnen qutıldıq,
Jaynap, jasnep xalıq boldıq.
Aqdáryanıń boyınan,
Shalshıq suwlı oyınan,
Jeken ordıq jazında,
Jaqsı shıpta toqıwǵa,
Jazı menen jekendi,
Tınbastan ordıq oraqlap.
Shıptalardı toqıdıq,
Shılımtal esip qatınlar,
Shıptaların juwırdı.
Usılay bolıp, jigitler,
Qoslardıń ishın jaqsılap,
Awıl boldıq, xalıq boldıq,
Eshki aldıq sawınǵa.
Ketpen urdıq qawınǵa,

Usılay bolıp kún keshirdik.
 Al jigitler, jigitler,
 Tağı bir sózdi baslayın,
 Qulaq salıp tıńlańlar,
 Keshegi ótken kúnimnen,
 Bir tolgawdı baslayın.
 Qobızımdı qolğa alıp,
 Tağı nama tolgayın,
 Qolımnan ketken ol nashar,
 Kúyik boldı ármanlı,
 Oyımnan kún-túni,
 Uyqımdı shayday ashadı,
 Ol kózimniń aldında,
 Elesleydi turadı,
 «Ağa» degen dawısı,
 «Ana» degen sózleri,
 «Ata» degen sózleri.
 Jawdırağan kózleri,
 Oyımnan shıqpay baradı.
 Oyımnan da jılayman,
 Kózimniń jasın bulayman,
 Shıdayalmay dártine,
 Uzınıma qulayman.

Sorawlar hám tapsırmalar

1. Jiyen jıraw jasağan dáwirde xalıqtıń turmısı qanday edi?
2. «Posqan el» poemasına tiykar etip qanday waqıya alınğan?
3. Jarlılarğa súyiwshilik hám tilekleslik sezimi qalay kórsetiledi?
4. Poemadağı Minayımniń obrazına sıpatlama beriń.
5. Shayırdıń óziniń poemada sóz etilgen waqıyalarğa qatnası qanday?
6. Poemanıń «Baylardıń posıp kóshiwi, jeri jetpey kóshken joq», — degen jerinen baslap, «Kewlim dártke tolgan soń, Qayğılardı jırlayman...» degenge shekem yadlap alıń.

ISLAM DINI ARQALÍ TARALĜAN ÁDEBIYAT

Quran

Arab mádeniyatınıń eń muqaddes estelikleriniń biri esaplangan Quran islam qaǵıydalarınıń tolıq jıynaǵı bolıp, diniy isenim, huqıq, ádat hám tárbiya máselelerin tolıq óz ishine qamtıydı. Bul kitap negizinen Allataala tárepinen 23 jıl dawamında Jábireyil perishte arqalı kewline sińdirilgen kitap bolıp, sońınan barıp qaǵazǵa túsirilgen. Sonıń ushın da, bundaǵı sózler Allataalanıń óz qálewi menen óziniń mómin bendelerine jiberilgen úgiti sıpatında úyreniledi. Bul kitapqa heshkim de avtor sıpatında dawa qıla almaydı. Sebebi, barlıq qol jazbalarda «Quran sózi—Allanıń sózi»,—degen pikir qabıl alınǵan.

Quranda adamlardıń dúnya tanıwı, jasaw sharayatı, ómirge kózqarası, ómirde tutqan ornı islam dininiń qaǵıydaları tiykarında sheshilgen. Bunda hárqanday adam óz sheshimin pútkilley Allataalaǵa tapsırıwı hám sol tiykarında ómirde hadal hám baxtiyar ornın tabıw uqtırıladı. Sonıń ushın da, Quran súrelerinde artıqsha qollanǵan sóz joq. Ásirese, onıń arab tilindegi súreleri poetikalıq sheberlik penen jazılǵan bolıp, oǵan dúzetiw kirgiziw hasla múmkin emes. Kópshilik súreleri qara sóz benen jazılǵan poeziyaǵa uqsaydı. Sózleriniń qiráátliligi (muzıkalılıǵı, ırǵaqlılıǵı) ádewir basım. Sonıń ushın da, bul kitaptı tek arab tilinde ǵana oqıw uqtırılǵan. Biraq sońǵı dáwirde kóp ǵana xalıqlardıń Quran súrelerin túsiniw oqıwǵa bolǵan talaplarınıń kúsheyiwine baylanıslı Qurannıń inglis, nemec hám orıs tillerindegi awdarmalarınan tısqarı ózbek, qazaq, qırǵız tillerine awdarıla basladı. Bul ájayıp esteliktiń jetiden bir bólegi (Haftyak) qaraqalpaq tiline de awdarıldı.

VI ásirde baslap Orta Aziyanıń arablar tásirinde bolıwı, bul jerde arab tili, dini hám mádeniyatınıń rawaj-

lanıwına sebepshi boldı. Bul jerdegi mektep-medreselerde sabaqlar arab tilinde oqıtıldı. Xalıqtıń sawatlı bólegi arab tilin ózlestirdi. Sonıń ushın da bul ellerde arab qol jazbalarınıń tarqalıwı tábiyiy edi. Al Quran bolsa, bul jerdegi xalıqlardıń ruwxıy azıǵı bolıp esaplanadı. Usınday sebepler menen Quran súreleri de ózbek, tájik, qazaq, túrkmen, qırǵız hám qaraqalpaq mádeniyatınıń tariyxı menen oǵada baylanıslı.

Quran táliymatınıń eń ájayıp tamanı sonda, ol adamlardı birin-biri aldamawǵa, birewdiń haqısın jemewge, turmısqa qanaat, ómirge bereket, haqıyqatlıqtı moyınlaw, jetimlerdi sıylaw kerekligi túsindiriledi, sonıń menen birlikte adam balası jasırın halda kóp ǵana namaqul islerdi isleydi. «Bul islerimdi heshkim bilmeydi»—dep oylaydı. Bul kitapta bunday jasırın islerden Allataalanıń tek ózi xabardar ekenligi haqqında xabar beredi. Sonıń ushın da, adamzattıń eki ómiri bar ekenligi, birinshisi jer ústi dúnyası, yaǵnıy házirgi adamzat jasap turǵan dúnya. Ekinshisi, jer astı dúnyası, yaǵnıy, adam óliminen keyin qaytadan tirilip, jer ústi dúnyasında kórsetken jaqsılıq hám jamanlıqları haqqında esap beriw.

Quran táliymatına kóre, jer ústi dúnyası adamzattı qadaǵalaw dúnyası. Bul dúnyada da jaqsılıq hám jamanlıqtı tarqatıwshılar kóp boladı. Jaqsı hám jaman adamlar da Allataalanıń bendesi. Sonıń ushın óz bendeleriniń jasawı ushın erkinlik bergен Allataala bul dúnyada háddinen asıp ketkenlerdi qatal jazalaydı, apatqa ushıratadı. Bunnan tısqarı bul dúnyanıń ádil patshaları menen qazıları da ádalat ushın gúresken islam táliymatına járdem beriwı kerek,—dep esaplaydı. Sonıń ushın da hárqanday adamda eń dáslep islamǵa bolǵan isenim payda bolıwı zárúr.

Quranda bayan etilgen ekinshi dúnya—adamlardı bahalaw dúnyası. Hárqanday adam ekinshi dúnyaǵa kirip bargan jerde ózi haqqında esap beredi. Bul jerde adamzattıń jaqsılıǵı hám jamanlıǵınıń shegaralarınıń hámmesi ashıladı. Ómirdegi jaqsı hám jaman háreketleri haqqında

perishteler ádalat penen esap beredi. Sońınan adamlar bul dúnyada kórsetken jaqsılıq hám jamanlıq háreketlerine qaray, ekinshi dúnyanıń eki dárwazasına qaray bólinedi. Birinshi dárwaza — beyish. Bul jerge Allataalağa sadıq bolıp, ádalat penen kún keshirgen, birewdiń haqısın jemey, óz miyneti menen kún kórgen, heshkimnen asıp taspağan qanaatshıl adamlar kiredi.

Beyishke barıw ushın bay yaki jarlı bolıw da shárt emes. Ol jerge baratúgıńlar namaz-orazası dúziw, heshkimge qıyanet etpegen, pák adamlar bolmağı kerek. Jaslay qaytıw bolğan sağıyra balalar da tap sol toparğa kiredi. Sebebi olar bul dúnyanıń galma-gallarınan biyxabar perishte halında ketken.

Quranda beyishte, álbette, Allağa qulshılıq etiwshi móhminler (ótirik-ósek sóylemewshi, kisi haqın jemewshi, hadal miyneti menen kún kórip, ózgelerge húrmet etip, jaqsılıq etiwshiler) astınan dáryalar ağıp turğan baǵ ishinde, allataala ráhim etiwı menen máńgi ráhátte jasaydı, dep ayılğan.

Ekinshi dárwaza — dozaq. Bul jer máńgi janıp turğan ot bolıp, oǵan bul dúnyanıń buzǵınshıları Allataalanıń ádalatlı kórsetpelerine boysınbağan urı-ǵazzaplar, ótirikshijalaxorlar taslanadı.

Qurannıń kórsetpesi boyınsha, Shaytan adamdı joldan azǵıradı. Sonıń ushın, jaqsı adamlardı joldan shıǵarıwshılar da shaytan menen barabar. Bul haqqında tómendegishe jazılğan:

«Biz jáne ayttıq: «Áy Adam, sen hayalıń menen jánnette jasay beriń, onıń jemislerinen qálegenıńizshe jeń, lekin mına daraqqa jaqınlamań, eger oǵan jolasańız zalımlardan bolıp qalasız» — dedik. Olardı shaytan azǵırıp jaylarınan shıǵardı. Biz ayttıq: Jánnetten jerge túsiń, endi (Shaytan menen Adam) bir-birińizge dushpansız. Belgili múddetke (ólgenıńizshe) jer beti sizlerge mákan boladı», — dedik.

Qullası, Qurannıń aytıwınsha Adamnıń jánnetten jerge qaytıp túsiwine Shaytan sebepshi bolğan.

Qurannıń eń baslı maqseti súreniń 42-bóleginde ayıl-
ǵan: **«Haqtı jalǵan menen búrkemeń. Shınlıqtı bile tura
jasırma...».**

Quran táliymatında kórsetilgenindey, Islam dúnyadaǵı
bárshe jamanlıq hám ádalatsızlıqlarǵa qarsı gúresedi.
Mısalı, «Kimde kim jamanlıqtı kár etse, ózin gúna, qáte
isler menen qorshasa, olar dozaqı adamlar, olar máńgi
qaladı».

Qurannıń aytıwı boyınsha, bul dúnyada jasawshı adam-
lardı tegis bir qálipke keltiriw qıyın. Bári Allataalanıń
bendesi bolǵanı ushın olardıń arasında jaqsı-jaman, áda-
latlı-ádalatsız, rasgóy-ótirikshi, sútxor-saqıy, barlıǵı da bar.
Olardıń bári de bul dúnyada sol tiykarda háreket etkeni
ushın, Allataala olardı bul jaǵımsız háreketlerden jıraq
bolıw hám ekinshi dúnyada bulardıń sorawı bar bolǵanı
ushın da, olardı táwbege keltiriw maqsetinde Qurandı
inam etken.

Quran shıǵısta keń tarqalǵan mádeniy estelik bolıwı
menen bir qatarda, adamlar turmısındaǵı zań qaǵıydalardı
belgilewshi esteliklerdiń biri bolıp esaplanadı. Bunda bul
dúnyadan kóz jumıp baratırǵan adamnıń óz áwladlarına
wásiyat qaldırıwı, ózinen qalǵan dúnya-maldı perzentlerine
teń bólistiriwi, sońınan daw-jánjellerdi qaldırmawı bayan
etilgen.

Qurannıń táriyplewinshe, baylıq eki tárepleme jıynaladı.
Birinshisi: Adamnıń óz miyneti menen yaki bolmasa
basqa adamlarda qaytalanbaytuǵın talant, bilim, táwipshilik
tiykarında tabılǵan pul. Eger, sawdager qımbat bahalı,
xalıqqa zárúr zatlardı uzaqtan mashaqatlar menen alıp
kelse, onnan tabılǵan pul da hadal esaplanadı. Biraq,
sawdager xalıqtı aldap sútxorga aylansa, onıń tapqan
dúnyası da haramǵa aylanadı. Adam artıqsha pul tapsa,
«Allanıń bergen ırısqsı», — dep esaplap ǵáriyiplerge qayır-
sadaqa inam etiwı kerek. Qayır-sadaqa tek ózińniń ishıp-
jewińnen awısqan jaǵdayda ǵana beriliwi kerek.

Quranda jetim-jesirlerdiń haqısın jemew kerekligi haq-
qında kóp pikirler ayılǵan. Ata-anasınan ayırılıp qalǵan

jetimlerge qáwenderlik etiw sawap. Bul haqqında Quranda: **«Jetimlardi tap er jetkenshe sınaqtan ótkizip (tekserip) turıńlar. Eger olardıń es-aqılınıń ornında ekenligine isenseńiz, mal-múlkin ózlerine tapsırıńlar. Ol mallardı ısırap hám iyeleriniń úlkeyip qalıwınan qorqıp asıgıp jep qoymańlar. (Jetimdi ğamxorlıqqa alǵan adam) eger bay bolsa, (jetimniń malına) tiymesin. Eger kámbaǵal bolsa, jaqsılıq penen (yaǵnıy qılǵan xızmetine jarasa) alıp jesin. Mal-múlki ózlerine qaytarılǵanda bolsa, gúwa keltirińler. Allanıń ózi jeterli esaplawshıdur: Yaki bolmasa «Jetimniń mal-múlkin zulımlıq jolı menen jeytuǵın kimseler hesh gúmansız qarınlarına jalın toltırǵan boladı. Hám álbette dozaqqa kiredi»**, — degen sózlerdi oqıymız.

Ulıwma, Quran Islam mádeniyatı tariyxındaǵı eń úlken estelik.

Eger onıń 114 súresi haqqında sharqlaw júrgizilgende bir kitaptan da asıp ketedi. Al, keyingi súrelerdiń kópshiligi payǵambarlar haqqındaǵı qıssalar menen baylanısa. Demek, Quran ádebiy estelik te bolıp esaplanadı.

Imam Ál Buxariy — hádis iliminiń danıshpanı

Uzaq ótmishtegi Ózbekistan topıraǵında tábiyyı pánler menen bir qatarda gumanitar pánler de az rawajlanbaǵan. Buǵan mısál sıpatında, Ál Buxariy, at Termiziy, Xoja Axmet Yassawiy, Naqshbandiy, Sulayman Baqırǵaniy, Az Zamaxshariy, Rabǵuziy hám Alisher Nawayı táliymatların kórsetiw mümkin. Bul isimler ótmishtegi Ózbekistan hám Oraylıq Aziya xalıqlarınıń maqtanıshı bolıwı menen bir qatarda, biziń xalqımızdıń tárbiyalıq quralı, ruwxıy dúnyası edi.

Mine, sonıń ushın da, bul miyraslarımızdıń atqaratuǵın xızmeti ayrıqsha. Quran jazılıp xalıqqa tarqatılǵannan keyingi IX ásirde payda bolǵan hádis ilimi negizinen, quran qaǵıydalarına bolǵan túsiniklerdi keńeytiw, oǵan qosılǵan Muxammed payǵambar ráwiyatların tereńlestiriw tiykarında payda bolǵan.

IX ásirde Buxaradan shıqqan danıshpan imam Abu Abdulla ál Buxariy altı jüz mırnan aslam hádislerdi toplap, onıń tek jüz mırın qabıl etken. Bunı, «Ál Jami, as Sahix» dep atap tórt tomğa jámlep jazıp qaldırǵan. Házir pútkil dúnya júzi tán alatuǵın hádisler toplamı usı bolıp esaplanadı.

Imam ál Buxariy 194-hijriy jılı Buxarada tuwılǵan. Ózbekistan perzenti bolıwı menen bir qatarda, pútkil jer júzi iliminde ornı bar ulama. Ol negizi Buxaralı Shayx Ismayıl áwladlarınan bolıp, jaslay atasınan jetim qalıp, anasınıń tárbiyasında ósken. Ol Buxaralı mudarrisler Muxammed Ibn Sallom, Abdulla ál Masnadiy, Ál Jufiylar qolında hádis ilimin úyrenedi. Ol 16 jaslarınan baslap anası menen birlikte hajı saparına atlangan. Altı jil udayı Mákke hám Mádina qalalarında bolǵan. Sońınan, Buxaraǵa qayıp kelip «Ál Jami as Saxix» kitabın jazǵan, qánigelerdiń bergen maǵlıwmatlarına qaraǵanda házirgi Mákke hám Mádina qalalarındaǵı medreselerde Orta Aziyadan barǵan ullahalardan ekewiniń kitapları sabaqlıq sıpatında oqıtıladı. 1) Imam Buxariydiń «Ál Jámi as Saxix» hám 2) Áz Zamaxshariydiń «Quran tasfirleri».

Demek, bul ulamalardıń dúnya mádeniyatı tariyxında ornı áhmiyetli ekenligi belgili.

Hádis ilimi, din táliymatları menen baylanıslı bolıwı hám sonıń menen birge, ol xalıqtıń ruwxıy mádeniy tarawlarınıń bir bólegi bolıp esaplanadı. Sebebi, burınǵı Kúnshıǵısta Ádepnama páni hádisler tiykarında oqıtılǵan. Sol ushın da, hádislerde ádebiy-estetikalıq táliymat tiykarları da ádewir bar. Lekin, Hádis sózdiń tereńligi hám tuwrılıǵı jaǵınan da, quran táliymatları tiykarında ayılǵan, payǵambarımızdıń danalıq sózleri ekenligi sezilip turadı.

Imam Buxariy Muxammed payǵambarımız óliminen bir jil soń Buxarada tuwıldı hám óz bilimligi, danıshpanlıǵı menen hádis ilimin tártipke saldı. Házir pútkil dúnya, onı usı danıshpanlıǵı tiykarında tán aladı. Álbette, «Muxammed payǵambarımızdıń hikmetli sózleri, aforizm-

leri», — dep jazıp alıńǵan sózlerdiń hámmesine baha beriw, kereksiz sózlerdi alıp taslaw, yaki onnan payǵambardıń sózi emesligin tolıq dálillew hámmeniń qolınan kele bermeydi. Sol ushın da, Imam Buxariydi IX ásirdegi eń danışpan insan sıpatında tán alıw múmkin. Al, hádisler bolsa haqıyqıy danışpanlıqtıń gilti ekenliginde daw joq. Mısalı hádislerde «imam», sóziniń alpıs maǵanasınıń bar ekenligi ayıladı. Imam: 1) tazalıq; 2) ilim úyreniw; 3) Watandı súyiw hám basqa da túsiniqlerge iye. Yaki bolmasa, adam balasın eń úlken apatqa alıp keliwshi hádiyse ne? — degen sawalǵa «ótirikshi», «jalaxor», — dep juwap qaytarılǵan.

Hádiste kórsetilgenindey, tórt nárseni ózinde jámlestirgen adam munifiq boladı.

- 1) amanatqa qıyanet etpew;
- 2) ótirik sóylemew;
- 3) shárt qoysa óz antın orınlaw;
- 4) birew menen urısıp qalsa, kek saqlamaw.

Sonıń menen birlikte, hádislerde ilimiy táliymat oǵada joqarı bahalanadı.

Mısalı: Rasulilla ayttı:

— Túsimde maǵan bir ıdıda sút keltirdi. Qanǵanımsha ishtim, hátte tırnaqlarımnan sút shıǵıp ketti.

Saxabalar soradı:

— Bunı ne dep jorıdıńız?

— Ilim, — dep jorıdım.

Imam Ál Buxariy aytqanday, hárqanday ráwiyyattı «payǵambarımız aytqan», — dep yadtan toqıy beriwge bolmaydı. Bul pikir «Hádís» kitabınıń tomınıń 39-babında berilgen. Yaǵnıy Ánes Ibn Málík ayttı.

— Men sizlerge kóp hádis aytıp berer edim. Biraq Rasulilla aytqan sózleri meniń pikirimdi qaytardı, sebebi, ol háziret «Kim men haqqında jalǵan sózlerdi toqısa, dozaq otınan ózlerine jay tayarlay bersin», — dep aytqan. Sonday-aq, Imam Buxariy tárepinen jıynalıp,

baspağa tayarlangan hádislerdiń III tomı Muxammed payǵambarımızdıń óz úmmetlerine aytqan úsh násiyatınan baslangan. Bul úsh násiyattıń birinshisi: 1) heshqanday insan óz baxtınan marapatlanıp, keypi-sapağa beriliwden awlaq bolıwı; 2) ulıwma adamgershilikke tán bolmaǵan hádiyselerden ózin awlaq tutıw; 3) ilim hám tálimge iye bolıp, oǵan ámel qılmaslıqtan saqlanıw, — dep aytqan.

Hádistegi sózler quran ayatlarınıń áyne ózi bolmaǵanı menen de, onı tereńlestiriwshi hám sharqlawshı sózlerge aylangan. Mısalı:

1. Awırǵanda seni kórmege kelmegen adamdı sen barıp kóre ber. Birewdiń qayır kórsetpegeni ushın pesh qılma.

2. Joldan tikendi alıp taslasań, júz adamǵa jaqsılıq etken bolasań.

3. Mómin adamlardıń bir-biri menen urısıp qalıwı kápirlik.

4. Esitken hárbir sózdi ayta bergен adam gúnákár esaplanadı.

5. Táńri ushın tuwrı sózden artıq sadaqanıń keregi joq.

6. Ilim izlegen adamda baxıt bar.

Bul hádislerdiń kópshiligi, Qurannıń «Baqara» súresinde ushırasatuǵın bolsa, onıń ayırımları ádebiyat ilimi menen de bekkem aralasqan. Mısalı:

1. Táwbe etseń, táńri keshirer.

2. Jaqsınıń jatı bolmaydı.

3. Bir hárip úyretkenge qırq jil sálem ber.

4. Baylıq tawsılar, bilim tawsılmas.

5. Bilimli adam xor bolmas.

6. Ázzini jıqqan palwan bolmas.

Tárbiyasız nárwan bolmas.

7. Qumırsqalar birikse qasqırǵa aylanar,

8. Arıslan jolınan adassa, ayǵa shapshıydı.

9. Shaqırǵan jerge bar.

10. Maldı tapqanǵa baqtır.

Otındı shapqanǵa jaqtır, — dep ayılǵan hikmetli sózler hádislerden alınıwına qaramastan, folklor ilimindegi xalıqtıń naqıl-maqallarına aylanıp ketken.

Belgili shıǵıstanıwshı alım, professor Ubaydulla Uzaqovtıń kórsetiwinshe, Imam Buxariy jıynaǵan ayırım hádislerdiń arablardıń «Mıń bir tın» shıǵarmasında da kóplep qollanılǵanlıǵı aytıladı.

Máselen usı shıǵarmanıń 79-hikayatındaǵı «Doslıqtıń eki túri» yaǵnıy, «mal dáwletine sherik bolıw ushın dos bolıw» (mal dos), yaki hár qanday jaǵdaylarda sennen bezip kete almaslıq (yar dos), hádislerdiń 9016 bántinen alınǵanlıǵın xabarlaydı. Yaki bolmasa tap usı hikayatǵı «Qazılardıń ash bolıp yaki awırıp otırıp daw sheshiwi insaptan emesligi» hádislerdiń kelesi bántinde ushıraytuǵınlıǵı aytıladı.

Hádisler negizinen payǵambarlar hám sahabalardıń dóretiliwine qaramastan, ondaǵı hikmetlerdiń ayırımLARınıń sońǵı dáwirde jasaǵan danıshpanlardıń atına ótip ketkenligi de az emes. Máselen, Luqmanı Hákim ismine arnalǵan «Mıń bir tın» degi 80-hikayatta:

1. Móminmen — degen adamdı ashıw ústinde sına.
2. Batırman — degen adamdı sawashta sına.
3. Dospan — degen adamdı basına qıyınshılıq túsken-de sına, — dep aytılgan hikmetler Imam Buxariy jıynaǵan hádislerdiń ekinshi tomında berilgen.

Payǵambarlar hám sahabalardıń miyrasları esaplangan hádislerdiń keyingi jazba ádebiyatlarǵa ótiwi hám solarardıń belgili avtorlardıń miyrasları sıpatında da qaralıwı kóp ushıraydı. Máselen, XI ásirdegi Yusup Has Hajibtiń «Baxıtqa baslawshı bilim» shıǵarmasında:

- 1) «Qandı qan menen juwıp bolmaydı».
- 2) Gúmis tez sawılar hám pánt beredi.
Danalıq sóz gúmis alıp keledi.
- 3) Gúresedi bir-birine tápsi urıp,
Biri jamanlıqdur— biri jaqsılıq.

Yaki bolmasa, XII ásirdegi Axmed Yugnakiydiń «Haqıyqatlar sıylıǵı» shıǵarmasındaǵı:

Bilimli ólse de, atı ólmeydi,
Bilimsizler baxıt tappay shólleydi,

Jalǵan sóz kesellik, tuwrı sóz shıpa,
Ótirikshi heshkimge etpegen opa.
Sırıńnıń barlıǵın dostıńa aytpa.
Dostıńnıń dostı kóp—ol basqa jaqta.

— dep ayılǵan qatarlar da negizinen hádislerden alınǵan.

Shayırlar bul hádislerdi óziniń negizgi formasında qollanbaǵanı menen de, olardı jańa uyqaslar tiykarında jetilistirgen. Sol ushın da, hádislerdi tereńlestiriw baǵdarında shayırlardıń da tásiiri bolıwı itimal.

Biraq bul másele totalitarizm dáwirinde qolǵa alınbadı. Al, házir bolsa, ǵárezsizlik sharapatı menen mádeniy miyraslarımızdı úyreniw baǵdarında jańasha dáwir baslandı. Bul dáwir jańalıqları pútkil dúnya tán alǵan hádis iliminiń danıshpanı bolǵan Imam ál Buxariy miyraslarınıń ullılıǵın ashıp kórsetpekte. Sebebi Kúnshıǵıs danıshpanlıǵınıń ózi Quran táliymatları tiykarında jazılǵan hádislerden baslanǵan. Bul danıshpanlıqlardıń tiykarların pútkil dúnyaǵa tanıtqan biziń jerlesimiz Ál Buxariy eken. Demek, biz onıń ullılıǵı aldında bas iyemiz.

Hádis

Hádis— arab tilinen alınǵan bolıp, «ráwiyat» degen maǵananı bildirip, Qurannan keyingi muqaddes kitaplardıń birinen esaplanadı. Hádis kitapları kóp ásirler hám jıllar aralıǵında jazılǵan. Sońǵı dáwirlerde jazılǵanları da bar. Biraq eń anıq hám tolıq jazılǵan hádis Muhammed Payǵambar óliminen keyin bir ásir keyinirek, VII ásirde payda bolǵan. Sebebi sońǵı dáwirlerdegi musulman mámleketlerinde Quran negizinde zańlardı keńeytiw, Payǵambar ráwiyatları tiykarında Quran súrelerin túsindiriw úlken dástúr bolǵan. Hádis tap sonday zárúrliliklerden payda bolǵan kitap bolıp esaplanadı. Sonıń ushın da, Hádis payǵambarlar ómiri menen tıǵız baylanısadı. Hádislerdiń eń tolıq túrin dóretken *Abu Abdulla Muhammed ibn Ismayıl al-Buxariy* hijriy 194-jılı Buxarada tuwılıp, hádis

ilimin iship alğan ulama. Ol óziniń pútkil dúnyağa belgili bolğan «Hádis» (Al-Jami as-Saxix), dep atalğan tórt tomlıq kitabın tayarlağan. Kitaptıń bas betinde avtor iymanlı bolıwdıń bes shártleri haqqında sóz etedi:

1. Kaliyma shádaát qaytarmaq;
2. Namaz oqımaq;
3. Maldan, bastan zákat bermek;
4. Qúdireti kelse, Kaabağa barıp haj etpek;
5. Oraza tutpaq.

Hádistiń ózgesheligi sonda, bundağı sózler Quran súresi yaki ayatları sıyaqlı birinshi bet penen ayılmaydı. Bundağı kópshilik sózler Quranda ayılğan bolsa da Muhammed payǵambardıń násiyatları sıpatında berilgen. Bunıń baslı qaharmanları payǵambarlar hám sahabalar bolıp, óz ara sáwbetlesip, Islam qaǵıydaları haqqındağı ullı sózlerdi aytadı. Máselen, kitapta: «Allataala Quranı Kárimde sonday dep aytqan», «Rasullilah sallalahu alayhissalam — dedi», «Xalifa Omar ibn Adbuláziz, ibn Áliyge bunday dep aytı»,—dep ayılğan ráwiyatlar bar. Máselen, «Hádis» tiń besinshi babında: Rasullilah sallalahu alayhissalamnan soradı:

—Islamnıń qanday belgileri jaqsı?

Ayttı:

—Ash adamlarğa awqat berip, tanıǵan ya tanımaǵan adamlarğa sálem beriw.

Jáne ayttı:

—Óziń jaqsı kórgen nárseni dostıńa rawa kór. Bul nárese tek, tánhá meniń ózime ǵana tiyisli,—dep ózińdi basqalardan ajratıp qaramaw kerek.

Muhammed payǵambardıń aytıwına qaraǵanda, adam tórt nárseni ózinde saqlasa ádalatlı boladı.

1. Amanatqa qıyanet etpew;
2. Ótirik sóylemew;
3. Shárt qoysa orınlaw;
4. Birew menen urısıp qalsa kek saqlamaw.

Hádistiń túrleri kóp. Olardıń ayırımları «Muhammed payǵambardıń ómiri, dóretiwshiligi» degen at penen túrli jillarda kitap sıpatında basılğan.

Bul hádisler «Danalıq sózler» sıyaqlı oqıwshılardıń úyreniwı ushın oǵada qolay. Mısalı:

1. Awırǵanıńda seni kórmege kelmegen adamdı sen barıp kóre ber. Birewdiń qayır kórsetpegeni ushın azarlama, millet etpe.

2. Birewdiń qolındaǵı nárseden úmit qılma. Dámegóylikten saqlan.

3. Hárqanday iste joldaslıq jaqsı.

4. Joldan tikendi alıp taslaǵan adamdı Alla algıslaydı.

5. Mómin adamlardıń bir-biri menen urısıp qalıwı kápirlik.

6. Esitken hárbir sózdi ayta bergen adam gúnakar esap-lanadı.

7. Adamlarǵa jamanlıq islemeseń sadaqa menen barabar.

8. Haramlıq penen ósip-óngen hárbir dene dozaqqa ılayıq.

9. Óziń atıp óltirgen awdı je. Ózi ólgenin jeme.

10. Ilim jolında shopan sıyaqlı qıraǵı bolıń.

Biraq ilimdi ráwiyatqa aylandırıwshı bolmań.

11. Qarızǵa alıp kiygennen góre, qırq jamaw bolsa da ózińniń kiyimińdi kiygeniń jaqsı.

12. Para alıwshı hám beriwshi, sonday-aq, ekewiniń arasında turǵan adam da Allataala tárepinen náletlenedi.

13. Adamnıń júregi qazannıń qaynawınan da ózgeshe-rek.

14. Kúshliliktiń mánisi güreste jıǵıw emes, al ornı kelgende ózin basıw.

15. Baylıq mal-múliktiń kópliginde emes, al qanaat penen baylanıslı.

16. Heshkim heshkimnen artıq emes. Artıqlıq adamzattıń hadal tárbiya alıwında.

17. Kishkenelerge rehimli, úlkenlerge izzetli bola almaǵan adamlar mómin bola almaydı.

18. Bendeniń mal-dúnyaǵa qızıǵıwı ash bóriniń qoylar padasına qızıqqanı menen barabar.

19. Ǵárip, músápirlerge járdem qolıńdı soz.

20. Táñiri ushın tuwrı sózden artıq sadaqanıń keregi joq.

21. Qızlardı turmısqa shıǵarıw ushın anaları menen másláhátlesıń.

22. Shaqırılǵan jerge bar, shaqırılmaǵan jerge barma.

23. Qoy baqqan adamda bereket bar.

24. Ózimnen keyingi úmmetlerime úsh násiyat aytaman:

1. Keypi-sapaǵa berilip, joldan adasıwdan; 2. Bolmas islerge qızıǵıwshılıqtan; 3. Ilim hám tálimge iye bolıp, oǵan ámel qılmaslıtan saqlan.

25. Kásiptiń eń jaqsısı adamlardıń óz qolı menen orınlanatuǵın is.

26. Heshbir ata óz balasına ádeplilikten zıyatıraq miyras bere almaydı.

27. Awır jumıstan sharshap uyqılaǵan adam gúnaları keshirilgen halda túneydi.

28. Táwbe etseń Táñri keshiredi.

29. Úsh qız perzenti ádep-ikramlılıq penen tárbiyalap, kámalǵa jetirse, men sol adam menen beyishte birge bolarman.

Sorawlar hám tapsırmalar

1. Quranda ne haqqında sóz etiledi?
2. Hádís iliminiń danıshpanı — Al-Buxariy haqqında qanday maǵlıwmatlar menen tanıstıńız?
3. Hádíslerdi yadlań.

SHÍGÍS ÁDEBIYATÍ ÚLGILERI

SAADIY SHERAZIY

Saadiy Sheraziy Shıgısta oğada keñ taralğan shayırlardıń biri bolıp, ásirese, onıń «Gúlistan» hám «Bostan» shıǵarmaları pútkil jer júzi ádebiyatınıń altın ǵáziynesine aylanǵan edi. Shayırdıń «Gúlistan» shıǵarması XIV ásirde aq Sayfı Saraiy tárepinen «Gúlistan bit túrkiy» — degen at penen eski túrkiy tiline awdarılıp, bul danıshpanlıq shıǵarma barlıq túrk tilles xalıqlardıń arasına tezden tarqalıp ketti. «Gúlistan», shınında da, ádep-ikramlılıq kitabı bolıp, 1900-jılları mekteplerde sabaqlıq ornında qollanǵan qunlı shıǵarmalardıń biri edi. Shayırdıń ózi bayanlaǵanday-aq: Bir kúni keshte bosqa ótken kúnlerimdi eske alıp, biykar ótip baratırǵan ómirime ashınıp, ózimnen-ózim pushayman jedim. Sel bolıp aqqan kóz jaslarım kewlimdi almastay kesip jiberdi. Ózime múnásip keletuǵın usı bir báyitlerdi oqıy basladım.

Hár demde ómirdeñ bir jıl ótedi.
Bir qıya baqqansha ótip ketedi.

Uyqıda ótkendey, ótti elli jıl,
Qalǵan bes kúnińniń ánjamın qılıǵıl.

Isti pitirmegen uyatqa qalar,
Háreketsiz kárwan dım artta qalar.

Geyde adamdı uyqı basıp qaladı.
Mánzilge jetiwge tosiq boladı.

Tirisinde birew bir biná saldı,
Ózi ólip ketti, ózgege qaldı.

Birewler qılsa da sonshelli háwes,
Imarat pitpedi, pitpedi nápes.

Bul opasız dúnya kimdi almağan,
Bul dúnyada heshkim máńgi qalmağan.

Óledi bári bir, jaqsı ya jaman,
Baxıtlıdur atın qaldırğan adam.

Tirińde górińe gúller egip qal,
Keyin qozǵalıwǵa bolmaydı mádár.

Dáwranlarıń quyash, al ómiriń qar,
Tirilikte buni umıtpa zinhar.

Pul bolmasa bazarda ne qılasań,
Hátte barıńnan da ayrılıp qalasań.

Jey baslasań pispey turıp eginiń,
Gúzde masaq terip shıǵar sebiliń...

Danışpan shayır, bul qosıq qatarların óziniń danalıq shıǵarmasınıń betasharı sıpatında bayanlap: «Oqıǵanlarǵa opa, tıńlaǵanlarǵa shıpa baǵıshlaytuǵın «Gúlistan» atlı kitap jazbaqshıman», — dep aytqan edi.

Saadiy adamlardıń jaqsı hám jamanlıǵın onıń sózi arqalı ańlawǵa boladı, — dep túsindiredi.

Eger de úndemey otırsa adam,
Jaqsı-jamanlıǵı bilinbes mudam.

Hesh kemisin tappasań da júzinen,
Jaman adam tutiladı sózinen.

Saadiy hámme waqıt ádillik tárepdarı boldı. Sonıń ushın da, onıń poeziyasında patshalardıń ádillik hám zulımlıq teması eń baslı másele boladı. Ádil patsha hámme waqıt xalıq algısına sazawar bolatuǵının eskertti. Mısalı:

Óz xalqına jábir-zulım kóp kórsetken patshanıń,
Dosları dushpan bolar sońǵı máwlet kelgende.

Eldi umıtıp, qızıǵına tússe Sultan aqshanıń,
Puqarası qarsı shıǵıp, izi bolar shermende.

Saadiydiń pikirinshe, hárqanday adam háddinen aspawı kerek. Birikken waqtında kúshsizler de kúshli boladı. «Qumırsqalar jámlenip arıslandı pıt-shıt etken», — dep jazadı.

Men zorman, kúshlimen, quwatım bar, — dep,
Kúshsizdiń tırnaǵın sındırıw ayıp.

Zulımlıqqa qarsı umtılsa, há dep,
Tıshqan da pıshıqtı etedi mayıp.

Shayır aytqanday: «Heshqanday adam anadan aqmaq bolıp tuwılmaydı. Jaqsı bolıw da, jaman bolıw da adamnıń ózine baylanıslı. Jaman adamnan bala-shaǵası da, xalıq ta beze baslaydı».

Mısalı:

Aqmaqlarǵa tásir etpes sóz degen,
Miynetsiz kir bolǵan onıń jaǵası.

Tek óziniń tınıshlıǵın gózlegen,
Izinde shuwwaydı bala-shaǵası.

Dos tańlaytuǵın adam heshqanday aljaspawı kerek. Bul dúnyada haqıyqıy dos hám jalǵan doslar da tolıp atır. Birewler tek seniń dáwletińe sherik bolıw ushın da, jalǵannan dos boladı. Bul haqqında shayır tómendegishe pikir bildiredi.

Eger birew ámel alıp, ataǵın jaysa,
Geyparalar tájim berip, kirip keler qasına.

Sál jerde Sultannıń dáwleti taysa,
Sol tabaqlas joraları tewip keter basına.

Saadiy shınında da, xalıqqa hadal miynet etiw tárepdarı boldı. Hárqanday adam óz miyneti menen kún kóriwi kerekligin uqtırdı. Mısalı:

Ómir ketip ishiw menen kiyiwge,
Úyrenbe retsiz bastı iyiwge.

Jamandı maqtawǵa seni jábirlep,
Qıyanet etedi bárha kegirdek.

Eger seniń bolsa hújdanıń — arıń,
Miynetten nan jewge úyrensin qarın.

Mine, bul danışpan pikirler neshe ásirlerden beri Saadiydiń dańqın pútkil dúnyaǵa tanıtpaqta.

ÁBU RAYXAN BERUNIY

Ábu Rayxan Muhammed ibn Axmed Beruniy 973-jıldıń 4-sentyabrinde áy-yemgi Xorezmniń Kat qalasında házirgi Qaraqalpaqstannıń Beruniy qalası átirapında dúnyaǵa keldi.

Ol kórnekleli alım bolıp, óz zamanınıń eń talantlı astronomı, geologı, farmokologı, tariyxshı, filosofı hám filolog alımı bolǵan. Birneshe qosıqlar da jazǵan. Bizde onıń arab tilinde jazılǵan qosıqları menen bir qatarda, «Muxtar-ul ashor» (Tańlamalı qosıqlar) dep atalǵan miynetleri saqlanıp qalǵan.

Ómiri kóp quwǵınlıqta hám qıyınshılıqta ótken Beruniy Xorezm oazisi xalıqları menen bir qatarda, Iran, Awǵanstan hám Hind xalıqlarınıń turmısın da jaqsı bilgen.

Ol 1048-jılı Ğazna qalasında qaytı boldı. Beruniy óz ómirinde 150 den aslam iri ilimiy miynetler dóretken. Óz zamanınıń danışpan alımlarınıń biri esaplangan. Ol astronomiya, gidrostatistika hám geografialıq táliymatları jaǵınan Kopernik hám Leonardo da Vinshi kórsetpelerinen de ádewir aldın bolǵan edi.

Onıń 27 jasında jazıp qaldırǵan «Al asar albakiya al alkuran al xaliya» («Ótmish áwladlarınan qalǵan este-

likler») kitabı ayrıqsha orındı iyeleydi. Bul kitap Orta Aziyadan tartıp, tap Kishi Aziyağa shekem túrli taypadağı xalıqlardıń úrp-ádetleri hám olardıń ótmish tariyxı haqqındağı ańızlardan quralğan.

Beruniy sonıń menen birlikte, Grek mifologiyasın da jaqsı úyrengen. Sonıń ushın o,1 Zevs haqqında da hár qıylı ańızlardı keltirgen.

Bunıń menen biz, Beruniydi pútkil dúnya mádeniyatı iliminen xabardar dep tanısaq, ekinshi jaǵınan ol dáwirdegi Kúnshıǵıs mádeniyatınıń tórkinlerin ilimiy tiykarda tekserip kórmekshi bolǵan. Shıǵısta keń tarqalǵan Zorastrizm hám oǵan tiykar salǵan Zardusht, jáne onıń ataqlı kitabı «Avesto» haqqında tereń pikir júrgizedi.

Jáne bir ańız Dawıttıń ulı Sulayman patsha haqqında sóz bolıp, Nawrız bayramınıń payda bolıwın Sulayman patshanıń óziniń el biylewshi júzigin joytıp, qaytadan tawıp alǵan kúni «Nawrız amad» (Jańa kún) waqıyaları menen baylanıstıradı.

Biraq Nawrız negizinde de, jańa jıl bayramı. Bunı Beruniy de biykarlamaydı. Pútkil dúnyadağı janlı maqluqlardıń oyanǵan kúni dep táriyipleydi. Bul kúni qurt-qumırsqa oyanıp ininen shıǵadı. Kók shóp boyın tikleydi. Ağashlar bórtik jaradı. Bir sóz benen aytqanda, báhárdıń birinshi kúni baslanadı. Bul mart ayınıń 21-sánesine tuwra keledi. Bul kún—Nawrız, yaǵnıy shıǵıs kalendarı boyınsha jańa jıldıń birinshi baslanǵan kúni. Sonıń ushın da, kópshilik ellerde bul bayram sıpatında nıshanlanadı. Qaraqalpaqlarda bul kúni nawrızlıq góje pisirilip, súmelek qaynatıladı, «jıldan jılǵa aman jettik»,—dep bir-birin qutlıqlaydı.

Beruniy shıǵarmalarında bunday milliy dástúrlerdi sóz etetuǵın qatarlar oǵada kóp. Biraq bulardıń hámмесін táriyiplep beriw múmkin emes. Beruniy, jerdiń quyash átirapında aylanıwı haqqında isenimli dáliller keltire alǵan bilimpaz edi.

Sonıń ushın da, biz bunnan mıń jıllar burın jasap, pútkil dúnya ilimine salmaqlı úles qosqan danıshpan jerlesimizdiń ismi menen maqtana alamız.

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. Saadiy Sheraziy waqıttıń qádiri haqqında qanday pikirler bildiredi?
2. Abu Rayxan Beruniy óz miynetinde «Nawrız bayramı» haqqında qanday maǵlıwmatlar beredi?

ZAMAXSHARIY

Áyyemgi Xorezmiń kórkem sóz danıshpanlarınıń biri, tilshi hám ádebiyatshı alım Ábilqasım Maxmud Áz Zamaxshariy 1075-jılı Xorezmiń Zamaxshar awılında tuwılǵan. Ákesi Omar Axmad óz dáwiriniń bilimli adamlarınıń biri bolǵan. Ábilqasım jas waqtında zánǵiden jıǵılıp, bir ayaǵı sınıp ómirlik mayıp bolıp qalǵan. Sol ushın da, ol barlıq ómirin ilimge baǵıshlaǵan. Jaslayınan Úrgenish medresesine kirip oqıp, onı joqarı bahalar menen pitkergen. Kitap kóshiriw (kátiplik) óneri menen shuǵıllanǵan. Ol waqıtlarda poligrafiya bolmaǵanı ushın da jas waqtınan baslap, kóp ǵana kitaplardı kóshirip xalıqqa tarqatqan. Bul jaǵday da, onıń ilim menen tereń shuǵıllanıwına múmkinshilik jaratqan. Sol tiykarda ol parsı, arab hám túrkiy tillerin puqta úyrengen.

Jas Ábilqasımınıń ilimge bolǵan qızıǵıwshılıǵın quwatlaǵan, sol dáwirdiń belgili alımlarınan bolǵan Ábu Muzar Isfaxaniy oǵan ustazlıq ete baslaydı.

Kóp ǵana kitaplardı kóshirip, onı xalıqqa satıp ádewir pul toplaǵan Zamaxshariy Buxara, Xorasan hám Isfaxan qalalarına baradı. Ol jerlerdegi medreseler hám ustazlar tálimi menen tanısıp, bilimin oǵada tereńlestiriw ushın Baǵdad, Damask, Mákke, Mádina qalalarına baradı. Sol tiykarda, ol 1132— 1135-jıllar aralıǵında tórt jil Mákke qalasında bolǵan. Quran táliymatları haqqında «Al Kashshaf»— dep atalǵan miynetin jazǵan. Bul kitap dúnyanıń júzden aslam mámleketlerine tarqatılıp ketken.

Áz Zamaxshariy bul dáwirde Mákkede ózin shákirt sıpatında kórsetkeni menen de, sońınan belgili Muddar-

risler qatarına erisedi. Soñınan Xorezmge qayıp kelip ilim menen tereñ shuğıllanadı. Ol 1144-jılı 69 jasında tuwılğan awılı Zamaxsharda qayıtı bolğan.

Ábilqasım Zamaxshariydiñ 50 den aslam ilimiy miynetleri kelip jetti. Onıñ til bilimine baylanıslı jazılğan eñ úlken miyneti «Asas alboloğa» (Sóz tiykarları) arab tilin úyreniw baǵdarındaǵı eñ qunlı sabaqlıqlarınıñ biri. Házirgi künde dúnyanıñ kóp ǵana mámleketleriniñ alımları bul kitaptan paydalanadı.

Áz Zamaxshariy sonıñ menen bir qatarda, shıǵıs ellerinde birinshi mártebe ádebiyat teoriyası baǵdarında sabaqlıq jazǵan alımlardıñ biri. Onıñ «Muqadamat Ál adab» (Ádebiyattanıwǵa kirispe) kitabı arab elleriniñ kópshiliginde sabaqlıq sıpatında qollanıladı.

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. Zamaxshariy qaysı qalalarda bolğan?
2. Zamaxshariydiñ ilimiy miynetleri qaysı ilimge baǵdarlangan?
3. Arab elleriniñ kópshiligine sabaqlıq sıpatında qollanılauǵın miyneti qaysı?
4. Zamaxshariydiñ quran táliymatları haqqında jazılıp, dúnyanıñ júzden aslam mámleketlerine tarqaǵan miyneti qaysı miynet?

PARSÍ-TÁJIK ÁDEBIYATINIÑ ÚLGILERI

Parsı tili hám ádebiyatı Shıǵısta eñ rawajlangan til hám ádebiyat qatarlarına kiredi. Biz joqarıda sóz etken biziñ eramızdan burıńǵı jazba estelikler «Avesto» hám «Xvaday namak» (Patshanamalar) negizinen parsı-tájik tiliniñ esteliklerine jatadı. Parsı tilindegi ádebiyat bunnan keyin de úlken pát penen rawajlandı. Ásirese, pútkil dúnya mádeniy tariyxında eñ ájayıp kitap Ábilqasım Fer-dawsiydiñ (940— 1030) «Shaxnama» kitabı bunıñ eñ

ayqın dállili. Hátte parsı-tájik tilindegi ádebiyat X— XV ásirlerde sonday bir shıńǵa kóterildi. Alımlar bul dáwirde «Shıǵıs oyanıw dáwiri» dep te ataydı. Bul dáwirdegi parsı-tájik ádebiyatınıń eń ózine tán tárepi sonda, parsı tili sol dáwirdeń mámleketlik tillerinen esaplanıp, dúnyanıń eń gerekli shıǵarmaları usı tilge awdarılǵan.

Orta Aziyada hám Qazaqstanda jasawshı kóp ǵana xalıqlar, parsı tilinde jetip kelgen biybaha kitaplar tiykarında tálim alǵan. Parsı alımları grek, hind, qıyat, arab hám túrk tillerin jaqsı ózlestirgen. Túrkiy tilinde kitap jazǵan alımlardıń ózleri de parsı tájik tillerin jetik biletuǵın bolǵan.

X ásirdeń ózinde-aq, óz shıǵarmların parsı tilinde jazǵan Ábu Abdulla Rudakiy, Ábilqasım Ferdawsiy, Ábu Áli ibn Sina sıyaqlı belgili danıshpanlar payda bola basladı. Bular menen birlikte, sol dáwirdegi parsı ádebiyatında úlken iz qaldırǵan Daqiqiy, Unsuriy, Asadiy, Tusiy, Salmon Savojiy, Zamaniy kibi shayırlar ósip shıqtı.

Sońınan, Omar Hayyam, Saadiy Sheraziy, hafız Ábdiraxman Jámiy, mırza Bedil sıyaqlı danıshpanlardıń ósip shıǵıwı, parsı-tájik ádebiyatın pútkilley kóklerge kóterdi.

Parsı tilinde tek iranlılar ǵana jazbastan, sonıń menen birge, ózleri hind, túrk, ázerbayjan, ózbekler arasınan shıq-qan ataqlı shayırlar da jazıp, kópshilikke tanıla basladı. Bulardan, XII ásirde jasaǵan ázerbayjan shayırı Nizamiy Ganjawi, XIV ásirde jasaǵan hind shayırı Xısrav Deh-lewi óz shıǵarmaların negizinen parsı tilinde jazǵan bolsa, XV ásirde jasaǵan ullı ózbek shayırı Alisher Nawayı «Diywanı Faniy» kitabın parsı tilinde jazıp qaldırdı.

Usınday sebepler menen, X— XV ásirlerdegi parsı tilindegi ádebiyat pútkil dúnya mádeniyatı tariyxında úlken iz qaldırdı.

ABILQASIM FERDAWSIY

Abılqasım Ferdawsiy shama menen X ásirdeń aqırı XI ásirdeń baslarında 934-jılı Tus qalasınıń átirapındaǵı Baj awılında tuwılǵan. Sonıń ushın da, ol Abılqasım Ferdawsiy Tusiy dep atalǵan. Ferdawsiy ápiwayı ónerment balası bolıwına qaramastan, birneshe ásirlik folklorın úyrengen. Ğaznadaǵı shayırlar aytısına barıp, saray shayırların jeńgen.

Onıń eń úlken miyrası «Shaxnama» (Shaxlar kitabı yamasa «Shaxlar tariyxı») dep atalǵan kitabı 120 mıńnan aslam qosıq qatarı menen jazılǵan. Qırq ásirdeń aslam dáwir ishinde jasaǵan eliw patshanıń ómirin óz ishine alǵan, pútkil dúnyadaǵı kitaplardıń eń ullısı bolıp, shayır onı jazıwǵa óziniń 35 jıl ómirin sarp etken. Sonday-aq, «Shaxnama»nı XIX ásirde Molla Moyın degen kisi qaraqalpaq tiline awdarǵan. Biraq Molla Moyın awdarmasınıń tiykarǵı nusqası tabılmaǵan. Bizde Qadirimbet degen kisiden alınǵan XIX ásirde kóshirilgen qoljazba nusqası bar. Bul da tiykarınan tolıq emes. «Shaxnama»nıń «Zal, Rustam, Suhrab» degen bólimlerinen ǵana ibarat. Házirgi qaraqalpaq imlasına tuwra keledi. Biraq kim tárepinen awdarılǵanlıǵı jazılmaǵan. Onıń üstine qosıq emes, qara sóz benen awdarılǵan. Solay bolsa da, «Shaxnama» sıyaqlı pútkil dúnyaǵa málim bolǵan bunday úlken shıǵarmanıń qaraqalpaq tiline awdarılǵanlıǵı úlken jańalıq.

Húkimet basına kelgen Maxmud Ğaznawiy ilim, pán hám kórkem-ónerdi quwatlaǵan adam sıpatında, Shaxnama jazǵan adamǵa kóp sandaǵı altın beretuǵınlıǵın daǵazalaydı. Onı esitken Ferdawsiy aldına úlken maqset qoyıp 35 jıl ómirin bir kitapqa sarp etip pitkeredi. Biraq saray shayırlarınıń qızǵanshaqlıǵı sebepli «Shaxnama»nı Maxmud Ğaznawiyge jamanlap, patsha wáde etken altındı bermegen. Nátiyjede, shayır miynetleri zaya ketip, xorlanadı. Sebebi Ferdawsiy «Shaxnama» ushın alınǵan pulǵa

Tus qalasınıń ortasınan kanal qazdıraman, — dep xalıqqa wáde etken edi. Taralǵan ańızlar júdá kóp. Bir ráwiyatta Ğaznawiy patsha Ferdawsiydiń «Shaxnama»sın oqıp kórip, táwbege keledi. «Usınday danışpan adamdı biykar renjitippen», — dep shayıǵa qırq kárwangá arttırılǵan inam jiberedi. Biraq bul jaǵdayda úlken músiybet boladı. Sebebi Tus qalasınıń bergi dárwazasınan patshanıń kárwanı kirip kelse, al argı dárwazadan Ferdawsiydiń tabıtın alıp shıqtı, — dep aytadı.

«Shaxnama» úsh bólimnen ibarat:

1. Ańızlar;
2. Qaharmanlıq epos;
3. Tariyxıy bólim.

Birinshi bólimde shayır Iran hám Tájik xalıqları arasında payda bolǵan ańızlar «Shaxnama»daǵı erkinlik tárepdarları Kayumars, Xushang, Jamshid, Kova obrazları tiykarında súwretlengen. Mazmunı tómendegishe: Temirshi Kova jasap turǵan dáwirde jawız patsha Zahxad húkimranlıq qılǵan. Onıń eki jelkesinen eki jılan ósip shıǵıp, kúnde eki adamnıń miyi menen awqatlanıwı tiyis eken. Saray adamları jılandı qılısh penen de shawıp kóredi. Biraq jılan shapqan sayın kóbeye beredi. Sonıń ushın, Zahxad óz elindegi adamlardıń kópshiligin qırıp boladı. Solardıń ishinde Kovanıń on altı jasar balası da jılanlarǵa jem boladı. Kova balasınan ayırılǵannan soń xalıqtı kóteriliske baslaydı hám adamxor patshanı joq etedi. Kitaptıń bul bólimi qaraqalpaqlar arasında «Eki iyninen jılan shıqqan patsha» degen at penen belgili. Shaxnamanıń ekinshi bólimi Zal, Rustam, Suhrab haqqındaǵı qaharmanlıq epos. Bul bólim qaraqalpaqlar arasında eń kóp tarqalǵan bólim bolıp, XIX ásirde kóshirilgen jazba nusqası da bar.

Qısqasha mazmunı tómendegishe:

Bir kúnleri Rustem Turan shóllerinde kiyik quwıp, haldan ketip sharshap, bir qulannıń góshin káwap etip jep, uyqlap qaladı. Oyansa Raxsh atlı atı joq eken. Batır atın izlep, Samangan sháhárine baradı. Sháhárdiń patshası

onı jaqsı kútip aladı. Patshanıń qızı Taxmina xanıǵa úylenedi hám Raxsh atı tabıladı. Aradan qırq kún ótkennen keyin Rustem óz ana jurtı Iranǵa ketpekshi boladı. Rustem Taxminaǵa gáwhar shamshıraq berip, eger qızlı bolsa shashınıń arasına, eger ul tuwılsa bilegine baylawı tiyis boladı. Rustem óz jurıtına ketedi. Taxmina balalı bolıp, onıń atın Suhrab qoyadı. Bala on jasına shıqqanda-aq, Turannıń barlıq batırların jıǵadı. Iran menen Turan arasındaqı kelispewshilikler sebepli, Rustem Turanǵa qaytıp kele almaydı. Sonıń ushın Suhrab atasınıń kim ekenligin bilmeydi. Anası ákesiniń Rustem ekenligin aytadı. Iran menen Turan arasında urıs baslanadı. Urısta Rustem menen Suhrabtıń tanısıwınan qorqqan Afrasiab áskerlerge Barman hám Xuman degen eki áskerbasını qosıp jiberedi. Taxmina Rustemdi tanıtuǵın adam qosadı. Suhrab Aq qalanı jeńip aladı. Patsha Kayqawus Rustemdi Suhrabqa qarsı sawashqa atlandıradı. Taxminanıń jibergen adamın Rustem óltiredi. Solay etip, olardıń atalı-balalı ekenligin biletuǵın adam qalmaydı. Suhrab Rustem menen alısadı. Suhrabqa óziniń atası menen alısıp atırǵanday sezile beredi.

Ekinshi kúni alısıwda Suhrab Rustemdi jıǵadı, biraq Rustem balanıń jaslıǵınan paydalanıp: «Bizdegi batırlardıń ádeti boyınsha birinshi mártebe jıqqanda qılısh salmaydı», — deydi. Suhrab bosatıp jiberedi. Biraq Rustem túni menen qudayǵa jalbarınıp, óziniń kúshiniń jartısın qaytarıp beriwdi soraydı. Sebebi, Rustem óziniń tolıq kúshi menen júrgende basqan izinen jer oyılıp, júre almay qalatuǵın edi. Rustem tolıq kúshine iye bolǵannan keyin Suhrabtı bılǵap tasqa uradı. Ólim halında jatırǵan Suhrab: «Eger de ákem meniń ólimimdi esitse, tiri qoymaydı», — deydi.

— Ákeń kim? — dep soraydı Rustem.

— Rustem! — dep juwap beredi Suhrab.

Rustem ulın tanıp, óz basına topıraq shashıp jılaydı. Balasın aman alıp qalıw ushın Kayqawustan balzam soraydı. Biraq Kayqawus ata-balanıń birigip ketiwinen

qorqıp, balzam bermeydi. Suhrab qaza tabadı. «Shaxnama»nıń barlıq ideyası basıp alıwshılıq, qaraqshılıqqa, tonawshılıqqa qarsı. Kóp jıllıq urıslar nátiyjesinde neshshe danıshpanlardıń ólimin óz kózi menen kórgen urısqa nálet aytadı. Ilajı bolǵanınsha urıstı kelisim, paraxatshılıq jolı menen toqtatıń degen pikirge keledi.

Urısta kelisim jaqsı, men aytsam rasın,
Hesh bolmasa aman qalar, úy-jayıń hám basıń.

Bunnan tısqarı shayır kúshlilerdiń kúshsizlerdi óltiriwi gúná,— dep esaplaydı.

Birewler ózi sezbey óltirer qumırsqanı,
Aqırı ol tiri maqluq, kókireginde bolar janı.

Bul dúnya siyreksip qalar deymen usı barıstan,
Elde tek te tiri qalıp, Jolbarıs hám Arıslan.

Abılqasım Ferdawsiy óz shıǵarmasınıń xalqı ushın da, ózi ushın da, úlken estelik bolıp qalatuǵınlıǵın sezedi. Sonıń ushın da shayır «Shaxnama»nıń sońında:

Kún nurı hám samal diywalın jalap,
Eń ullı saray da boladı qárep.

Biraq ta kitapqa kár etpes boran,
Ol máńgi jasaydı dostım, sen inan!

Bálki házir iske aspas muradım,
Ólgennen soń elde jańlaydı atım!

Shınında da solay boldı, Ferdawsiydiń atı pútkil jer júzinde máńgilik bolıp qaldı, shayır ózi aytqanıday: «Ol sonsha quwanǵan bolsa, seniń kewlińde de onnan kóbirek shadı-qurramlıq boladı. Eger birewge jamanlıq qılsań, ol qapa bolsa, sen de onnan artıǵıraq qapa bolasań. Sen birewge jamanlıq qılsań, saǵan da jamanlıq keledi.

Demek, bul zamanda jaqsılıq hám jamanlıqtıń sıylıǵı álbette boladı. Ózin nadan hám ázzi bilgen adam haqıy-qıy danadur. Máselen Suhrab hákim aytıptı: eger bi-rew Suhrab hákim danışpan hám pútkil jáhán onıń danışpanlıǵın biledi dese, men ázzimen hám men hesh nársе bilmeymen dep dárhal juwap qaytarar edim. Biraq men bul sózdi de aytpawım kerek, sebebi bul sóz de men tárepimnen ayılǵan úlken dawadır».

Hárbir iste óz dos-yaranlarıńa másláhátles. Sen bilgil bir adamnıń pikiri eki adamnıń pikirindey bolmaydı, bir kóz eki kóz benen kórgenindey kóre almaydı.

Sheber sózli adamlar seni kóriwge kelse, olardı húrmet et, olardı jaqsı nársе menen quwant, bunıń menen olar sennen kewli xosh hám minnetdar boladı hám hámme waqıt seni kóriwge keledi. Nákes adamdı heshkim kóriwge kelmeydi sheber sózli adamlar menen sáwbetles bol hám qalay sóylew shártlerin úyren.

Otız bes jıllıq miyneti joqqa shıqqannan keyin Ferdaw-siy Tustı taslap, Baǵdadqa ketedi. Ol jerde joqshılıqta, dárwish awhalında kún keshirip, shayır júregin oyran qılǵan sıqmar hám topas patsha Maxmud Ğaznawiyge satira jazadı:

Bul hiyleker shaxtıń zatı pás eken,
Ózi topas, júrekleri tas eken.

Ullı adam bolǵanda ata-anası.
Bunday bolıp shıqpas edi balası.

Eger baǵdıń ashshı bolsa miywesi,
Záhár dep esapla onıń dánesi.

Qanxor qaraqshıǵa itibar berin siz,
Onıń balası da bolar kórgensiz.

Azamat tuwılar Alp eneden,
Jaqsı tuqım ónbes ashshı dáneden.

Heshkim tappay qıyınlıqtıń sazasin,
Bilmes hátte bul ómirdiń mazasin.

Miynetsiz awqatqa kóp toyǵan qarın,
Oylamas ózgeniń ahıw hám zarın.

Zatı pás adamǵa heshbir jalınba,
Sebep ol tuwılǵan haywan halında.

Haywanǵa ne kerek danalıq sózler,
Ol bárha ómirdeń ólimtik izler.

Usı satiranı jazıp, ol tuwılǵan jerinen pútkilley ketip qalıwǵa májbúr boladı.

OMAR HAYYAM

Parsı-tájik ádebiyatınıń eń kórnekli wákılleriniń biri Omar Hayyam 1048-jılı 18-mayda Nishapur qalasında tuwılǵan. Atası shatır tigiwshi bolǵanı ushın da, Hayyam — degen ataq ákesinen miyras bolıp qalǵan.

Omar Hayyam rubayılarınıń ózi jasaǵan dáwirde ádewir kóshirmeleri bolıwı itimal. Biraq ol qaytıw bolǵannan keyin 85 jıl ótkennen keyingi kóshirilgen bir nusqa 1946-jılı ǵana tabıldı. Omar Hayyam rubayıları házirge shekem eki mártebe qaraqalpaq tiline awdarıldı. Olardıń birinshisi 1961-jılı Máden Mátnazarov tárepinen awdarıldı. Ekinshi tolıǵıraq nusqası 1980-jılı Ózbekistan xalıq shayırı Tilewbergen Jumamuratov tárepinen awdarıldı.

Omar Hayyam rubayılarınıń negizi, dúnyanı filosofiyalıq uǵımda tanıw bolıp, adamnıń tuwılıwı, ólimi hám qaytadan topıraqqa qaytıwı máseleleri menen baylanıstıradı.

Omar Hayyam adamlardıń pútkil dúnya aldındaǵı ornın jaqsı belgileydi. Mısalı:

Dúnyanıń maqsetli ǵawhar tasımız
Aqıldıń kóziniń aq-qarasımız.

Jáhándi dóngelek saqıyna desek,
Áne sonıń jalt-jult etken qası biz.

Hayyamnıń pikiri boyınsha, adamzattıń dúnyaǵa kelip ketiwiniń mánisi misli bir tamshı suw sıyaqlı dárya aǵısına qosıladı, waqıt ótiwi menen parǵa aylanıp joq bolıp ketedi. Biraq, adamlardıń hámmesi dúnyaǵa bir qıylı bolıp kelmeydi. Birewler danıshpan bolıp, jámiyettiń rawajlanıwına ádewir úles qosadı. Al, geyparalar bolsa, tuwılıp hám ólip ketken shıbın sıyaqlı dúnyada ornı belgisiz bolıp ketedi.

Dúnyaǵa kelgenler tamshı suwınday,
Atı menen dańqı bolmas juǵımday.
Birewlerdiń ómirindegi orını,
Tuwılıp hám ólip ketken shıbınday.

Shayır shınında da, dúnyada bolıp atırǵan zulımlardan qattı nalıydı. «Bul dúnyaǵa úlken shadlıqlar menen keleş, sońınan ondaǵı opasızlıqlardı kórip, tuwılǵanıńa pushayman jeyseń»,— deydi. Mısalı:

Bul pálektiń isi bárhá uwayım,
Birinen qutılsań, basqası tayın.
Kelmegenler sirá bunnan xabarsız,
Esitkende kelmes edi hár dayım

Omar Hayyam dúnyadaǵı teńsizliklerdi kórip qattı nalıydı. Jamanlardıń jaqsılar, topaslardıń danalar üstinen húkimranlıǵın kórip, opasız ómir zulımlıqların qattı áshkaralaydı. Mısalı:

Sen bileseń kewlińdegi haramdı,
Kewliń kibi shatırnıń da qarańǵı.
Jamanlar joq, jaqsılar júz jas tóǵıp,
Kórgensizler ayamadı adamdı.

Dúnyada adam tuwıladı, ósedi, ónedi, óledi, topıraqqa aylanadı. Jerde biz ayaq basıp júrgen topıraqta patshanıń bası, shopannıń barmağı aralasıp jatpaǵanına kim kepil boladı. Hátte, «máy quyılǵan mına gúze de bir waqıtları sulıw qız bolǵan shıǵar»— degen pikirge keledi.

Omar Hayyam XI ásirde jasaǵan shıǵıstıń eń ullı shayırlarınıń biri, onıń shıǵarmaları qaraqalpaq xalqı arasında keń taralǵan.

Rubayılar

Dúnya kórgen qansha dana jetikti,
Quday desip, talay qıyal etipti,
Jaratılıw sır túyinin sheshe almay,
Árman menen bastı shayqap óipti.

Óz-ózińdi bostan-bosqa qıynama,
Úlesińnen zıyat qızba dúnyaǵa,
Ázelinde atıńa ne jazılsa,
Ráhátiń sol, artıq kem dep oylama.

Jap kánarı túrli shópler, aralas,
Hár bir giya—sulıw júzli qálemqas,
Mınaw shalǵın—gúl júzliler topıraǵı,
Jasil shópke ayaǵıńdı ańlap bas.

Keshegi kúnińdi yadıńa salma,
Aldımda ne bar dep jılayman bolma,
Jaslıq qaytıp kelmes, qayǵırǵandı qoy,
Quwnaq bol, ómirińdi qulatıp alma.

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. Zamaxshariy til hám ádebiyat ilimi haqqında qanday miynetler dóretken?
2. Abılqasım Ferdawsiydiń «Shaxnama» shıǵarmasınıń jazılıw tariyxı haqqında nelerdi bilesiz?
3. Omar Hayyamnıń rubayılarınan aytıp beriń.

MAZMUNÍ

Ádebiyat tariyxı hám folklorı haqqında túsiniq	3
Qaraqalpaq folklorı. Xalıq awızeki dóretpeleri haqqında túsiniq	6
Qaraqalpaq folklorınıń túrleri hám izertleniwi	11
Aytıslar	12
Qız-jigitler aytısı	15
Ádebiyat teoryasınıń maǵlıwmatlar	17
Dástanlar haqqında ulıwma túsiniq	18
«Edige» dástanı. Dástan haqqında túsiniq hám onıń mazmunı	21
«Edige» (dástanınan úzindi)	32
Ádebiyat teoryasınıń maǵlıwmatlar	69
«Qırq qız» dástanı	70
Dástannıń qaharmanları	72
Qırq qız (dástannan úzindi)	82
Jazba ádebiyat haqqında túsiniq	111
Erte dáwirdegi ádebiyat	112
Orxon-Enisey jazıwları	113
Qultegin	114
Avesto	118
Qıpshaqlar sózligi «Kodeks kumanikus»	119
Qorqıt ata estelikleri	121
Oǵuznama	125
Xoja Axmet Yassawiy	127
Sulayman Baqırǵanıy	131
Ádebiyat teoryasınıń maǵlıwmat	134
Yusup Has Hajib. «Baxıtqa baslawshı bilim» shıǵarması	135
Maxmud Qashǵarıy	140
Axmed Yugnakiy	144
Qabusnama	147
Amanattı saqlaw haqqında	149
Qalila hám Dimna	151
Arislan hám ógiz haqqında	152
Jáne bir hikaya	155
Xorezmiy	156
Qaraqalpaq ádebiyatınıń payda bolıwı	158
Tariyxıy toǵawlar	164
Ormambet biy ólgen kún (úzindi)	165
Soppaslı Sıpıra jıraw	168
Asan qayǵı	171
Dospanbet jıraw	175
XVII— XVIII ásirdegi qaraqalpaq ádebiyatı	179

Múyten jıraw.....	179
Syujet hám onıń elementleri.....	184
Jiyen Amanlıq ulı.....	185
Posqan el.....	193
Islam dini arqalı taralǵan ádebiyat. Quran.....	224
Imam Ál Buxariy — hádis iliminiń danışpanı.....	228
Hádis.....	233
Shıǵıs ádebiyatı úlgileri.....	237
Saadiy Sheraziy.....	237
Ábu Rayxan Beruniy.....	240
Zamaxshariy.....	242
Parsı-tájik ádebiyatınıń úlgileri.....	243
Abılqasım Ferdawsiy.....	245
Omar Hayyam.....	250
Rubayılar.....	252

KAMAL MÁMBETOV, GÚLBÁHÁR JAQSIMOVA,
RAZIYA NIETOVA

ÁDEBIYAT

7-klass ushın sabaqlıq

Qayta islangen hám tolıqtırılğan ekinshi basılıwı

«Bilim» baspası
Nókis — 2017

Redaktori *U. Yusupova*
Xud.redaktori *I. Serjanov*
Tex.redaktori *B. Turımbetov*
Operatorı *N. Qaypbergenova*

Licenziya: Al № 108, berilgen waqtı 2008-jil 15-iyul.

Original-maketten basıwğa ruqsat etilgen waqtı 17. 06. 2017-jil. Ofset qağazı. Kegl 11. Formatı 60x90 $\frac{1}{16}$. «Times KRKP» garniturası. Ofset usılında basıldı. Kólemi 16,0 b.t. 18,64 esap. b.t. Buyırtpa №4763. Nusqası 11303 dana.

«Bilim» baspası. 230103. Nókis qalası. Qaraqalpaqstan kóshesi, 9.

«Sharq» baspa-poligrafıyalıq akcionerlik kompaniyası.
Tashkent, «Buyuk Turan» kóshesi, 41

**Ijarağa berilgen sabaqlıq jaǵdayın
kórsetetuǵın keste**

№	Qırwshınıń atı ákesiniń atı	Oqıw jılı	Sabaqlıqtıń alınıǵandaǵı jaǵdayı	Klass basshı-sınıń qolı	Sabaqlıqtıń tapsırılǵandaǵı jaǵdayı	Klass basshı-sınıń qolı
1						
2						
3						
4						
5						
6						

Sabaqlıq ijaraga berilip, oqıw jılı aqırında qaytarıp alınıǵanda joqarıdaǵı keste klass basshısı tárepinen tómendegi bahalaw ólshemlerine tiykarlanıp toltırıladı.

Jańa	Sabaqlıqtıń birinshi ret paydalanıwǵa berilgendegi jaǵdayı.
Jaqsı	Muqabası pütün, sabaqlıqtıń tiykarǵı bóliminen ajıralmaǵan. Barlıq betleri bar. Jırtılmaǵan, betleri almastrılmaǵan, betlerinde jazıw hám sıızıqlar joq.
Qanaatlandırarlı	Muqaba jelingen, bir qansha sıızılıp, shetleri qayırılǵan, sabaqlıqtıń tiykarǵı bóliminen alınıp qalıw jaǵdayı bar, paydalanıwshı tárepinen qanaatlanarlı qálpine keltirilgen. Alınǵan betleri qayta jelimlengen, ayırım betlerine sıızılǵan.
Qanaatlanarsız	Muqabaǵa sıızılǵan, jırtılǵan, tiykarǵı bólimnen ajıralǵan yamasa pútkilley joq. Betleri jırtılǵan, betleri tolıq emes, sıızıp, boyap taslanǵan. Sabaqlıqtı qayta tiklew múmkin emes.